

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या

572

कालि न०

2 पुव

खण्ड

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારનું દેશી કેળવણી ખાતું.

ધર્મવર્ણન.

(બાલોપયોગી)

શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમની આજ્ઞાથી
તૈયાર કરનાર

પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

એમ એ., એલએલ. બી.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાની પરવાનગીથી
એમ. સી. કોઠારી, કાપડીપોળ-રાવપુરા, વડોદરા.

(સર્વ હક ગાયકવાડ સરકારને રવાંધીન છે.)

વડોદરા,

મોદીખાનામાં ' શ્રી ભારત વિજય ' પ્રેસમાં પરબુલાલ શીવલાલ
હકરે જાપ્યું તા. ૨૦-૭-૨૩.

બીજી આવૃત્તિ.	}	{	પ્રત ૨૦૦૦
સંવત ૧૯૭૬.			ઇ. સ. ૧૯૨૩.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

શ્રી

જાહેરાત.

આ રાજ્યની શાળાઓમાં નીતિવિષયક શિક્ષણ આપવા સારૂ એક પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ એમની ખાસ હુજુર હુકમ અંક ૨૪ તા. ૬-૩-૦૪ માં આજ્ઞા થયેલી તે પ્રમાણે તે કામ ગૂજરાત કોલેજના તે વખતના સરકૃતના અધ્યાપક રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ. એ. એલ.એલ. બી. એમની પાસેથી કરાવવામાં આવ્યું હતું, અને પરિણામે 'નીતિશિક્ષણ' નામનો અંથ ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો. તેની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે દુનિઆના તમામ દેશોમાં પ્રવર્તતા ધર્મનો ઇતિહાસ પણ તે જ ગૃહસ્થ પાસેથી તૈયાર કરાવવાનું કરાવવામાં આવ્યું હતું; અને જૂદા જૂદા ધર્મોની ઝીણી ઝીણી બાબતો બાળકોને ધણી રીતિર ન થાય અને ઉપયોગી ન પડે તેટલા માટે એવું કરાવવામાં આવ્યું હતું કે, જૂદા જૂદા ધર્મોના ઇતિહાસ બે જૂદા જૂદા અંથોમાં લખવો. એમાંનો એક નાનો અંથ વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય, અને બીજો શિક્ષકોને ઉપયોગી થાય તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને માટે તૈયાર કરાવેલો આ ધર્મોના ઇતિહાસ પથમ ઇ. સ. ૧૯૧૩ માં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો. તેની પહેલી આવૃત્તિની બધી નકલો ખપી જવાથી આ બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે, શ્રીયુત ધ્રુવ જેવા વિદ્વાનને હાથે લખાયેલો આ અંથ, જેમને માટે તેની યોજના થઈ છે તેમને ઉપયોગી થશે એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય જનસમૂહને પણ તે ઉપયોગી થશે, તથા જાણવા જેવા તમામ ધર્મોની મહત્વની બાબતો ઉપર ધણું અજવાળું પડશે.

તા. ૧૨ જુલાઈ ૧૯૨૩.

વિદ્યાધિકારી કચેરી,
વડોદરા.

યુ. મ. દે.

ના. વિ.

નન્દનાથ કે. દીક્ષિત

વિદ્યાધિકારી,
વડોદરા રાજ્ય.

પ્રસ્તાવના.

(પહેલી આવૃત્તિની)

૧. પ્રથમ નીતિશિક્ષણ, પછી ધર્મશિક્ષણ—કારણ કે ધર્મ એ નીતિ કરતાં વધારે વિશાળ અને ઊંડો છે. ધર્મશિક્ષણમાં પણ પહેલું અવળ, અને પછી મનન: પહેલું વર્ણન, અને પછી તત્ત્વચિન્તન. નીતિશિક્ષણ ધર્મ અર્થ, હવે ધર્મનું વર્ણન થાય છે, અને આવતા પુસ્તકમાં એનું તત્ત્વચિન્તન થશે.

૨. આ લઘુ પુસ્તકમાં પૃથ્વી ઉપરના મોટા ધર્મોનું ગેખાચિત્ર દોર્યું છે, એમાં પ્રથમ હિન્દુસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થએલા (૩), પછી હિન્દુસ્થાનમાં બહારથી આવીને વસેલા (૪), અને છેવટે હિન્દુસ્થાન બહારના દેશોમાં પૂર્વે પ્રવર્તેલા કે અત્યારે પ્રવર્તતા (૪ + ૨) એમ બધા મળી ૧૩ ધર્મોનું નિરૂપણ છે.

૩. આ પુસ્તક મૂળ બાળ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉદ્દિષ્ટ હતું. પણ મારા ‘ નીતિશિક્ષણ ’ને શાળા બહારના પ્રદેશમાં જે સત્કાર મળ્યો તેથી ઉત્તેજન પામી, આ પુસ્તક પણ સામાન્ય લોકને ઉપયોગી થાય તેમ કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, અને લોકમાં મોટો ભાગ હિન્દુઓનો છે એ વિચારીને હિન્દુ ધર્મ વધારે વિગતવાર વર્ણવ્યો છે.

૪. પુસ્તકનો ઉદ્દેશ આમ વિશાળ કરવાથી, બાળ વિદ્યાર્થીને બારે પડે એવા પાઠો પણ આમાં નજરે પડશે. પણ તેથી શિક્ષણમાં અડચણ પડે એમ નથી. બાળક ગ્રહણ કરી શકે એવા પાઠો શિક્ષક સહેલાઈથી

પસદ કરી શકશે (ખાસ બાલોપયોગી પાઠ ઉપર અનુક્રમશીલકામાં ચિહ્ન મુકાને એનો નિર્દેશ કરવો એમ પ્રથમ ધાર્યું હતું. પણ વિદ્યાર્થીના વય પ્રમાણે શિક્ષક પોતે જ એ પસદ કરી લે એ વધારે સાર છે-એમ સમજી, એ નિહન મૂક્યા નથી.)

૫. ધર્મના ઇતિહાસવેત્તાઓને સુવિદિત છે કે દરેક ધર્મમાં શ્વેત તેમ જ સ્વામ માળુ પણ હોય છે તેમ થવાનું કારણ એ છે કે ધર્મમાં મનુષ્ય માત્રનો રસ હોય છે, અને સર્વ હૃદયો એકસરખા ઉજ્જવળ નથી હોતા. એટલે સ્વાભાવિક રીતે દરેક ધર્મના ઇતિહાસમાં કેટલીક સ્થામતા ઉત્પન્ન થાય છે જ પરંતુ આ નિરૂપણમાં સ્વામ કરતા શ્વેત બાળુ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપ્યું છે, બટકે એ બાળુ જ આવેખી છે એમ કહ્યું તો ચાલે કારણ કે આ પુસ્તકનો હેતુ વિદ્યાર્થીને ગુણદર્શા કરી, એને ધર્મના ઉજ્જવળ પંથે ચળવડાવના છે.

૬ વિવિધ ધર્મના નાના તેમ જ મોટા—મૂળ બાધાન્તર, ઇતિહાસ અને વિવેચનરૂપે વખાણેના—પુસ્તકો યથાશક્તિ વાચીને મેં આ પુસ્તક રચ્યું છે. પરંતુ એ સર્વનો પ્રતિનિધિ તરીકે અત્યંત સારી શક્યો નથી વળી જે જે વિષયમાં મતભેદ છે ત્યાં અનેક મતમાંથી માત્ર એક મત જ સ્વીકાર્યો પડ્યો છે. તેમ કરવામાં મેં સાધારણ રીતે પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનના મતને માન આપ્યું છે, અને જ્યાં સ્વતન્ત્ર નિર્ણય બાધવાની મારી શકિત જણાઈ છે ત્યાં તેમ કરવાની છૂટ લીધી છે. એ વિદ્વાનોના મતના અને મારા નિર્ણયોના કારણ આપી શક્યો નથી, તેમ જ તે તે ધર્મના ઇતિહાસની અને સ્વરૂપની કેટલીક મહત્ત્વની બાબતો પણ મારે છોડી દેવી પડી છે. આ બંને જાતની ખામીઓ પૂરવાને, શિક્ષક માટે ચોક્કસ પુસ્તક હાલ છપાય છે તેમાં મેં ચત્ત કર્યો છે. તથાપિ પ્રથમથી બંને પુસ્તકોનું કદ નક્કી થઈ ગયેલું હોવાથી આ કાર્યમાં કેટલીક અપૂર્ણતા રહી છે. વળી જે છૂટથી એક ખાનગી જવાબદારીવાળા પુસ્તકમાં ચર્ચા થઈ શકે, તે છૂટ શાળા

જેવી સાર્વજનિક સંસ્થામાં લેવી અયોગ્ય ગણાય—એ કારણથી પણ મારા સ્વતન્ત્ર વિચારો અને તેના આધારભૂત પ્રમાણો રજુ કરત મને સંકોચ રહ્યો છે

૭ આ પુસ્તકમાં અનેક ખામીઓ રહેલી છતાં, વાચકને અને તે તે ધર્મના અનુયાયીઓને એટલી ખાતરી આપુ છું કે કોઈ પણ દોષ કોઈ પણ ધર્મના દોષ કે અસત્તામાંથી ઉત્પન્ન થયો નથી

૮. ધર્મના વિષય જેવો મતભેદનો અને આળી લાગણીનો બીજો કોઈ પણ વિષય નથી. અને તેથી આ પુસ્તકમાં કોઈને કોઈ ભૂલ જણાય, અથવા તો લાગણી હુ ખાસ એવું નજરે પડે, તો કૃપા કરી તેમણે તે તરફ મારું ધ્યાન ખેંચવું, જેથી બીજી આવૃત્તિ વખતે હુ તે ઉપર યોગ્ય લક્ષ આપી શકું એટલી નિનતિ કરી—ગૂજરાતના બાળ શિક્ષક, અને સામાન્ય વાચક વર્ગનો સેનામાં હુ આ પુસ્તક અર્પણ કરું છું એથી એ- પણ માનવ બન્ધુને—આ સમગ્ર પી અરણ્યમાંથી મહાજનોએ પાડેના પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાના ધીરી માર્ગો જાણવામાં સાહ્ય થશે, તો મારો શ્રમ હુ સફળ થયો માનીશ

અમદાવાદ
સ ૧૯૬૯ વિજયાદશમી.

} આનન્દશંકર આપુલાઈ ધ્રુવ

શિક્ષકને સૂચના.

૧. નીતિશિક્ષણની માફક ધર્મશિક્ષણ પણ શિક્ષકે—પુસ્તકને માત્ર મદદરૂપે જ રાખી—મ્હોઝે આપવાનું છે. પછી, વિદ્યાર્થીએ મ્હોઝે મળેલા શિક્ષણનું પુનરાવર્તન કરવા તથા એને મનમાં ઠેરવવા પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવો હોય તો કરવો.

૨. શિક્ષકે પ્રથમ નકશા ઉપર અમુક ધર્મ ક્યાં ઉત્પન્ન થયો, ક્યાં પળાય છે—છત્તાદિ બતાવવું.

૩. ત્યાર પછી એ ધર્મ વિષે સહજ ઉપોદ્ધાત કરીને, એ ધર્મના શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન આપવું. ઝીણી વિગતમાં ગતરવું નહિ, કારણ કે એ તો ધર્મની હકીકતમાં એની મેળે જાણવામાં આવશે.

૪. બનતા સુધી—દરેક ધર્મના ઇતિહાસના ભાગ પાડવા, અને તે ક્રમવાર ગોઠવીને, શીખવવા.

૫. જે ધર્મ અમુક મહાપુરુષે પ્રવર્તાવ્યો કે ઉદ્ધાર્યો હોય તેમાં એ મહાપુરુષના જીવનની હકીકત વિદ્યાર્થીને રસિક રીતે—અર્થાત્ ધાર્મિક રસ બેળે અને હૃદયની પવિત્ર શક્તિ ખીલે એવી રીતે—કહેવી. પછી એનો ઉપ-દેશ તારવી બતાવવો અને છેવટે એના થોડાક વચનામૃતનું પાન કરાવવું.

૬. ધર્મને અંગે જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણે તત્ત્વ આવે છે, એ દરેક ધર્મના વર્ણનમાંથી કાઢી બતાવવા. અને કર્મના પેદામાં આત્માર અને નીતિની અગત્ય પણ બતાવવી.

૭. પ્રાચીન ધર્મો તે બાળક મનુષ્યની કલ્પનાઓ છે—એવો મત કેટલાક વિદ્વાનો ધરાવે છે. પણ એ મતને ઉદ્દેશન ન આપતાં, દરેક ધર્મમાં મનુષ્યની ધાર્મિક ભાવના પ્રકટ થાય છે, અને તે પરમ સત્યના જિંડા પાયા ઉપર રચાયેલી છે એ સિદ્ધાન્તને જ આગળ રાખી—વિદ્યાર્થીને સર્વ ધર્મમાં ગંભીરતા સમજાય અને તે પ્રત્યે માન જીપજો એવી પદ્ધતિએ બ્યાખ્યાન કરવું.

૮. જુદા જુદા ધર્મ વચ્ચે જ્યાં જ્યાં સામ્ય બતાવવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં તે બતાવવું. અને સર્વ ધર્મનાં ભેદ કરતાં અભેદનાં તત્ત્વ વિશેષ આગળ કરવાં.

૯. દિગ્દર્શનરૂપે—આર ભના પાઠોમાં, ન્હાના અક્ષરથી શિક્ષકને કેટલીક સૂચનાઓ આપી છે. એ ધોરણે આ બું પુસ્તક શીખવવું.

૧૦. છેક બાળ વિદ્યાર્થીઓને આ વિષય શીખવવો પડે તો (૧) દરેક ધર્મનાં મુખ્ય શાસ્ત્રોનાં નામ, (૨) એ ધર્મનાં મુખ્ય મહાપુરુષનાં જીવનની કથા, (૩) એનાં વચનામૃત અને (૪) ઉપદેશને રસક કરનાર કોઈ બ્યાખ્યાયિકા હોય તો તે-એટલાં વાનાં જ કહેવાં.

આનન્દશંકર બાપુભાઈ દ્રુવ

ધર્મવર્ણન.

(આલોપયોગી)

અનુક્રમણિકા

પાટ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	હિન્દુ (વેદ) ધર્મ	
૧	હિન્દુ (વ) ધર્મ - એના શાસ્ત્રો	૧
૨	વેદ અને એના વિભાગ	૪
૩	ઋગ્વેદ - સહિતાના ધર્મ	૬
૪	ઋગ્વેદ સહિતાના ધર્મ વાચક રાખ્યા	૮
૫	ઋગ્વેદ સહિતાની દેવતાઓ	૯
૬	ગીતારા	૧૫
૭	બીજા વેદની મહિતાના ધર્મ	૨૧
૮	ગીતારા	૨૩
૯	બ્રાહ્મણ	૨૫
૧૦	ગીતારા	૨૬
૧૧	આર્યક અને ઉપનિષદ	૨૮
૧૨	ગીતારા	૩૨
૧૩	શ્રુતિ-સ્મૃતિ-વેદ-ગ-સૂત્ર	૪૦
૧૪	ગીતારા	૪૨
૧૫	સૂત્ર અને સ્મૃતિ	૪૪
૧૬	ગીતારા	૪૬
૧૭	સંસ્કાર	૪૮
૧૮	ગીતારા	૫૧

પાઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૬	રામાયણ અને મહાભારત.	૫૪
૨૦	ગિતારા.	૫૭
૨૧	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.	૫૯
૨૨	ગિતારા.	૬૦
૨૩	આર વર્ણો.	૬૩
૨૪	ગિતારા.	૬૭
૨૫	આર આશ્રમ.	૭૦
૨૬	ગિતારા.	૭૨
૨૭	કર્મ અને પુનર્જન્મ.	૭૪
૨૮	આર પુરુષાર્થ.	૭૭
૨૯	ગિતારા.	૭૮
૩૦	પદ્ધર્શન.	૮૦
૩૧	ગિતારા.	૮૨
૩૨	ભાગવતમત.	૮૪
૩૩	પુરાણો.	૮૬
૩૪	ગિતારા.	૮૮
૩૫	ત્રિમૂર્તિ-પંચાચતન	૯૦
૩૬	અવતાર.	૯૨
૩૭	સ્તોત્ર: ગિતારા	૯૪
૩૮	શંકરાચાર્ય.	૯૭
૩૯	ગિતારા.	૧૦૧
૪૦	રામાનુજાચાર્ય.	૧૦૩
૪૧	મધ્વાચાર્ય.	૧૦૬
૪૨	વલ્લભાચાર્ય.	૧૦૭
૪૩	ભાષાયુગ	૧૦૮

પાઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૪ સન્ત-સાધુઓ.	...	૧૧૦
૪૫ ગિતારો.	...	૧૧૫
૪૬ નવો યુગ.	...	૧૧૬

૧ જૈન ધર્મ.

૧ જૈન ધર્મ; તીર્થઠરો.	...	૧૨૧
૨ મહાવીર સ્વામી અને એમના શિષ્યો.	...	૧૨૪
૩ જૈનધર્મના પન્થો.	...	૧૨૮
૪ જૈન શાસ્ત્રો.	...	૧૩૧
૫ ત્રણ રત્નો.	...	૧૩૩
૬ વ્રત-સમિતિ-ગુપ્તિ-ભાવના.	...	૧૩૫
૭ ગિતારો.	...	૧૩૯
૮ આશ્રવ અને સંવર	...	૧૪૧
૯ ગિતારો.	...	૧૪૨
૧૦ દશ ચતિધર્મ.	...	૧૪૩
૧૧ બાર ગુહરથર્મ.	...	૧૪૫
૧૨ સામાયિક અને પ્રતિકમણ.	...	૧૪૭
૧૩ યાત્રા અને વ્રત.	...	૧૪૮
૧૪ પાર્શ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામી.	...	૧૪૯
૧૫ મહાવીરસ્વામી અને ગોશાલ.	...	૧૫૩
૧૬ ખરો બ્રાહ્મણ કોણ ?	...	૧૫૪
૧૭ જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ.	...	૧૫૭
૧૮ ગિતારો.	...	૧૬૯

પાઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૩ બૌદ્ધ ધર્મ.		
૧ બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મકાળ.	...	૧૬૧
૨ બૌદ્ધ ધર્મના મનો.	...	૧૬૩
૩ ગૌતમ બુદ્ધનું જીવન ચરિત્ર.	...	૧૬૪
૪ ગૌતમ બુદ્ધનો મુખ્ય ઉપદેશ.	...	૧૭૧
૫ મૃત્યુનું ઓક્ષડ.	...	૧૭૩
૬ અનાતમવાદ.	...	૧૭૫
૭ વૃથા વિવાદ.	...	૧૭૮
૮ સાધનની જરૂર.	...	૧૮૦
૯ આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ.	...	૧૮૩
૧૦ શીલ, શિક્ષા, પારમિતા, અને ભાવના.	...	૧૮૫
૧૧ ખરો બ્રાહ્મણ કોણ ?	...	૧૮૮
૧૨ બૌદ્ધ ધર્મના પનો.	...	૧૯૧
૧૩ બુદ્ધદેવની પૂજા.	...	૧૯૩
૧૪ ધર્મકાય અને ત્રિકાય	...	૧૯૫
૧૫ યાત્રા પ્રત અને વિધિ	...	૧૯૫
૧૬ બૌદ્ધ ધર્મની સભાઓ.	...	૧૯૭
૧૭ ગિતાશ.	...	૧૯૮

૪ જૈનધર્મ.

૧ જૈનધર્મના ધર્મના કાઓ	...	૨૦૨
૨ અષ્ટો જૈનધર્મનું જીવનચરિત્ર.	...	૨૦૪
૩ હિન્દી અને ધરાની આર્ય ધર્મ	...	૨૦૮
૪ બે જાતની દીન: માજદમરની અને દેવરની.	...	૨૧૦
૫ અકુરમજદ અને અર્હિ (અહર) માન.	...	૨૧૧

પાઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૬ અમધારપન્દો.	...	૨૧૩
૭ ચળત અને ફરોહર	...	૨૧૫
૮ જરથોસ્તી ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ	...	૨૧૬
૯ ગિતારા.	...	૨૨૦

૫ યાહુદી ધર્મ.

૧ યાહુદી ધર્મનાં શાસ્ત્રો...	...	૨૨૫
૨ મોઝીઝ(મુસા)પહેલાનો ધર્મ	...	૨૨૭
૩ મોઝીઝના ધર્મોપદેશ...	...	૨૨૮
૪ કેનનની અસર.	...	૨૩૧
૫ યાહુદી સન્તોગે ધર્મ	...	૨૩૨
૬ ઉત્સવો અને સિદ્ધાન્તો...	...	૨૩૪
૭ ગિતારા.	...	૨૩૬

૬ ખ્રિસ્તી ધર્મ.

૧ ખ્રિસ્તી ધર્મનાં શાસ્ત્રો...	...	૨૩૯
૨ જસસ પહેલાનો યાહુદી ધર્મ.	...	૨૪૦
૩ જસસ ક્રાઇસ્ટનું જીવનચરિત્ર.	...	૨૪૧
૪ પ્રભુનું ધર્મસંજ્ઞ.	...	૨૪૬
૫ પશ્ચાતાપ	...	૨૪૮
૬ ક્ષમા.	...	૨૫૦
૭ જસસનો વધ.	...	૨૫૨
૮ ગિતારા.	...	૨૫૩
૯ સેન્ટ પૉલ.	...	૨૫૫
૧૦ સેન્ટ ઓગરટાઇન.	...	૨૫૭
૧૧ રોમન કૅથૉલિક ધર્મ	...	૨૫૮
૧૨ રોમન કૅથૉલિક પંથના સાધુઓ.	...	૨૬૧
૧૩ લ્યૂથર અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ	...	૨૬૨

પાઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૭ ઇસ્લામ ધર્મ.		
૧	ઇસ્લામ અને એનાં શાસ્ત્ર.	૨૬૭
૨	હજરત મહમ્મદ પહેલાંની અરબસ્તાનની ધાર્મિક સ્થિતિ. ૨૬૯	
૩	હજરત મહમ્મદ-પેગમ્બરનું જીવનચરિત્ર	૨૭૦
૪	ઇમાન.	૨૭૪
૫	દીન... ..	૨૭૭
૬	ઇસ્લામ ધર્મના પન્થો... ..	૨૮૯
૭	ગિતારા.	૨૮૦

૮ ઍબિલોનિયાનો ધર્મ.

૧	ઍબિલોનિયા અને ઍસીરિયાનો ધર્મ.	૨૮૪
૨	ગિતારા.	૨૮૮

૯ પ્રાચીન ઇજિપ્ટનો ધર્મ.

૨	ગિતારા.	૨૯૪
---	----------------	-----

૧૦ પ્રાચીન ગ્રીસનો ધર્મ.

૨	ગિતારા.	૩૦૧
---	----------------	-----

૧૧ પ્રાચીન રોમનો ધર્મ.

૨	ગિતારા.	૩૦૭
---	----------------	-----

૧૨ ચીનનો ધર્મ.

૨	ગિતારા.	૩૧૫
---	----------------	-----

૧૩ જાપાનનો ધર્મ.

૨	ગિતારા.	૩૨૦
---	----------------	-----

શ્રી.

હિન્દુ (વેદ) ધર્મ.

૧.

હિન્દુ (વેદ) ધર્મ—એનાં શાખો.

૧. હિન્દુસ્થાનમાં વસેલા પ્રાચીન આર્યોના ધર્મ તે હિન્દુ ધર્મ: એ આર્યો જે ધર્મ પાળતા ને એમાંથી જતે દહાડે જે ધર્મનો વિકાસ થયો—એ સર્વનો ‘ હિન્દુ ધર્મ ’ માં સમાવેશ થાય છે.
૨. હિન્દુ ધર્મની ત્રણ શાખાઓ છે; (૧) વેદ (પ્રાક્ષણ) ધર્મ; (૨) જૈન ધર્મ; અને (૩) બૌદ્ધ ધર્મ. જેમ એક જ મા-બાપનાં છોકરાં સૌ એક જ રૂપનાં અને એક જ શુણનાં નથી હોતાં, છતાં એમની સામાન્ય આકૃતિ ઉપરથી, કેાઇ કેાઇ અવયવો ઉપરથી, અને જોલવા—ચાલવાની દબછળ ઉપરથી આપણે બહુી શકીએ છીએ કે એ સર્વ બાંડુઓ છે—તેમ આ ત્રણે શાખાઓ મૂળ એક જ ધર્મની છે એમ જોળખાઇ આવે છે.
૩. આ ત્રણ શાખામાંની મુખ્ય શાખા—જે જોના મૂળ ગ્રન્થ ઉપરથી; તથા મૂળ ઉપદેશકો ઉપરથી, ‘વેદ ધર્મ’ અથવા ‘પ્રાક્ષણ ધર્મ’ કહેવાય છે—તેનું મુખ્ય પ્રમાણ વેદ છે.

‘ વેદ ’ એટલે જ્ઞાન^૧. એ જ્ઞાનનો શબ્દ ઋષિઓને (પર-
માત્મા પાસેથી) અન્તરાત્મામાં સંભળાયો, તેથી એનું
બીજું નામ ‘ તિ ’^૨ છે. [વેદ]. જતે દહાડે ઋષિ-
ઓએ પ્રાચીન ધર્મપદ્ધતિ અને સંસારના રીતરિવાજ સ્મ-
રણમાં રાખી ‘ સ્મૃતિઓ ’ રચી. તેમાં કેટલીક, આ કરવું
આ ન-કરવું, આણે આ કરવું, તેણે તે કરવું ઇત્યાદિ નિયમો
રૂપી હતી [ધર્મશાસ્ત્ર]. બીજી કેટલીકમાં જીવ-જગત અને
પરમાત્મા સંબંધી વિચારો કરવામાં આવ્યા હતા [દર્શન].
આ ઉપરાંત, દેવો-ઋષિઓ-રાજાઓ-અને અન્ય મહાન
પુરુષોનાં ચરિત્રો સંબંધી-ધર્મ અને વ્યવહારના ઉપદેશથી
ભરપૂર પુરાણકથાઓ, ઇતિહાસો અને આખ્યાનો રચવામાં
આવ્યાં. એ પણ પ્રમાણ મનાયાં [ઇતિહાસપુરાણ].
અને છેવટે સન્ત પુરુષોએ પોતાના જીવનમાં અને ઉપ-
દેશમાં જે ધર્મનો યોગ કર્યો એ પણ ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ
સમજવા માટે કામમાં લેવાયો. [સન્ત-વાણી.]

૪. આ ગ્રંથોનો ઇતિહાસ ત્રણ વિભાગમાં ગોઠવી શકાય:-

(૧) વેદયુગ.]

(૨) સંસ્કૃતયુગ.] જેનું સ્વરૂપ આગળ જણાવવામાં આવશે

(૩) ભાષાયુગ.]

૧. સંસ્કૃત વિશ્વ-જાણવું ધાતુ ઉપરથી. ૨. સંસ્કૃત સ્મ-સંભળવું
ધાતુ ઉપરથી.

૧. “ અરે ! આ મહાન સર્વ (પરમાત્મા)નું આ નિઃશ્વસિત છે, આ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વાંગિરસ; ઇતિહાસ, પુરાણ, વિદ્યા, ઉપનિષદ, ષ્ઠોકો, સૂત્રો, અનુવ્યાખ્યાન-એ આ સર્વ નિઃશ્વસિત (ઉચ્ચાર, ઉદ્ગાર) એનાં જ છે.”—

—મનુ.

૨. સકલ વેદ, વેદ માણનારાઓના સ્મૃતિ અને શીલ, સત્પુરુષોના આચાર, અને આત્માની તુષ્ટિ (સન્તોષ)—એ ધર્મનું મૂલ છે.

—મનુ.

૩. જે ધર્મને તર્ક (બુદ્ધિ) વડે સમજે છે તે જ એને સમજે છે, બીજો નહિ.—મનુ.

- ૧ મૂળ આર્યો સિન્ધુ નદીના પ્રદેશમાં વસતા, અને ત્યાંથી દેશના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગમાં પ્રસાર્યા; દ્રાવિડ વગેરે બીજી જાતિઓની સાથે બળ્યા—ઈત્યાદિ હકીકત શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને કહેવી—જેથી હિન્દુધર્મમાં આર્ય અને અનાર્ય (દ્રાવિડ વગેરે) અંશો કેવા બળ્યા છે એ સમજવામાં આવે.

૨. આ દેશમાં બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારી સંખ્યા તો હવે જૂજ છે. પણ વેદ-ધર્મ અને જૈનધર્મ મૂળમાં એક જ ધર્મ છે એ વાત વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ઠસાવવાની જરૂર છે—જેથી હિન્દુઓનો ધાર્મિક સંપ વધે. ત્રણે ધર્મનો ભાંડુભાવ અને સમાનરૂપતા એ ત્રણે દાખલા આપીને સમજાવવાં.

૩. ‘ આ કરવું આ ન કરવું ’—ઈત્યાદિ. આ સાદાં દૃષ્ટાન્તો આપીને સમજાવવું: જેમકે-સત્ય બોલવું, હિંસા ન કરવી; બ્રહ્મચારીએ વહેલાં બેઠવું, વિદ્યા બજાવી; ગૃહસ્થે કુટુંબનું પોષણ કરવું, અતિથિ-સત્કાર કરવો; બ્રાહ્મણે વિદ્યા બજાવી—બાણ, વતી; રાજાએ અપરાધીને શિક્ષા કરવી, પ્રજાનું પાલન કરવું—ઈત્યાદિ. સ્મૃતિ મનુસ્મૃતિ વગેરે.

૪. દક્ષિણ: સાદા હાથના-મરણ પછી આત્મા રહેતો હશે કે કેમ? આ જન્મલક્ષ્યાથી આવ્યું? કાણે ક્યું? ક્યારે હશે? કેવો હશે? ઇત્યાદિ.
૫. ઇતિહાસપુરાણ: રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત. વગેરે.
૬. સન્તો-કબીર, નરસિંહ મહેતા, તુકારામ વગેરે.
૭. આ સર્વ પ્રમાણો પાઠીઆ ઉપર એક જૂથ કાઢીને ગોઠવી બતાવવા.
૮. જિતારામાં બતાવેલાં પ્રમાણ આ ધર્મના ઇતિહાસમાં આગળ જતાં સમજાશે. પણ સત્પુરુષનો આચાર, આત્મસન્તોષ અને તર્ક (લુહિ) એ ત્રણનું મહત્વ હિન્દુ ધર્મમાં સ્ત્રીકાયુ છે એ વાત વિદ્યાર્થીઓને બતાવવી, જેથી એમને હિન્દુ ધર્મ વિષે વિશાળ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરતાં આવડે.

૨.

વેદ-અને એના વિભાગ.

૧. વેદ ચાર છે; (૧) ઋગ્વેદ, (૨) યજુર્વેદ, (૩) સામવેદ અને (૪) અથર્વવેદ.
- (૧) ઋગ્વેદ: એમાં 'ઋચાઓ' નો-દેવતાઓની પ્રાર્થના અને સ્તુતિઓનો-સંગ્રહ છે.
- (૨) યજુર્વેદ: એમાં દેવતાઓના યજન-યજ્ઞ-સંબંધી ઘણું છે.
- (૩) સામવેદ: એ ઘણે ભાગે ઋગ્વેદની ઋચાઓનો જ બનેલો છે, અને એમાં એ ઋચાઓનાં ગાન છે.
- (૪) અથર્વવેદ: એ મૂળ 'અથર્વન' નામના પ્રાણીઓનો

વેદ છે. એમાં કેટલીક ઋગ્વેદની ઋચાઓ છે, અને તે ઉપરાંત અભિચાર (બ્રહ્મ) પ્રયોગના મન્ત્રો વગેરે છે.

૨. આ દરેક વેદના ત્રણ ત્રણ વિભાગ છે: (૧) સંહિતા, (૨) બ્રાહ્મણ અને (૩) આરણ્યક તથા ઉપનિષદ્.

ધર્મનાં જે ત્રણ અંગો—ભક્તિ, કર્મ, અને જ્ઞાન—તે ક્રમવાર આ ત્રણ વિભાગોમાં દેખાય છે.

- (૧) સંહિતામાં પરમાત્માની સ્તુતિ અને પ્રાર્થના છે.
(ભક્તિ.)

- (૨) બ્રાહ્મણમાં ‘બ્રહ્મન’ કહેતાં યજ્ઞ, તે પ્રધાનપણે છે.
(કર્મ.)

- (૩) આરણ્યક તથા ઉપનિષદ્-જેમાં ધણે જાણે અર-
ણ્યમાં વસીને યજ્ઞવાટમાં અને રાજસભામાં ઋષિઓએ
ધર્મના રહસ્યનું ચિન્તન કર્યું છે—તેમાં જીવાત્મ
અને પરમાત્માના સ્વરૂપ સંબંધી વિચાર છે. (જ્ઞાન.)

૧. બ્રહ્મન-એટલે સ્તુતિ અથવા યજ્ઞ. અને એનો દેવ તે બ્રહ્મા. વૈદિક યજ્ઞમાં, આર વેદનો ઉચ્ચાર થતો, તેથી બ્રહ્માને મુખેથી આર વેદ નીકળ્યા એમ કહેવાય છે. (જીવો પાઠ ૭)

૨. આ વિભાગ સ્થૂળ રીતે જ છે એમ સમજવું. યજુર્વેદ યજ્ઞનો વેદ છે, અને તેથી એની સંહિતા પણ બ્રાહ્મણ જેવી છે. કેટલાંક બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદ્ વચ્ચે નહિ જેવો આંતરો છે—કારણ કે બ્રાહ્મણમાંથી ઉપનિષદ્ થયાં છે. આરણ્યક કાંઈક બ્રાહ્મણ જેવાં અને કાંઈક ઉપનિષદ્ જેવાં છે.

૩. ઋષિઓએ—બ્રહ્મર્ષિઓએ અને રાજર્ષિઓએ.

૩.

ઋગ્વેદ-સંહિતાનો ધર્મ.

૧. જેઓ ધર્મના દ્રષ્ટા હતા, તથા સામાન્ય જનો કરતાં ધર્મના આચાર-વિચારમાં વધારે જિંચે પહોંચેલા અને તેજસ્વી હતા, તેઓ 'ઋષિ' કહેવાતા. ઋષિઓનાં હૃદય જિંચાં અને કૃષ્ટિ પ્રતિભાવાળી હોવાથી-આ વિશ્વ અને એના વિવિધ પદાર્થોમાં એમને ચૈતન્યની ઝળક દેખાતી; અને તેથી તેને તેઓ 'દેવ' કહેતા. એ પદાર્થોના વિવિધ ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે તે તે દેવનાં પણ તેઓએ જુદાં જુદાં નામ પાડ્યાં હતાં; અને એક અનન્ત પદાર્થમાથી એ વિવિધ પદાર્થો નીકળે છે, તેથી એ અનન્ત પદાર્થની દેવતાને તેઓ દેવમાતા 'અદિતિ' કહેતા.
૨. જેમ આપણે કોઈક વાર મનુષ્યના શરીરને મનુષ્ય કહીએ છીએ, અને કોઈક વાર એના આત્માને કહીએ છીએ, તેમ આ દેવવાચક શબ્દો પછુ કેટલીક વાર જટ પદાર્થોને અને કેટલીક વાર એમાં રહેલા ચૈતન્યને લાગુ પડે છે. ઉદાહરણ- 'સૂર્ય' એટલે એ નામનો આકાશમાં પ્રકાશતો તેજનો ગોળો, અને 'સૂર્ય' એટલે એ ગોળામાં પ્રકાશતો પરમાત્મા.
૩. આ દેવોની ઋષિઓ સ્તુતિ કરતા; તેમાં એમની પાસે ધન-ધાન્ય-પશુ-પુત્ર-આરોગ્ય-સફળુદ્ધિ પવિત્રતા અને દેવકૃપા વગેરે સર્વ જાતની ઉત્તમ વસ્તુઓ માગતા. મુખે પ્રાર્થના

૧. વિષ્-દીપવું, પ્રભાસવું ઉપરથી.

૨. દો-કાપવું ઉપરથી, અખંડ અમેશ તત્ત્વ

- કરતા અને યજ્ઞ ગાતા, તેમ યજ્ઞની વેદિ રચી, અગ્નિ પ્રજ્વ-
વાળી, એમાં ઘી વગેરે પદાર્થો પશુ હોમતા, તથા ક્ષીર્ભા
બલિદાન આપતા. અગ્નિ એ 'દેવોનો દૂત' કહેવાતો, કારણ
કે એના વડે યજ્ઞમાન અને દેવો વચ્ચે સંબંધ બંધાતો.
૪. આ ઋષિઓ પરલોક માનતા. પુનર્જન્મ પણ કદાચ મા-
નતા હોય એમ જણાવનારાં કોઇ કોઇ અસ્પષ્ટ વચ્ચનો મળે
છે. પણ આ લોકમાંથી મનુષ્યો પિતૃલોક તથા દેવલોકમાં
જાય છે એ માન્યતા તો તેઓની સ્પષ્ટ દેખાય છે.
૫. વળી આ પ્રાચીન ઋષિઓ—આ વિશ્વ ક્યાંથી આપ્યું, કોણે
કયું, શી રીતે કયું' વગેરે તત્ત્વવિચાર પણ કરતા.
૧. ઋષિ=દ્રષ્ટા-જેનાર, સત્ય ધર્મ જેનાર—આમ જૂના સંસ્કૃત ટીકા-
કારો અર્થ કરે છે. વૈદિક 'ઋષ્વ' એટલે જિંડુ; અથવા દર્શનીય,
તેજસ્વી—એ શબ્દ સાથે પણ 'ઋષિ' શબ્દનો સંબંધ જોડી શકાય.
૨. 'પ્રતિભા'—પ્રતિ+ભા=સ્થાનું ભાસવું; નજરે પડવું—ઉપરથી; સૂક્ષ્મ
વસ્તુઓનાં પણ આંખ આગળ ચિત્ર ખડાં થાય એવી માનસિક શક્તિ.
૩. અદિતિ—એનું સ્થૂળ ભૌતિક સ્વરૂપ તે આ આખંડ આકાશ; અને
એમાં ઉત્પન્ન થતા સૂર્ય વગેરે તેજસ્વી પદાર્થો તે અદિત્યો, દેવો.
૪. ભક્તિ (સ્તુતિ), કર્મ (યજ્ઞ), પરલોકમાં મહા, અને તત્ત્વજ્ઞાન—સમજું
આ ઋષિઓના ધર્મમાં આવે છે. અને એમની પ્રાર્થના પણ આ લોક
અને પરલોકની સબળી ઉત્તમ વસ્તુઓ માટે છે—તેથી જાવી જાતની
પ્રત્યક્ષ અને ચોક્કસતાવાળા મનુષ્યોને એ અનુકૂળ પડે છે.
૫. આથી કોઇકવાર—' સૂર્ય એ આ સ્થાવર-જંગમ (પદાર્થ માત્ર) નો
આત્મા છે ' એમ પણ કહેવાય છે; અને કોઇકવાર એ સૂર્યને જામુક
દેવે ઉત્પન્ન કર્યો એમ પણ કહેવાય છે. ઋષિઓ જદ પદાર્થની સ્તુતિ-
રૂપ છે એમ ન સમજવું.

૪.

ઋગ્વેદસંહિતાના ધર્મવાચક શબ્દો.

ઋષિઓના ધાર્મિક વિચાર કેવા ઉત્તમ હતા એ જણાવનારાં ઋક્સંહિતામાં પુષ્કળ સૂકતો છે. એટલુંજ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે આપણે જેને ‘ધર્મ’ કહીએ છીએ તે વિષેના એમના શબ્દો પણ વિચારવા જેવા છે; જેમકે—

- (૧) પ્રથમ તો ‘ધર્મ’ એ શબ્દ જ કેવો છે ! ઘૃ-ધારણ કરવું એ ધાતુ ઉપરથી થયેલા આ શબ્દનો અર્થ, ઉત્તમ આચાર વિચાર, જે વડે આ વિશ્વનું ધારણ થઈ રહ્યું છે—એવો થાય છે.
- (૨) બીજો એક શબ્દ ‘ઋત’ છે. એનો મૂળ અર્થ સીધી લીટી, નિયમ. આ વિશ્વમાં સઘળા પદાર્થો ‘ઋત’ પ્રમાણે—એટલે કે સીધી લીટીએ, નિયમ પ્રમાણે—કામ કરે છે, અને મનુષ્યોએ પણ ‘ઋત’ પ્રમાણે એટલે કે સીધી લીટીએ—નીતિના અને ધર્મના નિયમ પ્રમાણે—ચાલવું જોઈએ એમ વેદ કહે છે.
- (૩) ઋચન—(ચૂ-વધવું, મ્હોડું હોવું,) એટલે સ્તુતિ, યજ્ઞ, ધર્મનું તત્ત્વ—જે વિશ્વમાં વ્યાપેલું છે, અને જેના ઉપર વિશ્વના વિકાસનો, વિશ્વની વૃદ્ધિનો આધાર છે.
- (૪) ઋત—(ચૂ-વીંટવું, છાવું; અથવા પસંદ કરવું.) એટલે કે પરમાત્માથી વીંટાએલું છવાએલું ઇવન; અથવા તો, જે પરમાત્માને પસંદ છે અને તેથી મનુષ્યે પણ પસંદ કરવાનું છે એવું ઇવન.

(૫) સવ—(સુ-ઉત્પન્ન કરવું) પરમાત્માની ઉત્પાદક શક્તિ. ઋષિ સવિતાના ‘ સવ ’ માં રહેવા માગે છે, એટલે કે જહ પડી ન રહેતાં, પરમાત્મા આ સૃષ્ટિનો જે વિકાસ કરે છે તેમાં ભાગ લેવા માગે છે.

૧. આ સર્વ શબ્દના અર્થ વિદ્યાર્થીઓને જરા કુશળતાથી મઢવું કરાવવા યત્ન થશે તો તે મઢવું કરાવી શકશે. છતાં એ એમની શક્તિની બહાર જ જણાય તો ‘ ધર્મ ’ અને ‘ ઋત ’ એ બે શબ્દો તો સમજાવવા જ. છોકરાંઓને નીતિ અને શક્તિ ઉપર આપણા સંસારનો કેવો આધાર છે, તથા આપણે દરેક જણે સીધી લીટીએ ચાલવાની કેવી જરૂર છે—એ બોધ દિન્દુ ધર્મના આ બે અતિપ્રાચીન શબ્દોમાંથી તારવી આપવો. ‘ ઋત ’ શબ્દ સાથે અંગ્રેજી ‘ રાઇટ ’—ખરું શબ્દનો સંબંધ છે એ બતાવવું એટલે એનો અર્થ તુરત સમજાઇ જશે.

૫.

ઋગ્વેદ સંહિતાની દેવતાઓ.

આદિતિ—દિતિથી ઉદ્ભવું, અખંડ, અલેષ (છેલ્લી કે ભેલ્લી ન શકાય એવું) અનન્ત તત્ત્વ—જેમાંથી આદિત્યો, દેવો ઉત્પન્ન થાય છે; દેવમાતા.

હિરણ્યગર્ભ—મુવર્ણ જેવા તેજોમય બ્રહ્માંડમાં પ્રકટ થતો આત્મા, પરમાત્મા.

વિશ્વકર્મા—વિશ્વનો કર્તા.

સ્વરુદ્ર—વિશ્વને ઘડનાર.

પ્રભા પતિ—સષ્ટિનો પતિ.

પુરુષ અથવા વિરાટ—વિષ્વરૂપે વિરાજનાર આત્મા, પરમાત્મા.

દ્યૌષ્ અને પૃથિવી—દ્યૌષ્=દીપતું, તેજોમય આકાશ; અને પૃથિવી=વિશાળ, વિસ્તરેલી પૃથ્વી: જગત્નાં પિતા અને માતા.

ઋષિ—એ અનુધ્યને પરમાત્મા સાથે જોડનાર, દિવ્ય શક્તિ છે. એને ઋષિઓ ' હોતા ', ' પુરોહિત ', ' ઋષિ ', ' કવિ ' વગેરે વિશેષણો લગાડે છે. એ દેવોને યજ્ઞમાં યોજાવી લાવનાર ' દૂત ' છે—અને જેરેજેર કરનાર સ્વામી છે.

વરુણ—પરમાત્માનું સર્વને આવરીને (વીંટીને) રહેતું સર્વજ્ઞ અન્તર્યામી સ્વરૂપ છે. એ રાજા છે, સમ્રાટ છે. પ્રાણી માત્ર એના નિયમથી બંધાયેલાં છે. એનો પવિત્ર નિયમ તં ' ઋત ' કહેવાય છે. એ નિયમ પોતે પાળે છે, અને આપણે પાળીએ એમ હુમ્મ છે. પ્રાણી માત્રનાં સારાં—ખોટાં કર્મો એ જીવે છે—એની દૃષ્ટિ વિશાળ છે. અન્તરિક્ષમાં ઊડતાં પક્ષીઓનો અને દરિયામાં ફરતાં વહાણોનો માર્ગ એ જાણે છે.

મિત્ર—સૂર્યમાં પ્રકાશિતું આ પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રાણીમાત્રને પોતાનાં કામમાં અનુકૂલ થાય છે, એમને યોજાવે છે, અને ઉદ્યોગમાં લગાડે છે.

ધંન્વ—આ પરમાત્માનું શક્તિમન્ત સ્વરૂપ છે. એ દેવોનો રાજા છે. એ હાથમાં વજ્ર ધારણ કરે છે, અને વૃત્ર અહિ વગેરે દૈત્ય અને દાનવોને મારી જગતને અન્ધકારમાંથી અને

દુઃખમાંથી મુક્ત કરે છે. વજ્રવટે મેધને ફાડીને એ વૃદ્ધિ કરાવે છે, અને આર્યોને મુદ્ધમાં છતાડે છે. પૃથ્વી અને આકાશ એનો કમરપટો થવાને પણ યસ નથી.

વિષ્ણુ—એ પરમાત્માનું સર્વમાં પ્રવેશી રહેલું વ્યાપક સ્વરૂપ છે. એનાં વીર્ય—વીરત્વભર્યાં કર્મ—અસંખ્ય છે. એણે ત્રણ પગલાંથી આખું વિશ્વ માપી કાઢ્યું છે, તથા વૃત્તને હણવામાં ઇન્દ્રને મદદ કરી છે. આકાશમાં વિસ્તરેલા નેત્ર જેવું સ્પષ્ટ દ્રીસતું અને જગતને એતું જે આદિત્યમંડળ, તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે—એનું જ્ઞાની પુરુષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે. એ આદિત્ય તે જગતનું રક્ષણ કરનાર ‘ગોપ’ છે. એનું ધામ ‘મધુ’ (મીઠા આનન્દ) નાં ઝરણાંથી ભરેલું છે.

સવિતા—પ્રેરક, ઉત્પાદક—એવી પરમાત્માની તેજોમય શક્તિનું રૂપ છે. ગાયત્રીનો મહામન્ત્ર—જેમાં આપણી યુદ્ધિના પ્રેરક પરમાત્માના ‘વરેણ્ય’ તેજનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે, તથા એ આપણી યુદ્ધિને પ્રેરે એમ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે—એ મન્ત્ર સવિતાદેવનો છે. એ દેવનાં નેત્ર હસ્ત વગેરે સર્વ અવયવો સુવર્ણનાં છે. કુશળ આંગળીઓથી એણે આ જગત બનાવ્યું છે.

સૂર્ય—સૂર્યદેવ; એનાં લીલ્લં નામ સવિતા વગેરે આદિત્યો.

પૂષા—સૂર્યરૂપી પોષક દેવ. એ પરમાત્માનું પોષક સ્વરૂપ છે. એ સ્થાવર અને જંગમનો નિયંત્રતા અને પાલક છે. ભૂલાં પડેલાં ઠોર અને ખોવાઈ ગયેલી ચીજો એ ભણે છે.

અને પાછી લાવી આપે છે. એ માર્ગને રક્ષક છે, અને પરલોક જતા જીવનો એ વળાવે છે. એ ઉપરાંત પોષક દેવ તરીકે એનું એક મુખ્ય કૃત્ય લગ્ન સંબંધ છે. એ ઠંથાને હાથ જાલીને લગ્નની લાવનામાં પ્રવેશ કરાવે છે, અને સુખ આપે છે.

જ્ઞાન્વિની—એમનું બીજું નામ “જાસત્યૌ” —સત્યનિષ્ઠ છે. આ દેવોનું ઈન્દ્ર-જોડકું-પરોપકારનાં અનેક કૃત્યો કરે છે. એ જોડકું તે દ્યૌ અને પૃથ્વી, સૂર્ય અને ચન્દ્ર, સ્વપાર અને સાંજ, દિવસ અને રાત, અમુક બે તારા—એમ જુદી જુદી રીતે લેવામાં આવે છે. પણ એની સ્તુતિમાં ઘણું ભાગે પરોપકારનાં કૃત્યો જ નજરે પડે છે—એમકે, અ્યવન નામના ઋષિને એમણે જીવવાની આપી; ઋગ્વેદને દેખતો કર્યો; પરાવૃજ આંધળો અને લૂલો હતો તેને આંખ અને પગ આપ્યા; વિરૂપલાનો લઢાઈમાં પગ ભાગ્યો હતો તેને લોહાનો પગ આપ્યો; જીજ્ઞુસું વહાણ સમુદ્રની વન્ધો-વન્ધ ભાગ્યું તે વારે, સો હલેસાંવાળા, પાણીનું ટપકું પેશી ન શકે એવા, અને જાણે આકાશમાં ઊડતા હતા વહાણમાં બેસાડીને ઘેર લાવ્યા. એમનાં કેટલાંક પરોપકારનાં કૃત્યો માટે એમને “દેવોના વંધ” કહેવામાં આવે છે. અને એઓનું જોડકું છે તેથી એમથી લગ્નની સાથે પણ સંબંધ માનવામાં આવે છે—તેઓ સ્ત્રીને પતિ આપે છે, પતિને સ્ત્રી આપે છે.

યમ—આ જીવનની પાર બીજું—પર—જીવન છે, અને તે અમૃતઃ જીવન છે. એ જીવનમાં આપણા પૂર્વજ પિતરો ગયા છે. એ જીવનનો માર્ગ પ્રથમ યમો શોધી કાઢ્યો છે, અને તેથી યમને પિતૃલોકનો દેવ માનવામાં આવે છે. યમ તે વિવસ્વાત-સૂર્ય-નો પુત્ર છે. એ અને એની પહેલ યમી તે આદ્ય સ્ત્રી-પુરુષનું જોડું છે.

રુદ્ર—વિશ્વમાં ઘોર શબ્દ કરતું પરમાત્માનું સ્વરૂપ. તે પ્રચંડ, વાયુમાં દર્શન દે છે. વાયુરૂપે એ મુગન્ધિ અને પુષ્ટિવર્ધક પણ છે. જડજડતો અગ્નિ પણ એનું જ રૂપ છે—એ અગ્નિની જ્વાળા તે એની દેવીઓ છે, ધૂમ એ એની જટા છે. અગ્નિ હસ્થાણુકારી પણ છે—અને એ રૂપમાં એ આગળ જતાં ‘શિવ’ બને છે.

મરુત્—આ વાયુઓ ઇન્દ્રને યુદ્ધમાં સાથ કરે છે.

વાત—વાયુ.

પર્જન્ય—વૃષ્ટિનો દેવ.

ઉષા—ઉષઃકાળની મનોહર મૂર્તિ.

વાસ્તોષ્પતિ—વસવાના ઘરનો દેવ.

ક્ષેત્રપતિ—ખેતરનો દેવ.

અશ્વિણસ્પતિ—પ્રભુ પ્રત્યેની વાણીનું, સ્તુતિનું, યજ્ઞનું, ધર્મનું દેવી તત્ત્વ. એનો અધિષ્ઠાતા દેવ—તે અશ્વિણસ્પતિ. આ તત્ત્વ સમસ્ત વિશ્વમાં વ્યાપેલું છે, એ વડે વિશ્વ વૃદ્ધિ પામે છે, અને દેવોનું દેવત્વ પણ એને લીધે છે.

સોમ—આ એક જાતની ઓષધિ (વનસ્પતિ) છે. ઋષિઓ એને પૂજતા અને ‘રાત્ન’ એવું વિશેષણ લગાડતા. યજ્ઞમાં એનો વિધિપૂર્વક રસ કાઢીને એનું પાન કરતા. દેવોને એ રસ બહુ પ્રિય ગણાતો, અને ખાસ કરીને ઇન્દ્રને. સોમ-માથી રસ ઝરે છે તેમ ચન્દ્રમાંથી ઝરે છે, તેથી ચન્દ્રને પણ ‘સોમ’ શબ્દ લગાડાતો.

આપઃ; સિન્ધુ-સરસ્વતી-ગંગા-યમુના-‘આપઃ’ એટલે જળની દેવતા. અને સિન્ધુ વગેરે તે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં વસતા આર્યોની મુખ્ય નદીઓ.

શ્રી—શ્રદ્ધા. પરમાત્માનો આશ્રય કરી રહેલી, એના લક્ષણરૂપ શક્તિ તે શ્રી યા લક્ષ્મી. પરમાત્માની શક્તિ સુન્દર અને મગળ છે, તેથી એ સર્વ સૌન્દર્ય અને માંગલ્યની દેવી છે. શ્રદ્ધા તે બકતે પરમાત્મામાં અને એના ધર્મમાં મૂકેલો વિશ્વાસ.

૧. બાળકોને બધા દેવતાઓના સ્વરૂપ માદ રાખવાં કહણુ પડે તો અગ્નિ, ઉષા, ઇન્દ્ર, વરુણ, વિષ્ણુ, સવિતા, યમ અને અર્ષિન; અને તે ઉપરાંત, દ્વાવાપૃથિવી, દ્વિરણ્યગર્ભ, અને પુરુષ—એટલાં બસ થશે, ‘આપઃ’ (જળ) અને સોમ (વનસ્પતિ) પણ જરા ધ્યાનમાં રાખવા લાયક ●

૬.

ઉતારા.

યજ્ઞનો દિવ્ય પુરોહિત ઋત્વિજ અને હોતા એવો જે અગ્નિ,
જે ઉત્તમ રત્ન ધારણ કરનાર છે, તેની હું સ્તુતિ કરું છું.

જે હાહ્યો અને યુવાન ગૃહપતિ પાંચ જનો (પાંચ વર્ગના-
જનો) ની સામે દરેક ચેર ચેર બેઠેલો છે.

હે વિશ્વતોમુખ (સર્વ તરફ છે મુખ જેનાં) ! તું સર્વ તર-
ફથી વીંટીને બેઠો છે. અમારું પાપ કાઢીને બાળી નાંખ.

*

*

*

જેમ પિતા પુત્રને સારી બક્ષીસો આપે છે તેમ તું અમને
આપ; અમારું કલ્યાણ કરવામાં સાક્ષ્યકારી થા.

હે બલવંત ઇન્દ્ર ! આ અત્યંત મીઠી વાણી વડે પુત્ર પિતાનું
વચ્ચ આલે તેમ હું તારું આહુતું છું

*

*

*

૧. હે દેવ વરુણ ! અમે એવા તો સામાન્ય મનુષ્ય છીએ કે
પ્રતિદિવસ અમે તારા વ્રતનો જાંગ કરીએ છીએ.

૨. જેમ રથવાળો બાંધ્યા થોડાંને છોડે તેમ, અમારી વાણી
(સ્તુતિ) વડે; હે વરુણ ! અમે તારા મનને અમારા ઉપર દયા
અર્થે છોડીએ છીએ.

૩. અમારી વિવિધ વૃત્તિઓ-પક્ષીઓ માળા તરફ દોડે
તેમ-તારી તરફ કલ્યાણની ઇચ્છાથી દોડે છે.

૪. અન્તરિક્ષમાં ઊડતાં પક્ષીઓનો માર્ગ જે બાણ છે અને સમુદ્રના નાવનો બાણ છે;

૫. જે ધૃતવ્રત (સત્ય અને પવિત્રતાનો નિયમ પોતામાં અને અન્યમાં ધારણ કરી રાખનાર) વરુણ બાર મહિના અને એની પ્રજા (દિવસ) ને, તથા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા (અધિક) માસને બાણ છે;

૬. જે વિશાળ ઊંચા અને મોટા વાયુનો માર્ગ તથા તે ઉપર જેઓ (દેવો) વસે છે તેમને બાણ છે,

૭. મુકેતુ (સારી કૃતિ-પ્રયત્ન-શક્તિ યા કર્મવાળો) ધૃત-વ્રત વરુણ મહેલોમાં બેઠો છે, અને સામ્રાજ્ય કરે છે.

૮. ત્યાંથી સઘળા અફલુત પદાર્થો-જે થએલા છે અને થવાના છે-તે એ જ્ઞાની (સર્વજ્ઞ વરુણ) જુવે છે.

૯. એ મુકેતુ આતિય હમેશાં આપણે માટે સારા માર્ગ કરે, આપણા આયુષ્ય વધારે !

૧૦. હિરણ્યમય વસ્ત્ર અને બખ્તર વરુણે ધારણ કરેલાં છે, અને એની આસપાસ એના સ્પર્શ (હાંતા, તેજનાં ફિરણો) બેઠેલા છે.

૧૧. મારી વૃત્તિઓ ગાયો એમના વાગ્ય પ્રત્યે વળે એમ એ ઉચ્ચક્ષા-—(સર્વને જોતા, વિશાળ નેત્રવાળા) વરુણને ઇચ્છતી એમની તરફ પાછી વળે છે.

૧૨. હે મેધાવી (જ્ઞાની-સર્વજ્ઞ) વરુણ ! તું આકાશ અને પૃથ્વીનો રાજા છે. અમને ઉત્તર આપ.

૧૩. અમારો સૌથી ઉપરનો અને વચ્ચેનો અને નીચેનો
પાશ (બંધ) છોડ. જેથી અમે જીવીએ.

* * *

હે રાજા વરુણ ! માટીને ઘેર હું ન જાઉં, દયા કરો, હે
સુક્ષત્ર ! (સુન્દર, શુભ—બળવાન રાજા) દયા કરો.

હે વરુણ ! અમે મનુષ્ય હોઈ દેવી જનો પ્રત્યે જે કાંઈ કાઢ
કર્યો હોય, અજ્ઞાનથી તારા ધર્મ લોપ્યા હોય, એ પાપ માટે હે
દેવ ! તું અમારા ઉપર ગુસ્સે ન થઈશ.

અમે એ નિત્ય ભૂમિઓમાં રહીએ, અને વરુણ અમારો પાશ
(બન્ધન) છોડી નાંખે. અદિતિના ખોળામાંથી અમે રક્ષણ મા-
ળી એ. તમે (દેવો) અમારું હૃદયમાં સ્વસ્તિ વડે રક્ષણ કરો.

* * *

ડાહ્યાં (જ્ઞાની) અને ઋત (નિયમ) પ્રમાણે ચાલનારાં દૈવ
અને પૃથ્વી ! પાપ અને દુઃખથી અમારું રક્ષણ કરો.

મિત્ર, અને લક્ષ્મીથી ભરપૂર એવા વરુણ—ની માતા અદિતિ
અમારું પાપ અને દુઃખથી રક્ષણ કરો.

જ્યારે ઉષા દેખાય છે અને સૂર્ય ઊગે છે (અથવા, આથમે
છે) ત્યારે, હે મિત્ર અને વરુણ ! તમે સોનાના રથમાં બેસો છો
—અને ત્યાંથી અદિતિને અને દિતિને બુલો છો.

* * *

૧. એને ઇન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અગ્નિ તથા દિવ્ય સુપર્ણ
(સુન્દર પાંખવાળો) ગરુડ, એમ કહે છે. એક ઋતને જ્ઞાનીઓ
બહુરૂપે કહે છેઃ અગ્નિ યમ માતરિશ્વા—કહે છે.

* * *

૧. પૂર્વે હિરણ્યગર્ભ હોતો—જે પદાર્થ માત્રનો એક જ પતિ બનેલો હતો. તેણે પૃથ્વી ધારણ કરી, અને આ આકાશ ધારણ કર્યું.

કયા દેવની હવિ વડે સેવા કરીએ ?

૨. જે આત્મદાયી (આત્મા આપનાર) છે, બલદાયી છે, જેની આજ્ઞા સર્વ કંઈ સેવે છે, દેવો પણ સેવે છે, અમૃત જેની છાયા છે, મૃત્યુ જેની છાયા છે.

કયા દેવની હવિ વડે સેવા કરીએ ?

૩. પોતાના મહિમા વડે, શ્વાસ લેતા અને આંખ મચમચાવતા (જંગમ) જગત્ને રાજા બનેલો છે; આ બે પગવાળાં અને ચાર પગવાળાંને જે ધ્રુવર છે.

કયા દેવની હવિ વડે સેવા કરીએ ?

૪. જેના મહિમાને લીધે, આ હિમવંત પર્વતો છે, પૃથ્વી સહવર્તમાન સમુદ્ર જેનો કહેવાય છે, આ દિશાઓ જેના હાથ છે.

કયા દેવની હવિ વડે સેવા કરીએ ?

૫. જેને લીધે હૈા (પ્રકાશતું ગગનમંડળ) ઊંચું થંભી રહેલું છે; અને પૃથ્વી દઢ રહેલી છે.—જેનાથી સર્વ થંભેલું છે, અને અન્તરિક્ષ થંભેલું છે, જે અન્તરિક્ષમાં જળનો બનાવનાર છે.

કયા દેવની હવિ વડે સેવા કરીએ ?

૬. જેના રક્ષણથી ટકેલાં પૃથ્વી અને આકાશ, મનમાંથી કંપતાં, જેને બુવે છે; ઊગેલો સૂર્ય જેનામાં રહીને પ્રકાશે છે.

કયા દેવની હવિ વડે સેવા કરીએ ?

૭. ન્યારે મ્હોટાં જળ વિશ્વમાં આવ્યાં—ગર્ભ ધારણ કરતાં,

અને અગ્નિને ઉપજાવતાં એવાં, ત્યારે દેવોનો એક પ્રાણ સર્વત્ર હોતો.

કયા દેવની હવિ વડે સેવા કરીએ ?

૮. એણે પોતાના મહિમાએ કરી, જળ ચારે તરફથી જોયાં, જે જળ દક્ષ (કુશળ, જ્ઞાનમય આત્મા) ને ધારણ કરતાં હતાં, અને યજ્ઞ ઉપજાવતાં હતાં; જે દેવોમાં એક ઉપરિ દેવ હોતો.

કયા દેવની હવિ વડે સેવા કરીએ ?

૯. જે સત્ય ધર્મનો દેવ પૃથ્વીનો ઉત્પન્ન કરનાર છે, જેણે દૈા ઉત્પન્ન કર્યું છે, જેણે મોટાં મનોહર જળ ઉત્પન્ન કર્યાં છે.

કયા દેવની હવિ વડે સેવા કરીએ ?

૧૦. હે પ્રજાપતિ ! તારા વિના ધીજે કોઈ આ સર્વ ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોને વ્યાપીને રહ્યો નથી. જે ઇન્દ્ર રાખીને અમે તને બોલાવીએ છીએ—તે અમારી સિદ્ધ થાઓ, અમે લક્ષ્મીના સ્વામી થઈએ !

* * *

દશ્યમાન જગત્ના પિતા અને ધીર (હાથા, જ્ઞાની) વિશ્વ-કર્માએ મન વડે આ જળ કર્યું; તથા આ ફરતાં ઘાવા—પૃથિવી કર્યાં. એણે જ્યારે છેડા દબ કર્યા ત્યારે ઘાવા—પૃથિવી વિસ્તર્યાં.

* * *

૧. હજાર મસ્તકવાળો, હજાર આંખવાળો, હજાર પગવાળો પુરુષ તે, ભૂમિને સર્વ તરફથી વીંટીને, દશ આંગળ વિશેષ વધ્યો.

૨. જે કાંઈ થએલું અને જે કાંઈ થવાનું તે આ સર્વ, પુરુષ જ છે. તથા અમૃતવનો એ અધિપતિ છે—જે અજ્ઞ વડે વિશેષ બિચે છે.

૩. આટલો બધો એનો મહિમા છે, છતાં એ એ કરતાં પણ અધિક છે. સર્વ જૂતમાત્ર તે એનો એક પાદ (ચોથો ભાગ) છે, એના ત્રણ પાદ—જે અચૂત છે, તે દુલોહમાં છે.

૪. ત્રણ પાદ જિંચે એવો પુરુષ જિલો છે પણ તેનો એક પાદ અહીં રહ્યો છે. તે થકી ચેતન અને અચેતન એણે વ્યાપેલાં છે.

૫. બ્રાહ્મણ એનું મુખ હતો; ક્ષત્રિય એના હાથ બનાવવામાં આંચો; જે વૈશ્ય તે એના જિરૂ (જંઘા); અને પગમાંથી શ્વર ઉત્પન્ન થયો.

૬. ચન્દ્રમા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયો; નેત્રમાંથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો, મુખમાંથી ઇન્દ્ર અને અગ્નિ; મ્રાણ્યમાંથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો; નાભિમાંથી અન્તરિક્ષ થયું, મસ્તકમાંથી દ્યૌ (આકાશ) થયું, પગમાંથી પૃથ્વી; દાનમાંથી દિશાઓ: આ રીતે લોક કલ્પ્યા.

૭. દેવોએ યજ્ઞવડે યજ્ઞ (યજ્ઞન કરવા યોગ્ય પરમ પુરુષ)નું યજ્ઞન કર્યું—એ પ્રથમ ધર્મો હતા.

* * *

ખરે, કોણ જાણે, કોણ કહે કે—કયાંથી ઉત્પન્ન થઈ, કયાંથી આવી, આ (વિવિધ) સૃષ્ટિ ? દેવો આના ઉત્પન્ન થયા પછીના છે. આ કયાંથી આવ્યું એ કોણ જાણી શકે ?

* * *

એ શું વન હતું, શું જાડ હતું ?—જેમાંથી ઘાવા-પૃથિવી બની જાહી ? ડાહ્યા માણસો ! મન વડે એનો વિચાર કરો કે ભુવનોને ધારણ કરતું, તેઓના ઉપર (અધિક્રાતા રૂપે) રહેતું, એવું શું છે ?

પ્રજ્ઞ એ વન હતું, પ્રજ્ઞ એ ઝાડ હતું જેમાંથી ઘાવા-પૃથિવી થઈ કાઢી. ગદ્યા માણુએ ! વિચાર કરીને હું કહું છું કે ભુવનોને ધારણ કરતું, તેઓના ઉપર (અધિષ્ઠાતા રૂપે) રહેતું એવું પ્રજ્ઞ હતું.

—

[ઋગ્વેદસંહિતા.]

૧. વિશ્વના વિવિધ મહાન પદાર્થોમાં પ્રકટ થતી પરમાત્માનો વિશ્લેષ વિભૂતિ, અને એ સવ વિભૂતિઓનો પરમાત્મામા એકાત્મભાવ—આમ પરમાત્માના એકતા અને અનેકતા છે, અને તે બંને સ્વરૂપનું ઋગ્વેદસંહિતામાં દર્શન થાય છે. આ સૂક્ષ્મ તત્ત્વગ્રાન કદાચ ન્હાની ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવી નહિ શકાય. પણ આ વિશ્વ એક છે અને એના પદાર્થો અનેક છે, તેમ પરમાત્મા એક છે છતાં એના સ્વરૂપો અનેક છે—એટલું તો હું ધારું છું સમજાવી શકાશે.

૨. ઋષિઓ પરમાત્માના વિભૂતિઓને કેવા હર્ષથી અને પ્રેમથી બળતા તથા વિશ્વનું રહસ્ય જાણવાને કેવા તલસતા, એ ઉપરનાં વચ્ચે સ્પષ્ટતા બતાવવું.

૭.

બીજા વેદની સંહિતાનો ધર્મ.

૧. યજ્ઞમાં મુખ્ય ચાર ઋત્વિજો કામ કરતા: હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદગાતા અને પ્રજ્ઞ. એમને માટે વેદની ચાર સંહિતાઓ થઈ: ઋક્, યજુઃ, સામ, અને અથર્વ સંહિતા.

૨. યજ્ઞમાં અધ્વર્યુને બાજે યજ્ઞની ક્રિયા કરવાની હતી, તેથી યજુર્વેદની સંહિતામાં યજ્ઞ પ્રધાનપણે છે. સામવેદની

સંહિતામાં ઋગ્વેદની ઋચાને ગાન જોડ્યું છે તે સિવાય બીજી કંઈ નવીન નથી. એ વેદનો ઉપયોગ ઘણું ખર્ચે સોમયાગમાં થાય છે.

૩. અથર્વસંહિતામાં ઘણું નવું જાણવા જેવું છે. બીજા કંઈ વેદમાં નહિ તેવી કેટલીક જાખતો એમાં છે. દાખલા તરીકે—તાવ શ્રુત વગેરે રોગ કાઢવા, સાપ વગેરેનાં ઝેર જિતારવાં, શત્રુને મારવા, ભૂત પિશાચ હાંકવાં, કામણ-ટૂંમણ કરવાં અને સ્ત્રીમેથી અટકાવવાં, ઈત્યાદિ અનેક વિષયોને લગતા જાદુપ્રયોગના મન્ત્રો અથર્વસંહિતામાં છે આ સર્વ આર્યોના અજ્ઞાન અને નીચલા વર્ગની ક્રિયાઓ હોય, અથવા તે આર્યો અનાર્યો જોડે સંબંધમાં આવ્યા ત્યાર પછી મૂળ અનાર્યોનો ધર્મ આર્યોમાં દાખલ થવા લાગ્યો હોય. પણ આ સિવાય આ સંહિતામાં ઘણું ઉમદા લાગ પણ છે.
૧. ધ્વજા (ધ્વજનન્વિત) નાં ચાર મુખમાંથી ચાર વેદ નીકળ્યા એમ જે કહેવાય છે તેનો અર્થ હવે સમજાશે. હોતા દેવોને ખોલાવે છે, અપ્સર્યું ક્રિયા કરે છે, ઉદ્ગાતા ગાય છે, અને ધ્વજા સૌ ઉપર દેખરેખ રાખે છે.
૨. પહેલાં ત્રણ વેદ હતા અને પછીથી અથર્વવેદ જોમેરાયો એમ કહેવાય છે. ધ્વજાને મૂળ તો બીજા ઋત્વિજો ઉપર માત્ર દેખરેખ જ રાખવાની હતી, પણ અથર્વવેદ થયો એટલે એ અને સોંપાયો.

૮.

ઊતારા.

દશવૃક્ષ ! આને રાક્ષસથી અને ગ્રાહી (પિશાચી) થી છોડવ.—
જેણે એને સાંધામાં ગાદ્યો છે. હે વનરુપિ ! એને જીવલોકમાં
જિપાડી લાવ.

એને, હે અરુન્ધતિ!, ક્ષય વળગતો નથી, અને શાપ (અથવા,
મૂઠ) લાગતો નથી—જેને ગૂગળરૂપી ઓષધિનો સુગન્ધ વ્યાપી
વળે છે.

હું તમારું એકલુદય, એકમન, અને દેવરહિતતા કરું છું.
એક બીજા પાસે જાઓ: જન્મેલું વાછરડું ગાય પાસે જાય છે તેમ
પુત્ર પિતાને અનુકૂળ રહે; માની સાથે એકમન કરો. સ્ત્રી શાન્તિ-
થી પતિ પ્રત્યે મીઠી વાણી વદો ભાઈ ભાઈનો કંપ ન કરો. ખડેન
ખડેનનો ન કરો, એકઠા મળી એકમત (પ્રતિજ્ઞા, નિયમ) વાળા
થઈ, શુભ રીતે વાણી વદો.....જેઓ વડીલ છે, કાઢ્યા છે તેઓ
છૂટા ન પડે. એકઠા સુખ લોગવતા અને એકઠી કર્તવ્યધુરા વહુતા
કરો. એક બીજા સાથે સુંદર વાણી બોલો—આવો, હું તમને
એકઠા મેળવું, એકમનના કરું.

સસરા—સાસુ વગેરેને સુખકારી થા; પતિને સુખકારી થા;
ધરને (ધરનાં સર્વ જનોને) સુખકારી થા. એ સર્વ લોકને સુખકારી
થા. એઓની પુષ્ટિ (વૃદ્ધિ) થાય એમ સર્વને સુખકારી થા.

*

*

*

સત્ય વડે પૃથ્વી ટેકાઈ રહી છે; સર્વ વડે આકાશ ટેકાએલું છે. ઋત વડે આદિત્યે જિભા રહે છે; દુર્યોધમાં સોમ રહેલો છે.

અદિતિ ઘૌ છે; અદિતિ અન્તરિક્ષ છે; અદિતિ માતા છે, એ પિતા છે, એ પુત્ર છે. સઘળા દેવો અદિતિ છે પંચજનો અદિતિ છે. જે ઉત્પન્ન થયેલું છે અને જે થવાનું છે એ (સર્વ) અદિતિ છે.

વિશાળ સત્ય, ઉચ્ચ તા, હીક્ષા, તપ, પ્રહ્ન, યજ્ઞ-એ પૃથ્વીનું ધારણ કરે છે. જૂત અને ભવ્ય (થયેલું અને થવાનું) એ સર્વની રાણી એવી પૃથ્વી તે અમારે માટે બહોળો લોક કરે.

એ પૃથ્વી-જેનું અમૃત હૃદય પરમ ઓમ (આકાશ) માં રહેલું છે અને સત્યથી વીંટાયેલું છે-તે આ ઉત્તમ રાષ્ટ્રમાં અમને તેજ અને બળ આપે.

આ જગતનો મહાન અધિષ્ઠાતા, જાણે પાસે રહીને જીવે છે. ડોઈ જાણે કે હું આ ચોરીથી (છાનું માનું) કડં છું-પણ એ સઘળું દેવો જાણે છે. જે જણા એકઠા બેસીને જે મન્ત્ર (વાત) કરે છે, તે ત્રીજો એવો વરુણ રાજા જાણે છે.

આ ભૂમિ વરુણ રાજાની છે; પેલું વિશાળ ઘૌ (પ્રકાશનું ગગનમંડળ) છેક છેડા સુધી એતું છે. આ બે સમુદ્ર (અન્તરિક્ષ અને સમુદ્ર) વરુણની રૂપ છે; અને આ અદ્ય જળ(ખાખોચીઆ)-માં પણ એ જ્ઞપાઈને રહ્યો છે. અહીંથી નાશીને આવે આબલામાં જાય તો પણ ડોઈ વરુણ રાજાથી છૂટતું નથી.....પ્રાણીઓનાં નેત્રે પણ એનાં ગણેલાં છે...હે વરુણ! તારા સાત-સાત-અને ત્રણ ગણા પાશ છે, તે સર્વે જેઓ અસત્યવાદી હોય તેને બાંધ કરે, અને સત્યવાદીને છોડી દે.

[અથર્વવેદસંહિતા]

૧. જાદુ સાથે વૈદ્યક પણ્ય બળેલું હતું.
૨. કુટુંબ અને જનસમાજના સંપત્તિ ઉપદેશ આગેવાના મનમાં હસાવેલા.
૩. ઊંચા ધર્મનાં તત્ત્વો તરફ પણ્ય ધક્કા ખેંચવું.

૯.

આલોચન,

૧. ‘બ્રહ્મન’ કહેતાં જે ધર્મનું તત્ત્વ; તેનો સ્થળ આકાર તે યજ્ઞની ક્રિયાઓ, એ ક્રિયાઓનું રહસ્ય ‘બ્રહ્મણ’ નામના ગ્રંથોમાં જતાવવામાં આવ્યું છે. જેમ ઋગ્વેદસંહિતામાં પરમાત્માની અર્ચનાં સૂકતો છે તેમ આમા નથી. પણ જે યજ્ઞપ્રસંગે એ સૂકતો જોવામાં આવતાં તેને લગતી ક્રિયાઓ વિષે, વિવિધ દેવતાઓનાં નામ વિષે, તથા સ્વરૂપ વિષે, આમાં ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે; તથા એ ખુલાસા માટે ઉપયોગી થાય એવી આખ્યાયિકાઓ (વાર્તાઓ) કહેલી છે. એ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પ્રાચીન ઋષિઓના યજ્ઞ માત્ર અર્થ વગરની જાદુઈ ક્રિયાઓ જ ન હતી, પણ એમાં ઋષિઓ પોતાના કેટલાક ધાર્મિક વિચારો મૂર્તિમન્ત કરતા.
૨. શ્રૈત (શ્રુતિમાં કહેલા) યજ્ઞના ઉપકરણો તા: હવિર્ચક્ષ અને સોમયાગ, હવિર્ચક્ષ સાથે અને ધરમનિય શકે એવા હતા. એમાં ઘણે જાગે દૂધથી પાકા પાણી પદાર્થો અગ્નિમાં ઢોમીને દેવાને અર્પણમાં આવતા. સોમયાગ મોટા

યજ્ઞો હતા—એમાં જથાગ્રંથ લોકો ભાગ લેતા, અને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચાતું. રાજસૂય અને અશ્વમેધ એ બે એના પ્રખ્યાત પ્રકારો છે.

૩. ‘બ્રાહ્મણ’ યુગમાં વેદિક ધર્મ કર્મભળણથી બહુ છવાઈ ગયો હતો, પરંતુ તે જ સાથે પ્રાચીન એકેશ્વરભાવના પણ નજરે પડતી. ઋષિઓ પ્રભાપતિરૂપે એક પરમાત્માનું યજ્ઞ કરતા—અને યજ્ઞ તે આ વિશ્વનું સ્વરૂપ છે એમ સમજવા લાગ્યા હતા, તથા એ સમજણથી એમણે યજ્ઞની ટેટલીક ક્રિયાઓ ગોઠવી હતી.

૧૦.

ગિતારા.

૧. જેટલી વેદ તેટલી પૃથ્વી. દર્ભ એ ઓપધિ (વનસ્પતિ). આ પૃથ્વીમાં જે ઓપધિઓ મૂકે છે તે આ પૃથ્વી ઉપર રહે છે. તેથી એના ઉપર દર્ભ પાથરે છે. માટ ખૂચ દર્ભ પાથરવા એમ કહે છે.
૨. તે જ આ હન્ડ—જે આ (સૂર્ય) તપે છે; તે જ આ વૃત્ર—જે ચન્દ્રમા છે.
૩. તે દેવ અગ્નિ. એનાં આ નામ:-શર્વ; પૂવદેસના લોક કહે છે તેમાં કવ; બાહીક કહે છે તેમ, પશુઓનો પતિ—રુદ્ર; અને અગ્નિ. આ એનાં બીજાં અશાન્ત (ધોર, વિકરાળ) નામ છે; અગ્નિ એ જ અત્યન્ત શાન્ત નામ છે.
૪. હે ગૃહપતિ અગ્નિ ! તારા-ગૃહપતિ-વડે હું સારો ગૃહપતિ થાઉં. એ અગ્નિ ! મારા-ગૃહપતિ-વડે તું સારો ગૃહપતિ થા.

૫. સૂર્ય એ અગ્નિદોત્ર: એ આ આહુતિના અગ્નિ (પહેલાં) બ્રમે છે, તેથી સૂર્ય તે અગ્નિદોત્ર.
૬. જે કોઈ છે તે ઋષ્ય (દેવું) વાળો જ જન્મે છે. એ જન્મે છે તેવો જ દેવોનું, ઋષિઓનું, પિતૃઓનું, અને મનુષ્યોનું ઋષ્ય (દેવું) લઈને જ જન્મે છે—
- એ યજ્ઞ કરે છે-તેનું કારણ કે દેવ પ્રત્યે ઋષ્ય લઈને જન્મે છે.
-અધ્યયન...— " ઋષિઓ " ...
-પ્રજા ધરે છે— " પિતૃઓ " ...
-આત્માને વાસ અને અન્ન આપે છે—, મનુષ્યો " ...

[શતપથ-બ્રાહ્મણ]

* * *

દેવોએ પુરુષને પશુ કરીને યજ્ઞમાં માર્યો. એને માર્યો ત્યારે એનામાંથી મેઘ (પવિત્ર યજ્ઞીય અંશ) નીકળ્યો અને તે અશ્વમાં પેઠા.

....	ગૌમાં પેઠા.
....	બકરામાં પેઠા.
....	ઘેડામાં પેઠા.
....	શીહિ (ડાંગેર)માં પેઠા.

આ પુરોહિત ઓઠરાય છે તે પશુ જ ઓઠરાય છે. એનાં (ડાંગેરનાં) છાંં તે રૂંવાં છે; છાંં તે આમણી છે....

[પેતરેય બ્રાહ્મણ.]

* * *

ઋષિઓ સરસ્વતીને કાંઠે યજ્ઞ કરવા બેઠા હતા. તેઓએ કવચ ઔલૂપને સોમ આગળથી હાંકી કાઢ્યો—એમ કહીને કે અરે !

હાસીપુત્ર ! હુઆ ! અબ્રાહ્મણ હોઈને તું શી રીતે (યજ્ઞની વચમાં હીક્ષા લઈને બેઠો છે ? એમ કહીને એને દેશપાર મરુ-દેશમાં લઈને નાંખ્યો, એમ ધારીને કે ભલે એ તરશે મરી જાય, અને સરસ્વતીનું પાણી પીવા ન મળે ! એણે એ નિર્જળ પ્રદે-શમાં દેશવટો પામીને ‘ અપોનત્રીય ’ સૂકત જોયું. અને જળનું મનોહર કામ એની પાસે આપ્યું. જળ એની પાસે આપ્યું. સરસ્વતી એની આસપાસ ફરી વળી

ઋષિઓ બોલ્યા—એને દેવોએ બોળખ્યો માટે આવો આપણે એને બોલાવીએ.

[પેતરેય બ્રાહ્મણ.]

*

*

*

પ્રજાપતિ એ યજ્ઞ છે, એનામાં સર્વ કામનાઓ, સર્વ ઇચ્છાઓ, સઘળું અમૃતત્વ—રહેલાં છે.

[ગોપથ બ્રાહ્મણ.]

૧. યજ્ઞ, દેવતાઓ, અગ્નિહોત્ર વગેરેનાં રહસ્ય અત્રે જતાવ્યાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવાં.

૨. ‘ ઋણ ’ યાને મનુષ્યનાં કર્તવ્યના આર વિભાગ કર્યા છે એ જુવો.

૩. યજ્ઞના બલિદાનમાં કમે કમે ફેરફાર થયો. પશુચરમાંથી ધાન્ય-ચર થયો.

૪. સામાન્ય શબ્દને યજ્ઞમાં સ્થાન ન હતું, પણ વિદ્વાન અને દેવની કૃપાવાળા એવા શબ્દને બ્રાહ્મણો પણ માન આપતા. ‘ બ્રાહ્મણ ’ અન્ધ ધર્મનો સંક્રાન્તિકાળ દર્શાવે છે.

૫. યજ્ઞને પરમાત્મામાં (સર્વેશ્વર પ્રજાપતિમાં) સમાવવાનું કામ શરૂ થયું છે. સર્વ કામનાઓ—અમૃતત્વ પર્વના યજ્ઞમાંથી નીકળી હવે પરમાત્મામાં આવીને ફરે છે.

૧૧.

આરણ્યક અ ઉપનિષદ.

૧. ઉપર, વેદના ત્રણ વિભાગ બતાવ્યા—તેમાં, (૧) સંહિતા અને (૨) બ્રાહ્મણ પછી, (૩) આરણ્યક અને ઉપનિષદ. જેમ કેટલીક વાર સંહિતા સાથે બ્રાહ્મણ ભાગ બળેલો હોવામાં આવે છે, તેમ કેટલીક વાર બ્રાહ્મણ સાથે આરણ્યક અને ઉપનિષદ પણ સળંગ જોડાયેલાં દેખાય છે. ત્રણ મળી ‘વેદ’ કહેવાય છે. પણ આરણ્યક અને ઉપનિષદમાં વેદનો ‘અન્ત’—છેવટનો ભાગ થા સિદ્ધાન્ત રહેલો છે, તેથી એને ‘વેદાન્ત’ નામ પણ આપવામાં આવે છે.
૨. ગામ અને ઘર છોડી, અરણ્ય (વન) મા જઈને, ધર્મનું તત્ત્વચિન્તન કરનાર જનોના ગ્રન્થો તે ‘આરણ્યક.’ બ્રાહ્મણમાં યજ્ઞની દેવતાઓના તથા ક્રિયાઓના જે ગૂઢ અર્થ સમજાવવાનો પ્રયત્ન શરૂ થાય છે, તે આરણ્યકમાં આગળ ચાલે છે. યજ્ઞના રૂપક(આકાર.)માં ઋષિઓ આ વિશ્વ (પિઠ અને—બ્રહ્માંડ)નાં ગૂઢ સત્યો અને ક્રિયાઓ જૂલે છે, અને આ રીતે ધર્મનું તત્ત્વ વિચારતાં વિચારતાં તેઓ ઉપનિષદમાં રહેલું ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આમ, આરણ્યક તે બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ વચ્ચેની કડી છે.
૩. ‘ઉપનિષદ’—શબ્દના બહુ રીતે અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. પણ એ સર્વમાંથી એટલું નીકળે છે કે—અજ્ઞાનનો નાશ કરી, પરમાત્માને પહોંચાડનારી વિદ્યા, જેમાં વેદનું ખર્ચ રહસ્ય રહેલું

છે, તે ‘ ઉપનિષદ. ’ મૂળ ઉપનિષદની સંખ્યામાં જતો હઠાડે ઘણો વધારો થઇ ગયો છે—જેમકે, ઉપનિષદને નામે એક ‘ અલ્લોપનિષદ ’ પણ હાજર થઈ જાય છે ! પણ આ નવાં ઉપનિષદ જે ઘણે ભાગે અથર્વવેદ સાથે જોડાયાં છે તેને જૂનાં ઉપનિષદથી જુદાં જોળખી કાઢવાં બહુ કઠણ નથી.

૪. ઉપનિષદના વિષય પ્રમાણે વિભાગ કરીએ તો ચાર વિભાગ થઈ શકે: (૧) કેટલાંકમાં જ્ઞાન મુખ્ય છે; (૨) કેટલાંકમાં યોગ બતાવ્યો છે; (૩) કેટલાંકમાં વૈરાગ્ય (સંન્યાસ)નો ઉપદેશ કર્યો છે; અને કેટલાંકમાં ભક્તિ માટે શિવ અને વિષ્ણુનો જુદે જુદે નામે મહિમા ગાયો છે.

૫. આ સર્વમાં વધારેમાં વધારે પ્રાચીન ઉપનિષદ જ્ઞાનને લગતાં છે. એમાં જીવ જગત્ અને પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષે, બહુ રસિક આખ્યાયિકાઓ કહીને તથા સરળ દૃષ્ટાન્તો આપીને, બોધ કર્યો છે. એનો દ્રંકમાં સાર આ પ્રમાણે છે:—

(૧) જીવ એ પંચમહાભૂતના બનેલા જડ પદાર્થોથી ભિન્ન છે.

(૨) એ જડ પદાર્થો—સજીવ અને નિર્જીવ—પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, પરમાત્મા થકી ટકી રહ્યા છે, અને અન્તે પરમાત્મામાં ભળે છે.

(૩) પરમાત્મા પિંડમાં અને ગ્રહાંડમાં વસેલો છે—જગત્નો અને જીવનો અન્તર્યામી છે.

(૪) જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબન્ધ બહુ ગાઢ અને નિકટ છે. એક અજ્ઞ છે, બીજો સર્વજ્ઞ છે, પણ બંને એક જ તત્ત્વ છે.

- (૫) એ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર (પ્રત્યક્ષ અનુભવ)—મન ઈન્દ્રિયો વગેરે વશ કરીને, સદાચારથી ચાલીને, એનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરીને એનું અર્થ (સત્ય) જ્ઞાન મેળવીને, થઈ શકે છે.
- (૬) તે માટે ઉપનિષદ વગેરે એના જ્ઞાન સંબંધી શ્રવણોનું શ્રવણ કરવું; શ્રવણ કરીને તે ઉપર મનન કરવું; અને છેવટનો નિર્ણય ખાંધીને ધ્યાન કરવું.
- (૭) જે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જાય તે ‘ બ્રાહ્મણ ’; અને પ્રાપ્ત કર્યા વગર જાય તે ‘ કૃપણ ’ (દયા ખાવા જેવો) સમજવો.
- (૮) મનુષ્યની કર્મ પ્રમાણે ગતિ થાય છે; પુણ્ય કર્મથી એ પુણ્ય-શાળી થાય છે, અને પાપકર્મથી પાપરૂપ થાય છે. સત્પુરુષ માટે પણ મરણ પછી બે માર્ગ છે—જેમાંનો એક ચન્દ્રલોકમાં અને બીજો બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. તેમાંનો પહેલો માર્ગ તે ‘ધૂમમાર્ગ’ કહેવાય છે, કારણ કે તે યજ્ઞયાગનો માર્ગ છે. અને બીજો માર્ગ ‘અર્ચિમાર્ગ’ યાને પ્રકાશનો માર્ગ કહેવાય છે, કારણ કે તે જ્ઞાનનો માર્ગ છે. જેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તેને માટે મરણ નથી, એને જન્મજન્માન્તરનો ફેરો રહેતો નથી.

૧. હિન્દુઓ જે ‘વેદ’ ને માન આપે છે તે માત્ર સંહિતા જ નથી; પણ સંહિતા ઉપરાંત બ્રાહ્મણ અને આરણ્યક તથા ઉપનિષદ છે.

૨. ઉપનિષદના જે મુખ્ય સિદ્ધાન્ત અહીં બતાવ્યા છે—તે એવે આકારે બતાવ્યા છે કે જેમાં પાછળના આચાર્યોનો મતભેદ ન પડે.

૧૨

ઊતારા.

(૧.)

સ્વેતકેતુ આરણ્યકેને એના પિતાએ કહ્યું: “ ભાઈ! વિદ્યા ભણી આવ. આપણા કુળમાં વગરભણ્યો માત્ર પ્રહ્લનન્ધુ (અર્થાત્ કૃષ્ણ માતાપિતા અને સગાંવહાલાં પ્રાહ્લણ, એટલાથી જ પ્રાહ્લણ) એવો કેાઈ રહ્યો નથી.” સ્વેતકેતુ શુરુને ત્યાં બારત્રે વર્ષે જઈ બાર વર્ષે રહી વિદ્યા ભણી આન્ચો. એક દહાડો પિતાએ પૂછ્યું: “સ્વેતકેતુ ! તારી યુદ્ધિ તો ઘણી વધી છે, તું વેદ ભણ્યાનું અભિમાન રાખે છે, અને અછક દેખાય છે ! તો હું પુછું છું તેનો જવાબ દે. કહે, તેં શુરુને કહી પૂછ્યું છે કે એવી કયો વસ્તુ છે કે જેને જાણવાથી સઘળું જણાઈ જાય ? જો: એક માટીનો ગોળો બરાબર જાણી લઈએ તો માટાના સઘળા પદાર્થો જણાઈ જાય છે; કારણ કે વિકાર એ ક્રકત નામ છે, વાણીએ જાણ કરેલા છે, વસ્તુતઃ એકલી માટી જ સત્ય છે, તે જ પ્રમાણે એક લોહું જાણવાથી સર્વ લોહાના પદાર્થો જણાઈ જાય છે; વગેરે એ રીતે એવો તેં કેાઈ પદાર્થ જાણ્યો છે કે જેને જાણવાથી સઘળું જણાઈ જાય ? ”

સ્વેતકેતુએ જિત્તર હીધો: “ પિતાશ્ર, ના; મારા શુરુઓ જ એ નહિ જાણતા હોયને; જાણતા હોય તો એ અને કહ્યા વિના કેમ રહે ? ”

પછી પિતાએ સ્વેતકેતુને પ્રહ્લનો ઉપદેશ કર્યો. એ પ્રહ્લ સર્વ વસ્તુઓમાં સૂક્ષ્મરૂપે પ્રવેશી રહેલું છે—એ એણે વિવિધ દૃષ્ટાન્તોથી સ્વેતકેતુને બતાવ્યું.

પિતા કહે છે:—હે સ્વેતકેતુ! એ આ જાડના મૂળમાં લા માર્યો હોય તો એ જીવતું હોવાથી એમાંથી રસ નીકળે. એની વચમાં માર્યો હોય તો પણ એ જીવતું હોવાથી એમાંથી રસ નીકળે, અને એની ટોચે માર્યો હોય તો પણ એ જીવતું હોવાથી એમાંથી રસ નીકળે. પણ એની એક શાખામાંથી જીવ જતો રહે તો તે સૂકાઈ જાય; બીજામાંથી જતો રહે તો તે સૂકાઈ જાય, અને એમ એક પછી એક કરતાં, આખા વૃક્ષમાંથી જીવ જતો રહે તો આખું વૃક્ષ સૂકાઈ જાય. ત્યારે એ ઉપરથી સમજવાનું કે આ જીવ વિનાનું થયું એટલે મર્યું—જીવ પોતે મરતો નથી. આ સર્વ પદાર્થોમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વરૂપે એ રહેલો છે. આ સર્વનો એ જ આત્મા છે અને એ જ તું પોતે છે.

વળી બીજું—“ પેલા વડનો ટેટો લાવ, અને બાજ. બાગીને જો, એમાં શું છે ? ” સ્વેતકેતુએ એ લાવીને બાગ્યો, અને અંદર જોયું તો બીજા હાથા દેખાયા. પિતાને કહ્યું: “ પિતાજી!—આમાં તો બીજા હાથા છે. ” પિતા બોલ્યા: “ વારૂં હવે એમાંનો એક હાથો લઈ બાજ, અને જો એમાં શું દેખાય છે ? ” સ્વેતકેતુએ જોયું, પણ તે બહુ બીજું હોવાથી, કાંઈ દેખાયું નહિ. તેથી તેણે પિતાને કહ્યું: “ પિતાજી, કાંઈ દેખાતું નથી. ” પિતા બોલ્યા: “ ત્યારે સમજ કે કાંઈ દેખાતું નથી તેમાં જ આખું વડનું જાડ સમાઈ રહેલું છે. તે પ્રમાણે ખાતરી રાખજે કે બ્રહ્મ એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વરૂપે સર્વમાં રહેલું છે. સર્વનો એ આત્મા છે; એ સત્ય છે; એ આત્મા તે તું પોતે છે.”

વળી એક બીજું—“ પેલા પાણીમાં એક મીઠાનો કકડો નાંખ, અને રહવારમાં એ લઈને મારી પાસે આવજો. ” સ્વેતકેતુએ

એ પ્રમાણે કર્યું. પિતાએ સ્વેતકેતુને કહ્યું: “બાહ ! પેલું મીઠું લાવ. ” સ્વેતકેતુ: “ એ તો પાણીમાં બળી ગયું છે. ” પિતા: “આને ઉપરથી પી, અને કહે કેવું લાગે છે ?” સ્વેત-“ખાઈ.” પિતા: “મધ્યેથી પી, કેવું લાગે છે ?” સ્વેત:-“ખાઈ.” પિતા:- “છેક નીચેથી પી, કેવું લાગે છે ?” સ્વેત:-“ખાઈ.” પિતા:-“ જો, આ પાણીના કણેકણમાં મીઠું બળેલું છે, પણ તે દેખાતું નથી, છતાં, છે ખરું. તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ સર્વ વસ્તુઓના આદિ મધ્ય અને અન્તમાં રહેલું છે-જો કે સૂક્ષ્મ હોવાથી જણાતું નથી. આ સર્વનો એ આત્મા છે; એ સત્ય છે; એ આત્મા તે તું પોતે છે.”

*

*

*

એને (યાજ્ઞવલ્કયને) શાકલ્યે પૂછ્યું: “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! કેટલા દેવ છે ? ” યાજ્ઞવલ્કય: “ જોટલા વૈશ્વદેવની નિવિદ્ (મન્ત્ર)-મા કહ્યા છે તેટલા....” શાકલ્ય: “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! કેટલા દેવ છે ? ” યાજ્ઞવલ્કય: “ ૩૩. * શાકલ્ય: “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! કેટલા દેવ છે ? ” યાજ્ઞ “ ૬. ” શાકલ્ય: “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! કેટલા દેવ છે ? ” “ યાજ્ઞ “ ૩. ” શાકલ્ય: “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! કેટલા દેવ છે ? ” યાજ્ઞ “ ૨. ” શાકલ્ય: “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! કેટલા દેવ છે ? ” યાજ્ઞ “ ૧૩. ” શાકલ્ય: “ હે યાજ્ઞવલ્કય ! કેટલા દેવ છે ? ” યાજ્ઞ. “ ૧. ” †

*

*

*

* ૮ વસુ (અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ, અન્તરિક્ષ, આદિત્ય, ઘૌ, ચન્દ્રમા, નક્ષત્ર.) + ૧૧ રુદ્ર (૧૦ ગ્રાણ્ય + ૧ આત્મા) + ૧૨ આદિત્ય (૧૨ માસ) + ઇન્દ્ર (વીજળીવાળો ગાજતો મેધ) + પ્રજાપતિ (ચત્ર) = ૩૩.

† બ્રહ્મ.

જેમાંથી આ ભૂત (સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થો) ઉત્પન્ન થયાં છે, જેના વડે ઉત્પન્ન થઇને જીવે છે, જેના પ્રત્યે જાય છે, જેમાં પ્રવેશ કરે છે—તે આ આત્મા સર્વ ભૂતોનો રાજા છે. જેમ રથના પૈડાની ધરીમાં અને ઝોની ફરતી વાટમાં આરા રહેલા છે તેમ આ આત્મા (પરમાત્મા) માં સર્વ ભૂત, સર્વ દેવ, સર્વ લોક, સર્વ પ્રાણ, આ સર્વ આત્મા (જીવાત્મા) રહેલા છે.

*

*

*

જે પૃથ્વીમાં રહે છે છતાં પૃથ્વીથી જુદો છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, પૃથ્વી જેનું શરીર છે, જે પૃથ્વીની માંદા અને જુદો રહીને એનું નિયમન કરે છે—એ અમૃત અન્તર્યામી તે તારા આત્મા છે.

*

*

*

હે ગાર્ગિ ! સૂર્ય અને ચન્દ્ર એની આજ્ઞા પાળી પોતપોતાને ઠેકાણે ટકી રહ્યા છે.

ત્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, ચન્દ્ર અને તારા પ્રકાશતા નથી, વીજળીઓ પ્રકાશતી નથી. આ અગ્નિ તો ક્યાંથી જ હોય ? એ પ્રકાશતો હોઈ, ઝીની પાછળ સઘળું પ્રકાશે છે, એના તેજથી આ સઘળું દીપે છે.

*

*

*

જેને હાથ નથી, પગ નથી, છતાં દોડે છે અને પકડે છે; આંખ નથી, છતાં જુવે છે; કાન નથી, છતાં સાંભળે છે. જે જાણવાનું તે જાણે છે—એને કોઈ જાણનાર નથી—એને આદ્ય મહાન પુરુષ (પરમાત્મા) કહે છે.

*

*

*

*

એ સુવર્ણ (સુંદર પાંખવાળાં પંખીઓ), ભેડીઆ અને સૂખા, એક જ વૃક્ષ ઉપર બેઠેલાં છે. તેમાંના એક મીઠું રૂળ ખાય છે, અને બીજો, એ ન ખાતાં, બોયાં કરે છે.

*

*

*

*

હે શ્વેતકેતુ ! તે તું છે. આ સર્વનો એ આત્મા છે. આ સર્વ ખરેખાર બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ વિજ્ઞાન અને આનન્દ રૂપ છે. બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત રૂપ છે.

(૨)

એકવાર નચિકેતાએ એના પિતાને યજ્ઞમાં ઘરડી કૂખડી અને વસુકેલી ગાયો આપતા જોઈને વિચાર કર્યો કે “ આ પિતાશ્રીને—જે નકાસું લાગે છે તેનું દાન કરે છે, પણ વહાલી વસ્તુઓ આપતા નથી. આણું દાન કરવું યોગ્ય નહિ. ”—તે ઉપરથી એણે પિતાને કહ્યું: “પિતાશ્રી ! તમે મને કેાને આપશો?” એકવાર કહ્યું, એવાર કહ્યું એટલે પિતાએ ચીઢાઈને ઉત્તર આપ્યો; “તને યમને આપીશ.” નાચિકેતાએ વિચાર કર્યો કે આ ધાન્ય જેમ ઊગે છે અને પાકે છે (અને લણાય છે) તેમ મનુષ્ય પણ જન્મે છે અને મરે છે—લણા મર્યા અને લણા મરશે. એમ વિચાર કરી એ ખુશીથી યમને ઘેર ગયો. તે વખતે યમરાજા ઘેર નહોતા. ત્રણ દહાડા એને યમને ઘેર ભૂખ્યા તરશ્યા વાટ જોઈ બેસી રહેવું પડયું. યમ ઘેર આવ્યા ત્યારે નચિકેતાને જોઈ, અતિથિ તરીકે એનો સત્કાર કરવામાં વિલંબ થયો તે માટે એની ક્ષમા માગી અને ત્રણ વરદાન માગવા કહ્યું. તે ઉપરથી નચિકેતાએ ત્રણ વરદાન માગ્યાં:—“હે

યમરાજ ! મારા પિતા મારા ઉપર શુસ્સે થયા છે તે શાન્ત થાય, અને તમે મને એમની પાસે મોકલો ત્યારે એ મને ખુશી થઈને બેઠાવે—એ હું પહેલું વરદાન માગું છું. બીજું વરદાન એ માગું છું કે જે સ્વર્ગનો અગ્નિ છે તેનું સ્વરૂપ મને સમજાવે. અને ત્રીજું એ માગું છું કે મુવા પછી માલુસનું શું થાય છે તે મને કહો. કોઈ કહે છે એ રહે છે અને કોઈ કહે છે એ નથી રહેતો. તેમાંથી એનું ખરેખરું શું થાય છે તે મને કહો.” યમરાજએ એનું પહેલું માગું આપ્યું. બીજું એ આપ્યું, અને નચિકેતાના નામ ઉપરથી એ અગ્નિનું નામ ‘ત્રિષ્ત્રાચિકેતા અગ્નિ’ પડશે એમ જણાવ્યું. પણ ત્રીજા વરદાનના સંબન્ધમાં કહ્યું કે—“ નચિકેતા ! આ બાબત તો દેવો પણ સંશયમાં છે. આ વિષય ઘણો ઝીણો છે, બહુવો સહેલો નથી. એને બહલે બીજું કોઈ વરદાન માગ.” એમ કહીને સો વર્ષ છવે એવા પુત્ર-પૌત્ર, દ્વાથી-ષોડા-રથ-ખજાના-મહેલો-સ્રીઓ-આયુધ્ય વગેરે અસંખ્ય ચીજો આ ત્રીજા વરદાનને બહલે એને આપવા માંડી, પણ તે નચિકેતાએ લેવા સાફ ના પાડી, અને બુદ્ધિસાથી કહ્યું : “મહારાજ ! આ દ્વાથી ષોડા ગાનતાન સૌ તમારાં જ હશે. મને તો સઘળું છવન અદ્ય લાગે છે. દ્રવ્યથી માલુસને તુલિ થતી નથી. દ્રવ્ય તો મળી રહેશે, અને છવન પણ મળશે. પણ મારે તો માત્ર એક જ વરદાન જોઈએ, અને તે એ કે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ હું જાણું.” યમરાજ નચિકેતાનો આવો શુભ આમંત્ર જોઈ રાજ થયા, અને આત્માનું સ્વરૂપ તથા એને પામવાને ખરા માર્ગ શો છે એ સવિસ્તર એને સમજાવ્યું.

જો મૈત્રેયી બોલી: “હે ભગવન્ ! આ સુઘળી પૃથ્વી ધનથી ભરી હોય તો તેથી અમૃતત્વ મળે ?” યાજ્ઞવલ્ક્યે જવાબ દીધો: “ના, ધનવટે અમૃતત્વ મળવાની આશા નથી.” ત્યારે મૈત્રેયીએ કહ્યું: “જેવડે અમૃતત્વ ન મળે તે મેળવીને હું શું કરું ?”

* * *

સત્ય બોલ; ધર્મ આચાર; સ્વાધ્યાય (પોતાના ભણતર) માં પ્રમાદ કરીશ નહિ.....માતાને દેવ ગણુ, પિતાને દેવ ગણુ, આચાર્યને દેવ ગણુ, અતિથિને દેવ ગણુ. જે દોષરહિત કર્મો હોય તે કરવાં, બીજાં નહિ. અમારાં જે સારાં આચરણુ હોય તે તારે સેવવાં.

* * *

જે દુરાચરણુમાંથી વિરમ્યો નથી, જે શાન્ત થયો નથી અને જે પરમાત્મામાં એકાગ્ર થયો નથી, જેનું મન શાન્ત નથી—એ ઉત્તમ જ્ઞાને કરીને પણ એ(પરમાત્મા) ને પ્રાપ્ત કરતો નથી.

* * *

જેણે આત્મા પ્રાપ્ત કર્યો છે તે, જેમ થોડો વાળ ખંખેરે અથવા તો ચન્દ્ર રાહુના મુખમાંથી છૂટે, તેમ પાપથી છૂટી, શરીર ખંખેરી દર્શ, નિત્ય એવા બ્રહ્મલોકને પામે છે.

* * *

ત્રણ ધર્મના સ્કન્ધ છે : યજ્ઞ, અધ્યયન અને દાન.

આ ત્રણ સીખવાં : દમ, દાન અને દયા.

તપ,દાન, આર્જવ, અહિંસા, સત્યવચન: એ એની દક્ષિણા છે.

* * *

આ આત્મા (પરમાત્મા) પ્રવચન (આખ્યાન)થી મળતો નથી, બુદ્ધિથી મળતો, બહુ અન્યોનું અવશ્ય કર્યું પણ મળતો નથી. જેને એ પસંદ કરે છે તેનાથી જ તે યેળવી શકાય છે—એને જ એ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે.

આ આત્માને બાણીને બ્રાહ્મણે પુત્રની ધનની અને પર-લોકની ઇચ્છા ત્યજીને—ઘર છોડી—બિશ્વા (પ્રવચન, સંન્યાસ) આચરે છે.

આ ચતુરથી હોડીઓ તકલાલી છે.

૧. જિપરના જિતારામાં બે ભાગ પાયા છે: એક પરમાત્માના સ્વરૂપ સંબંધી, અને બીજો: એને પામવાનાં સાધન સંબંધી.
૨. ઉપનિષદનું મંભીર તત્ત્વજ્ઞાન સામાન્યુચ્ચરણ (શ્રોત્રિયો) ને જાણીતું ન હતું. પદાર્થ માત્ર પરમાત્માનાં જ સ્વરૂપો છે; પરમાત્મા એ સર્વનો જીવ છે; પરમાત્માનું સ્વરૂપ સૂક્ષ્મ હોય નજરે દેખી શકાતું નથી; પણ તે વિશ્વના કણેકણમાં ભરેલું છે—આ સ્વતંત્રેતુની આખ્યા-યિકાનો સાર છે.
૩. આ ઉપરાંત, પ્રથમ ખંડના જિતારામાંથી—પરમાત્મા જીવનો સખા, અને જીવ અને જગત્ સર્વનો અન્તર્ધર્મી છે. જીવ અને જગત્ સવ ઘણ (પરમાત્મ) રૂપ છે; ઘણ એ સર્વનો આત્મા છે. એનું સ્વરૂપ મૂઢ અને અદ્વિત છે—ઇલાહિ બાળતો સમજાવવી; તથા, ચતુરમાનસ અસંખ્ય દેવોમાંથી જ્ઞાની માટે એક ઘણ જ દેવ છે એ સિદ્ધાન્ત કાઢી જતાવવો.
૪. જે પરમેશ્વરને ફેસલાવવા માગતો નથી, પણ જેને સત્ય જ વશ હતું છે; જેની પિતા પ્રત્યે, એના અપહર કર્યા છતાં પણ, પ્રેમ અને

માનની લાગણી કુંઠિત થઈ નથી; અને જેને સંસારના સુખના પદાર્થો કરતાં પરમાત્માનું જ્ઞાન વધારે પ્રિય છે—એ જ જ્ઞાનને ખરો અધિકારી છે—એ નિશ્ચિંતેતાના આખ્યાનનો સાર છે.

૫. આ ઉપરાંત, ઉપરના જિતારામાં, પરમાત્માને પામવાનાં બીજાં સાધનો સત્ય, ધર્મ, દાન, દયા વગેરે—બતાવ્યાં છે તે તરફ વિદ્યાર્થીનું ખાસ લક્ષ્ય રહેવું. અને યજ્ઞની ઉપાસનાને બદલે હવે સંન્યાસીના જીવનનો મહિમા મનાવવા લાગ્યો છે એ બતાવવું.

૧૩

શ્રુતિ-સ્મૃતિ-વેદાંગ-સૂત્ર.

૧. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રના બે ભાગ પાડવામાં આવે છે; શ્રુતિ અને સ્મૃતિ. પરમાત્મા પાસેથી સાક્ષાત્ સાંભળેલું તે 'શ્રુતિ.' અને શ્રુતિને સ્મરણમાં રાખી, તથા એમાં બતાવેલી બાબતોનો વિચાર કરી, જે શાસ્ત્રો રચવામાં આવ્યા તે 'સ્મૃતિ.' અત્યાર સુધી, વેદની સંહિતાથી માંડી ઉપનિષદ સુધીનાં જે શાસ્ત્રો બતાવ્યાં તે 'શ્રુતિ' કહેવાય છે; અને ત્યારપછી જે સંસ્કૃતકાળનાં પુસ્તકો આવે છે તે 'સ્મૃતિ' કહેવાય છે.
૨. 'શ્રુતિ' સાંભળેલી, અને 'સ્મૃતિ' સંભારેલી—તેથી સ્મૃતિ કરતાં શ્રુતિ વધારે પ્રમાણ મનાય છે. પણ હાલ જે શ્રુતિઓ એવામાં આવે છે તે કરતાં, પૂર્વે વધારે હટી—જેમાંની કેટલીક હુપ્ત થઈ છે, અને એનું સ્મરણ માત્ર સ્મૃતિઓમાં રહ્યું છે: આમ મનાય છે, તેથી સાધારણ રીતે સ્મૃતિઓ ઉપર,

એટલે કે સંસ્કૃતકાળના ધાર્મિક ગ્રન્થો ઉપર, હિન્દુ ધર્મનો ઘણો આધાર રહે છે.

૩. વેદનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવા માટે, એમાં બતાવેલી યજ્ઞની ક્રિયાઓ યોગ્ય રીતે કરવા માટે-વગેરે કામ સારૂ, કેટલાંક પુસ્તકો રચવામાં આવ્યાં તે ‘વેદાંગ’ કહેવાય છે. ‘વેદાંગ’ એટલે વેદનાં અંગ યાને સાધન; વેદને મહદગાર ધનારાં પુસ્તકો.

૪. વેદાંગ છ છે; (૧) શિક્ષા (વેદના ઉચ્ચાર કરવાનું શીખવનાર ગ્રન્થ); (૨) કલ્પ (યજ્ઞયાગની ક્રિયાઓનો વિધિ બતાવનાર ગ્રન્થ); (૩) વ્યાકરણ; (૪) છન્દ; (૫) જ્યોતિષ અને (૬) નિરુક્ત (વેદના શબ્દોની બ્યુત્પત્તિ આપી એના અર્થ કરવાની રીત બતાવનાર ગ્રન્થ).

૫. આ સમયના ઘણાં ખરાં પુસ્તકો ‘સૂત્ર’ના આકારમાં રચાએલાં નજરે પડે છે. ‘સૂત્ર’ એટલે દોરો. જેમ દોરા ઉપર ફૂલ ગૂંથીને હાર બનાવી શકાય છે તેમ થોડા થોડા શબ્દોનાં બનેલાં અદ્વપાક્ષરી વાક્યો ઉપર ગ્રન્થ ગૂંથો શકાય છે; આવાં ટૂંકાં વાક્યો શિષ્ય સહેલાઈથી યાદ રાખી શકે છે; અને એ ઉપર શુરુએ કરેલો બધો ઉપદેશ મનમાં ગ્રાહ્ય છે. જ્યારે સઘળી વિદ્યા બનતાં સુધી મઢોંએ જ રાખવાનો રિવાજ હતો ત્યારે આ સૂત્રો રચાયાં હતાં.

વેદાંગોમાંનાં કેટલાંક—શિક્ષા, વ્યાકરણ, છન્દ અને નિરુક્ત—વેદના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે; વેદમાં બતાવેલી ક્રિયાઓના-પૂનમ અમાજ પડવો વગેરે-યોગ્ય કાળ બહુવા માટે જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપયોગી થાય છે. પણ

એ કાંઈમાં ધર્મનું ખાસ પ્રતિપાદન નથી. માટે એ સંબંધી અત્રે વિશેષ ન કહેતાં, સૂત્રો કેવા આકારનાં હોય છે એ દેખાડવા માટે, તથા વેદના કેવી રીતે અર્થ કરવામાં આવે છે એ બતાવવા માટે, એક પાણિનિનું (વ્યાક્રં રણ) સૂત્ર, અને નિરુક્તમાંથી બે ત્રણ જિતારા આપીશું. કલ્પસૂત્ર ધર્મની આખતમાં વિશેષ મહત્ત્વનાં હોવાથી એ વિષે આગળ વિગતવાર કહેવામાં આવશે.

૧૪.

જિતારા

૧. “ પતિનો ન, યજ્ઞસંબન્ધમાં ” = ‘ પતિ ’ નો અન્ત્ય ઇર્થ, ત્યાં ન થાય; અને પછી સ્ત્રીપ્રત્યય ‘ ઇ ’ લાગે; એનો અર્થ ‘ યજ્ઞમાં પતિ સાથે ભાગ લેનાર એવો થતો હોય તો. —આ રીતે ‘ પત્ની ’ શબ્દ બને છે.

[પાણિનિ-સૂત્ર]

*

*

*

૨. એ (વેદનાં) અર્થ સ્પષ્ટ હોતા નથી એમ કેટલાકનો (વેદના અર્થ કરવા બાબત)વાંધો છે. તેનો ઉત્તર કે—આંધળો માણસ ચાંબલાને દેખતો નથી તેમાંવાંક ચાંબલાનો નથી, પણ માણસનો છે. જેમ લોકિક બાબતોમાં વિદ્યા થકી મનુષ્ય શ્રદ્ધ બને છે, તેમ ન્હાની-મ્હોટી વેદવિદ્યા બાણનારાઓમાં પણ જે અધિક વિદ્યાવાળો હોય છે તે જ વખણાય છે....કહ્યું છે કે— ‘ જે વેદ ભણીને એનો અર્થ બાણતો નથી તે બાર વહન

કરનાર માત્ર થાંભલો જ છે. જે અર્થ બાંહે છે તેને સજ્ઞાં
સારાંવાનાં થાય છે, અને જ્ઞાનથી એનાં પાપ ખંખેરાઈ જઈ,
'એ સ્વર્ગલોકને પામે છે.'

* * *

એક જ આત્માની બહુ રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. એક જ
આત્માનાં અન્ય દેવો અંગ (અવયવો) છે.....ત્રણ જ દેવતા
છે એમ નૈરુકતોનો મત છે. અગ્નિ-જેનું સ્થાન પૃથ્વી છે; વાયુ
અથવા ઇન્દ્ર-જેનું સ્થાન અન્તરિક્ષ છે; સૂર્ય-જેનું સ્થાન ઘો છે.
તેઓના મહાન ઐશ્વર્યને લીધે એકએકનાં અનેક નામો હોય છે,
અગર તો, તેઓનાં જુદાં જુદાં કર્મોને લીધે અનેક નામો થાય
છે: જેમ એક જ માણસનાં (કર્મ પ્રમાણે) હોતા, અશ્વર્ય,
બ્રહ્મા અને ઉદ્દગાતા નામ પડે છે તેમ.

* * *

વૃત્ર તે કોણ ? મેધ-એમ નૈરુકતો કહે છે. ત્વષ્ટાનો પુત્ર અસુર
-એમ ઐતિહાસિકો કહે છે....પોતાનું શરીર વધારીને એણે
(આકાશના જળનાં) વહેણ અટકાવ્યાં. એ મરાયો એટલે જળ
વહેવા લાગ્યાં.

[યાસ્ક-નિરુક્ત.]

૧. પતિપત્નીનો પવિત્ર સંબન્ધ, અને યજ્ઞકર્મમાં ઓતો અધિકાર-ધ્યાન-
માં રાખો.
૨. વેદનો અર્થ ન જાણતાં, માત્ર વેદ મ્હોંએ કરવાની રીત શરૂ થઈ છે-
એ અત્રે નિન્દવામાં આવી છે. વેદના અર્થ જૂલાવા લાગ્યા છે એને
હવે ફરી બેસાડવાનો યત્ન થાય છે.

૩. વળી હવે, વેદની દેવતાઓના તથા એની આખ્યાયિકાઓના અથ માટે જે વિવિધ તર્કો થાય છે તે જુવો.
૪. નૈરુકતો વૃત્ર અને ઇન્દ્ર વગેરેની આખ્યાયિકાઓ તેજ અને અન્ધકાર કે વૃષ્ટિ અને સૂકાણુ વગેરે સૃષ્ટિના બનાવોને લાગુ પાડે છે. અને ઐતિહાસિકો ખરેખરા દૈત્ય અને દેવોને લાગુ પાડે છે. તે સિવાય બીજા અર્થ માટે જુવો ઉપર—‘ઋગ્વેદમંદિતાની દેવતાઓ’

૧૫.

સૂત્ર અને સ્મૃતિ.

૧. હિન્દુધર્મનું તે વખતનું સ્વરૂપ સમજવા માટે સર્વ વેદાંગોમાં ‘કલ્પ’ યાને કલ્પસૂત્ર એ સુખ્ય છે. ‘કલ્પ’ એટલે ક્રિયા અથવા વિધિ; અને ‘સૂત્ર’ એટલે અદપાક્ષરી વાક્યો.
૨. કલ્પસૂત્રના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવે છે: શ્રૌતસૂત્ર; ગૃહ્ય-સૂત્ર; અને ધર્મસૂત્ર. શ્રૌતસૂત્રમાં, શ્રુતિમાં કહેલી યજ્ઞની ક્રિયાઓની રીતે કરવી એ બતાવેલું હોય છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં, ઘરમાં કરવાની ધાર્મિક ક્રિયાઓનો તથા ઉપનયન-વિવાહાદિ સંસ્કારોનો વિધિ છે. ધર્મસૂત્રમાં, સુખ્યત્વે કરીને, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વગેરે વર્ણોના તથા બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ વગેરેના આશ્રમોના ધર્મોનું, તેમ જ વારસો—લેણદેણ વગેરે દુનીઆના બ્યવહાર તથા કાયદાને લેગતી બાબતોનું, વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.
૩. શ્રૌત યજ્ઞો હિન્દુ ધર્મમાં હવે નહિ જેવા રહ્યા છે તેથી શ્રૌત-સૂત્ર વિષે બહુ કહેવાની જરૂર નથી. પણ ગૃહ્ય સૂત્ર અને ધર્મ-

સૂત્ર બહુ ઉપયોગી અને જાણવાજોગ છે, કારણ કે એમાં વર્ણવેલી ક્રિયાઓ અને જીવનના નિયમો ઉપર હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ જનસમાજની ઇમારત બંધાયેલી છે.

૪. ગૃહ્યસૂત્રમાં વિશેષે કરી—ગૃહસ્થોએ કરવાના (૧) પાકયજ્ઞ, (૨) પંચમહાયજ્ઞ, (૩) વર્ષમાં જુદેજુદે વખતે કરવાના ઋતુઓના યજ્ઞ, (૪) શ્રાદ્ધ અને (૫) સંસ્કાર એટલા વિષયો આવે છે. પાકયજ્ઞ તે ઘરમાં અન્ન રાંધીને અગ્નિદ્વારા પરમાત્માને આહુતિ આપવાની ક્રિયા છે. ઋતુઓના યજ્ઞમાંથી જતે ઠંડાડે હિન્દુઓના ઉત્સવો અને તહેવારો ઉત્પન્ન થયા છે. શ્રાદ્ધ એ ગત પિતૃઓનું સ્મરણ કરી એમના પ્રત્યે ભક્તિ જાગતી રાખવાની ક્રિયા છે. પંચમહાયજ્ઞ તથા સંસ્કારો એ બે ખાસ મહત્ત્વના વિષય હોવાથી પંચમહાયજ્ઞો નીચેના એક ઊતારામાં બતાવીશું તથા સંસ્કારનો એક જુદો પાઠ કરીશું.

૫. ધર્મસૂત્રોમાંથી આગળ જતાં વિશાળ સ્મૃતિઓ રચાઈ. સ્મૃતિઓ ઘણી છે, પણ તે સર્વમાં મનુ-યાજ્ઞવલ્ક્ય-અને પરાશરની સ્મૃતિઓ મુખ્ય અને વિશેષ જાણીતી છે. એમાં વર્ણવેલા ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમના ધર્મો બહુ જાણવા જોગ હોવાથી એ વિષે જુદા પાઠમાં જોલવામાં આવશે.

૬. આ ત્રણ જાતનાં સૂત્રો ઉપરાંત, દર્શનસૂત્ર પણ ગણાવવાં જોઈએ. પણ તે ‘કલ્પસૂત્ર’ના પેટામાં આવતાં નથી તેથી જુદાં ગણાવવાં પડે છે. ‘દર્શનસૂત્ર’ એટલે આ વિશ્વમાં રહેલી સત્યવસ્તુ (તત્ત્વ) નો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે જેમાં માર્ગ બતાવ્યો છે એવાં સૂત્ર. આ જાતનાં સૂત્રમાં સાંખ્ય

સૂત્ર, યોગસૂત્ર, વેદાન્તસૂત્ર વગેરે આવે છે. એ વિષે ઘણું બાણુવા જેવું હોવાથી એનો પણ આગળ જતાં એક બુદ્ધો પાઠ કરીશું.

૧. ‘શ્રુતિ’ અને ‘સ્મૃતિ’ એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં ‘સ્મૃતિ’ શબ્દના અર્થમાં સંસ્કૃત કાળનાં પ્રમાણુ મનાતાં સધળાં પ્રાચીન પુસ્તકો આવી જાય છે. પણ આ સ્થળે ‘સ્મૃતિ’ શબ્દનો સાંકડો અર્થ પૂર્વોક્ત ધર્મસૂત્રમાંથી વિસ્તાર કરીને રચેલાં પુસ્તકો એવો થાય છે.
૨. ગૃહ્યસૂત્રમાં ધરસંસારનાં કર્મો (ધાર્મિક)નું વર્ણન છે, અને ધર્મસૂત્રમાં જનસમાજને ધારણુ કરી રહેનાર વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું વર્ણન છે; પણ આ તેઓનો માત્ર સ્થૂલ ભેદ જ સમજવો. ખરું જોતાં, જનસમાજમાં મનુષ્યોને ધરસંસાર વિના ચાલતું નથી, તેથી ગૃહ્યસૂત્રનો વિષય ધર્મસૂત્રના વિષયમાં ભળેલો છે, અને સ્મૃતિમાં એ જને વિષય એકઠા આવે છે.

૧૬.

ઊતારા.

“તેથી, હવે, ધર્મ” = તેથી, હવે, યજ્ઞકર્મમાં કોનો અધિકાર છે એ વિષે કહેવામાં આવશે.

“કર્મ કૃણવાળાં” = યજ્ઞમાં કર્મો કૃણવાળાં હોય છે; જેમકે, સ્વર્ગ, વિત્ત (ધન) વગેરે.

“વગર વિશેષ સર્વને” = એમ કહેવામાં આવે કે—યજ્ઞમાં કર્મોનો સર્વ પ્રાણીમાત્રને (દેવસહિતને) સરખી રીતે અધિકાર છે, કારણ કે સર્વ (ઉપર કહેલાં) કર્મનાં કૃણ ઈચ્છે છે.

“પણ મનુષ્યોને જ, સામર્થ્ય થકી.” = આનો ઉત્તર કે—
મનુષ્યને જ યજ્ઞમાં કર્મોનો અધિકાર છે, કારણ કે એ કરવાનું
સામર્થ્ય એનું જ છે.

“અપંગ, મૂર્ખ, શૂદ્ર વગર.” = મનુષ્યને અધિકાર છે એમ
કહ્યું, પણ તેમાં આટલા અપવાદ સમજવા: આંધળા લૂણા વગેરે
અપંગ મનુષ્યો; જેઓ દ્વિજ હોઈને પણ વેદ જાણતા નથી તેવા;
તથા શૂદ્ર.

“પ્રાણજ્ઞ ક્ષત્રિય અને વશ્યને, શ્રુતિ થકી.” = પ્રાણજ્ઞ ક્ષત્રિય
અને વૈશ્યને જ અધિકાર છે, શૂદ્રને નથી—એમ શ્રુતિ થકી જણાય છે.

“સોને પણ, ફેર ન હોવાથી” = સોને પણ યજ્ઞનો અધિ-
કાર છે, કારણ કે એનામાં અને એના પતિમાં ભેદ નથી.

[કાત્યાયન-ઐતિસૂત્ર.]

* * *

(સાત પ્રકારના) પાકયજ્ઞ; (સાત પ્રકારના) હવિર્થજ્ઞ;
(સાત પ્રકારના) સોમયજ્ઞ—એકવીસ જાતના યજ્ઞ કહ્યા છે.

યજ્ઞકર્મને અન્તે પ્રાણજ્ઞોને લોજન કરાવવું; સ્વર, આકૃતિ,
વય, વિદ્યા, શીલ અને આચાર—એ ગુણવાળા પ્રાણજ્ઞોને નોતરવા.
પણ વિદ્યા સર્વ ગુણો કરતા વધે છે. વિદ્યાવાનને બૂલવો નહિ. દેવ-
વિદ્યા, આત્મવિદ્યા, અને યજ્ઞવિદ્યા—જે મન્ત્ર અને પ્રાણજ્ઞમાંથી
મળે છે—એ વિદ્યા કહેવાય છે.

પ્રાતઃકાળમાં જ્યારે સૂર્ય મોટો વૃક્ષ ઉપર પ્રકાશે છે—એ
સર્વ જાતના યજ્ઞો માટે ઉત્તમ કાળ છે.....

જાહે અગ્નિને આહુતિ આપે છે; સવારમાં સૂર્યને; જાંને
પછી, વગર બોદયે પ્રજાપતિને.

[શાક્ષ્યાયન-ગૃહ્યસૂત્ર.]

*

*

*

હવે, ત્યારે. પાંચ યજ્ઞ: (૧) દેવયજ્ઞ, (૨) ભૂતયજ્ઞ, (૩) પિતૃયજ્ઞ, (૪) ધ્રુવયજ્ઞ, અને (૫) મનુષ્યયજ્ઞ, અગ્નિમાં (દશ આહુતિઓનો) હોમ કરે છે તે ' દેવયજ્ઞ. ' (દિગ્દેવતાને તથા ક્રીટપક્ષી વગેરે પ્રાણીને, તથા ચાંકાલ વગેરેને જ્ઞાન્યનો) બલિ આપે છે તે ' ભૂતયજ્ઞ '. પિતૃઓને આપે છે તે ' પિતૃયજ્ઞ '. સ્વાધ્યાય (પોતાને બાણવાનો વેદ વગેરે વિદ્યા) બાણ છે તે ' ધ્રુવયજ્ઞ. ' અને મનુષ્યને (અતિથિ વગેરેને) આપે છે તે ' મનુષ્યયજ્ઞ. ' આ યજ્ઞો પ્રતિદિન કરવા.

[આશ્વલાયન-ગૃહ્યસૂત્ર.]

૧. અપંગ, મૂર્ખ, અને શ્વને અધિકાર નથી, કારણ કે એ બિચારાઓ ઉપર—અશક્તિ અને અજ્ઞાનને લીધે—ફરજ નાંખી શકાતી નથી.
૨. યજ્ઞમાં કેવા બ્રાહ્મણો જોઈએ એ જુવો.
૩. બ્રાહ્મણોની વિધાના ત્રણ પ્રકાર પડ્યા છે, અને એ ભક્તિ જ્ઞાન અને કર્મ—એ ત્રણ સાથે ક્રમવાર સંબંધ રાખે છે.
૪. અગ્નિ અને સૂર્યની પાછળ પ્રજાપતિ છે એટલે કે પરમાત્માનાં રૂપની પાછળ અવધ્ય એવા પરમાત્મા પોતે છે.
૫. પાંચ યજ્ઞની સાથે, પૂર્વે ' બ્રાહ્મણ ' ના જિતારામાં કહેલાં પાંચ ઋણ સંભારવાં. દેવ પ્રત્યે, પૂર્વજો પ્રત્યે, વિદ્યા પ્રત્યે મનુષ્યભાષ્યો પ્રત્યે, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મનુષ્યની સઘળી ફરજો આ પાંચ યજ્ઞમાં સમાઈ જાય છે એ સમજવવું.

૧૭.

સંસ્કાર.

૧. ઉપર કહેલાં ગૃહ્યસૂત્રનો મુખ્ય વિષય સંસ્કાર છે. ‘સંસ્કાર’ એટલે સારો કરવાની ક્રિયા. મનુષ્યને જન્મી દશામાં ન રાખતાં, એને સારો કરવા માટે જે જે ચત્નો કરવામાં આવે તે ‘સંસ્કાર’ કહેવાય. પણ એ શબ્દનો વિશેષ અર્થ મનુષ્યને પવિત્ર બનાવવાની ધાર્મિક ક્રિયા એવો થાય છે.
૨. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રમાં, બાળક માતાના ગર્ભમાં હોય ત્યાંથી માંડી એના ઉપર અમુક અમુક સંસ્કારો કરવાની આજ્ઞા છે. એ સંસ્કારોની સંખ્યા બાર, સોળ, આઠીસ ઇત્યાદિ બુદ્ધી બુદ્ધી અપાય છે; અને કોઇ કોઇ સંસ્કારમાં ફેર પણ જોવામાં આવે છે. મુખ્ય સંસ્કાર નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ગર્ભાધાન.	}	ગર્ભાવસ્થાના સમયમાં.
(૨) પુંસવન.		
(૩) સીમંતોન્નયન.		

(૪) જાતકર્મ—જન્મ સમયે.

(૫) નામકરણ—નામ પાડવું તે. દશમે દિવસે માતા નાહી બેઠે ત્યારે, પિતા-માતાએ પુત્રનું નામ પાડવું.

(૬) નિષ્ક્રમણ—બહાર નીકળવું. એથે મહિને બાળકને બહાર કાઢી સૂર્યદર્શન કરાવવું.

(૭) અન્નપ્રાશન—અન્નલોજન. છઠ્ઠે મહિને બાળકને મધ ધી અને જાત એકઠાં કરી ખવડાવવાં.

- (૮) ચૌક—ત્રીજે વર્ષે, (ગુચ્છા રાખીને) વાળ કિતરાવવા.
 (૬) ગોદાન—દાદી-ગુચ્છા સહિત બધા વાળ લેવડાવવા.
 (૧૦) ઉપનયન—ચણાપત્રીત આપવું, અને બાળકને શુરુને ત્યાં
 વિદ્યા ભણવા મોકલવે.
 (૧૧) સમાવર્તન—વિદ્યા ભણી ઘેર આવવું.
 (૧૨) વિવાહ—પરણવું.

ઉપર સંસ્કાર ગણાવ્યા, તેમાં 'ગોદાન'ને કેટલીકવાર 'કેશાન્ત' કહેવામાં આવે છે. કેટલાક એને ઠેકાણે 'કણ્ઠવેધ' (ઠાન વાંધવા)—નો સંસ્કાર મૂકે છે. 'ઉપનયન' નું બીજું નામ 'વ્રતાદેશ' છે. 'વ્રતાદેશ' એટલે પ્રદક્ષિણનાં વ્રત પાળવાની આજ્ઞા કરવી. તે પછી કેટલાક, ઉપનયન પછી 'વેદારંભ', સમાવર્તન પછી 'સ્નાન' (ભણ્ખી આવ્યા પછી કરવાનો વિધિ), વિવાહ પછી 'અગ્નિપરિશ્ક' (ગૃહસ્થાશ્રમના ચિહ્નરૂપે ઘરમાં અગ્નિ સ્થાપવો), અને છેવટે 'અન્ત્યેષ્ઠિ' નામનો મરણસમયનો સંસ્કાર—એમ ચાર બીજા સંસ્કાર ઊમેરી સોળ સંસ્કાર કરે છે.

૩. ઉપરના સંસ્કારોમાં (૧) 'ઉપનયન', અને એને અંગે રહેલાં પ્રદક્ષિણ તથા વિવાહયાસ, અને (૨) 'વિવાહ', અને એની જોડે જોડાએલો 'અગ્નિપરિશ્ક'—એ બે સૌથી વિશેષ મહત્ત્વના છે. 'ઉપનયન' વડે મનુષ્યના ચારિત્ર અને જ્ઞાનનો પાયો નાંખાય છે, તેથી એને દ્વિજત્વનો સંસ્કાર કહે છે. 'દ્વિજ' એટલે બીજીવાર જન્મેલો—પહેલીવાર માતાને પેટે જન્મેલો તે બીજીવાર આ સંસ્કારથી ખરો મનુષ્યજન્મ ધારણ કરે છે. પછી 'અગ્નિપ

એનું તાત્પર્ય એવું છે કે—ઘરમાં અગ્નિરૂપે પરમાત્મા નિત્ય
વાસો કરે છે એમ સમજી પતિપત્નીએ એકઠા રહી ગૃહ-
સ્થાશ્રમ ચલાવવો, અને એના ધર્મ પાળવા.

૪. આ સંસ્કારની યોજના જોતાં જણાશે કે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર-
કારોએ મનુષ્યના આખા જીવનને ગર્ભથી માંડી મરણ
પર્યન્ત ધાર્મિક બુદ્ધિથી ભરી નાંખ્યું છે. એથી મનુષ્યને
પોતાના જીવનની જવાબદારી સમજાય, અને મનુષ્યજીવન
એ પવિત્ર વસ્તુ છે એમ જ્ઞાન થાય એમ તેઓ ઇચ્છે છે.

૧૮.

ઊતારા.

ગર્ભાધાન, પુંસવન, સીમન્તોન્નયન, જાતકર્મ, નામકરણ, અન્નપ્રા-
શન, ઐક, અને ઉપનયન; (૮)
ચાર વેદવ્રત; (+ ૪)
સ્નાન (સમાવર્તન), અને સહધર્મચારિણીસંયોગ (વિવાહ); (+૨)
દેવ-પિટૃ-મનુષ્ય-ભૂત-અને બ્રહ્મ-ચર-એ પાંચ ચર; (+૫)
....સાત પાકચર; (+૭)
....સાત હવિર્ચર; (+૭)
....સાત સોમચર; (+૭)
આ આઠીસ સંસ્કાર.

આઠ આત્મગુણ—સર્વ ભૂત માત્ર પ્રત્યે દયા, ક્ષમા, અનસુય (કાંઈની અદેખાઈ કે નિન્હા કરવી નહિ), શૌચ (પવિત્રતા), અનાયાસ (આત્માને કલેશ ન થવા દેવો), મંગળ (શુભ વૃત્ત), અહર્પણ (દીનતા ન કરવી) અને અસ્પૃહા (લોભ ન કરવો). જેને આ આળીસ સંસ્કાર થએલા નથી, તથા આઠ આત્મગુણો નથી, એ બ્રહ્મનું સાયુજ્ય કે સાલોક્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી. પણ જેનામાં આ સંસ્કારમાંનો એક પણ છે, અને આઠ આત્મગુણો છે, તે બ્રહ્મનું સાયુજ્ય અને સાલોક્ય પામે છે.

(ગૌતમ-ધર્મસૂત્ર)

*

ઉપનયન—ગર્ભથી આઠમે વર્ષે બ્રાહ્મણનું ઉપનયન કરવું. મૃગયર્મ ઓરાડીને. અથવા, ગર્ભ પછી ઠરામે વર્ષે. ગર્ભથી અગ્નીઆરમે વર્ષે ક્ષત્રિયનું, કાળિયાર મૃગનું ચર્મ ઓરાડીને. ગર્ભથી બારમે વર્ષે વૈશ્યનું, ગાયનું ચર્મ ઓરાડીને. સોળમા વર્ષ સુધી બ્રાહ્મણને માટે (ઉપનયનનો) કાળ જતો રહેતો નથી. બાવીસ સુધી ક્ષત્રિય માટે; ચોવીસ સુધી વૈશ્ય માટે. એ કાળ પછી એ ‘ પતિતસાવિત્રીક ’ (ગાયત્રીનો અધિકાર જેનો ગયો છે તેવો) થાય છે.

(ગુરુ, શિષ્યનો હાથ ઝાલીને:—) ભગે તારો હાથ ઝાલ્યો છે, સવિતાએ તારો હાથ ઝાલ્યો છે, પૂષાએ તારો હાથ ઝાલ્યો છે, અર્ધમાએ તારો હાથ ઝાલ્યો છે. તું ધર્મ થઈ મિત્ર (—દેવ) છે. અગ્નિ તારો આચાર્ય છે, અને હું (તારો આચાર્ય છું), અમે બંને (તારા આચાર્ય છીએ). હે અગ્નિ ! આ બ્રહ્મચારી

હું તને સોંપું છું. હે ઇન્દ્ર !.....હે સૂર્ય!.....હે વિશ્વે કૃવા !
આ બ્રહ્મચારી હું તમને સોંપું છું—આયુષ્ય, મેન્ત, બળ, સમૃદ્ધિ,
વિદ્યા, કીર્તિ અને કલ્યાણ માટે.....

(શા. ગૃ. સુ.)

(ગુરુ, બ્રહ્મચારીના હૃદય ઉપર હાથ મૂકીને:—) મારા વ્રત-
(નિયમ) માં હું તારું હૃદય મૂકું છું. મારા ચિત્તને તારું ચિત્ત
અનુસરતું હો. એકવ્રત (એકનિષ્ઠ) થઈ તું મારી વાણીને સેવ.
બૃહસ્પતિ તને મારી સાથે જોડો.

(આશ્વ. ગૃ. સુ.)

મેખલા બાંધી, હંડ આપી, બ્રહ્મચર્યનો ઉપદેશ કરવો: “ તું
બ્રહ્મચારી છે. આચમન કર (દેહશુદ્ધિ માટે;) કર્મ (સંખ્યોપાસ-
નાદિ) કર; દિવસે સૂઈશ નહિ, આચાર્યને અધીન, રહી, વેદ ભણ ”

બાર વર્ષ વેદનું બ્રહ્મચર્ય; અથવા ત્રણ વ્રત સુધી.

(આશ્વ. ગૃ. સુ.)

૧. ઉપનયનની ક્રિયામાંથી ગુરુશિષ્યનો સંબંધ, તથા વિદ્યા સાથે ધાર્મિકતા
જોડવા માટે શાસ્ત્રકારોએ રાખેલી કાળજી—એ બે વિષય ઉપર શિક્ષકે
વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન બેચુ.

૧૯.

રામાયણ અને મહાભારત.

૧. સ્મૃતિઓમાં ચાર વર્ષ, ચાર આશ્રમ, વગેરે જે અનેક રસિક
અને ઉપયોગી વિષયો આવે છે તે વિષે જોણતાં પહેલાં આ

સમયના બે મહાન ગ્રન્થો વિષે શોડુક કહેવાની જરૂર છે. એ ગ્રન્થો તે રામાયણ અને મહાભારત.

૨. અત્યારે જે રૂપનાં અને કદનાં એ પુસ્તકો જોવામાં આવે છે તેવાં તે મૂળથી ન હતાં. પણ એ રચાવાનો આરંભ સૂત્ર-કાળની શરૂઆતમાંથી જ થઈ ચૂક્યો હતો, અને એના અન્તભાગ સુધીમાં તો એ લખાઈ ગયાં હતાં એમ કહીએ તો ચાલે.
૩. આપણે સૂત્રોમાં અને સ્મૃતિઓમાં હિન્દુધર્મના જે આચાર-વિચાર જોઈએ છીએ તે વધારે વિસ્તારથી જાણવા હોય, અને અસલ એ કેવા પળાતા અને ચાલતા એ જોવું હોય, તો આ બે ગ્રન્થો વાંચવા જેવા છે.
૪. સૌને જાણીતું છે કે રામાયણમાં સૂર્યવંશી રામની કથા છે; અને મહાભારતમાં ચન્દ્રવંશી ભરતકુળમાં જન્મેલા પાંડવ-કૌરવનો ઇતિહાસ છે, એ સંબન્ધી વિશેષ વિગત વાંચન-માળા (પુસ્તક ૫) માં આપેલી છે એટલે એ વિષે આ સ્થળે કંઈ ન કહેતાં, એમાં મુખ્ય ધાર્મિક ઉપદેશ શો રહેલો છે એ જ બતાવીશું.

(૧.)

રામાયણમાં—ગૃહધર્મ અને રાજધર્મનો ઉત્તમ ઉપદેશ છે. ઘરમાં સૌ કુટુંબીઓએ પરસ્પર કેવા સ્નેહથી વર્તવું જોઈએ એ જુદા જુદા ઠાખલા લઈને બતાવ્યું છે. પિતાના વચન ખાતર પુત્ર રામે વનવાસ સ્વીકાર્યો; પત્નીએ પતિના મુખે મુખી અને દુઃખે દુઃખે થવું જોઈએ—તેથી સીતાજી રામ સાથે વનવાસમાં ગયાં,

બાઇ લક્ષ્મણે રામના વનમાં તેમ જ રાવણ સ્હામી મુદ્ધમાં રામની સેવા કરી; બીજા બાઇ ભરતે, મ્હોટા બાઇને હુક વિચારી, સ્હામી આવતી લક્ષ્મીને ઠોકર મારી, ન્હાના બાઇ તરીકે પોતાની ફરજ હતી તે જ બળવી. રામ અધર્મને ઉત્તેજન આપે છે એવી એક દુષ્ટ પ્રજાજનને શંકા થઇ, એ શંકાને પણ અવકાશ રહેવો ન જોઇએ તેટલા માટે રામે ઉચ્ચ રાજધર્મ પાળ્યો, અને સીતાનો ત્યાગ કર્યો. છતાં, પતિ તરીકે એમનો એના ઉપર અવિચળ પ્રેમ હતો એ અધિમેધ યજ્ઞ વખતે, ફરી ન પરણતાં, સીત છુટી સોનાની મૂર્તિ પાસે રાખીને પોતે ચલાવી લીધું એ ટલાથી જણાઇ આવ્યું. રામની પિતૃભક્તિ અને રાજધર્મ એમનાં કર્તવ્યનિષ્ઠા અને એકપત્નીવ્રત--હિન્દુધર્મના ઇ તહાસમાંથી કદી બૂલાવાનાં નથી.

(૨.)

મહાભારત જુદી જ દળનો ગ્રન્થ છે. એમાં રામાયણ કરતાં કુટુંબજાળ વિશેષ છે, અને કુટુંબીઓ સ્વાર્થને માટે કેવો અન્યાય કરે છે, કલહમાં જિતરે છે ઇત્યાદિ ધરસંસારની કાળી બાબુ પૂરેપૂરી બતાવી છે. તે જ સાથે એની જિજ્ઞાસી બાબુ પણ બતાવવી બાકી રાખી નથી. જુદા જુદા સ્વભાવના બાઇઓ પણ સંપથી કેવા એકત્ર રહી શકે, અને પાસેનાં બીજાં સગાં સંબંધીઓ સાથે કેવો સ્નેહભર્યો સંબંધ રાખી શકે, તે પાંડવોના માંડોમાંડેના, અને કૃષ્ણ સાથેના, સંબંધમાં બતાવ્યું છે; પણ તે ઉપરાંત, આ ગ્રન્થની મ્હોટી ખૂબી એ છે કે, દરેક મનુષ્યમાં જુલુ અને દોષ કેવા બળેલા હોય છે, અને તેથી મનુષ્યસ્વભાવના કેવા જુદા જુદા નમૂનાઓ બને છે, એ એમાં બહુ રસિક અને અફશુત

રીતે બતાવ્યું છે, અને આખી વાર્તામાંથી એ સાર કાઢી આપ્યો છે કે—“યતો ધર્મસ્તતો જયઃ”-“ત્યાં ધર્મ, ત્યાં જ જય.”

પણ આ મુખ્ય વાર્તા ઉપરાંત, મહાભારતમાં બીજી અસંખ્ય વાર્તાઓ પ્રસંગે પ્રસંગે આવે છે. યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવો દેશવટો ભોગવી વનમાં ફરે છે ત્યાં એમને અનેક ઋષિઓ અને જ્ઞાનીઓ સાથે મેળાપ થાય છે, અને એમને મુખેથી તેઓ અનેક રાજ્ય-ઓનાં અને સ્ત્રીપુરુષોનાં મુખદુઃખનાં ચરિત્રો સાંભળે છે, અને વિવિધ વિષયો ઉપર ઉપદેશ પામે છે. આ સિવાય મહાભારતમાં બીજે ઘણું પ્રસંગે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશો આપ્યાં કરે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે મહાભારતનું પ્રકરણ છે. વળી, ભીષ્મ પિતામહ ઘવાઈને બાણ-શય્યા ઉપર પડ્યા પડ્યા સૌ શ્રોતાજનોને રાજધર્મ-સ્રીધર્મ-મોક્ષધર્મ વગેરે વિષયો ઉપર બહુ અમૂલ્ય ઉપદેશ આપે છે. મહાભારતમાં ધર્મ સંબંધી એટલું બધું જ્ઞાન ભર્યું છે કે હિન્દુ ધર્મનું બીજું કોઈ પુસ્તક વાંચી ન શકે અને મહાભારત વાંચે તો તે બસ થાય. એને વિષે યોગ્ય જ કહેવાયું છે કે—“જે આમાં છે તે જ બીજે છે, અને જે આમાં નથી તે બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી.”

૨૦.

ગીતારા.

વીર અને પુરુષત્વનું અભિમાન રાખનાર મનુષ્ય ખરેખર તેવો છે કે કેમ, કુલીન છે કે અકુલીન, પવિત્ર છે કે અપાવત્ર —એ એનું ચારિત્ર જ કહી આપે છે.

(હું પ્રતિજ્ઞા તોડું તો) આ સમસ્ત લોક સ્વચ્છન્દ વૃત્તિથી આલે. જેવું રાજાનું વર્તન, તેવું પ્રજાનું વર્તન હોય છે. રાજાનું ચારિત્ર હમેશાં સત્ય અને દયા વાળું હોવું જોઈએ. રાજ્યનો આત્મા જ સત્ય છે; સત્ય ઉપર સર્વ જગત રહેલું છે. ઋષિઓએ અને દેવોએ સત્યને જ (એક) માનેલું છે. જે સત્યવાદી હોય છે તે જ આ લોકમાં અક્ષય અને પરમ સ્થાન પામે છે. જ્યોત્સના માણસ પાસેથી માણસો ત્રાસીને જતા રહે છે—સર્પ પાસેથી જતા રહે તેમ. ધર્મમાં સત્ય જ મુખ્ય છે, સત્ય એ સર્વનું મૂળ કહેવાય છે. સત્ય એ જ આ લોકમાં ધર્મિય છે. સત્યમાં જ હમેશાં ધર્મ આશ્રય કરી રહેલો છે. સર્વ વસ્તુ સત્યમાંથી નીકળે છે, સત્ય કરતાં કોઈ સ્થાન ઊંચું નથી. દાન યજ્ઞ હોમ તપ વેદ—સર્વ સત્યમાં રહેલાં છે, માટે સત્યપરાયણ થવું.

[વાલ્મીકિ-રામાયણ.]

* * *

આદિત્ય (સર્પ), ચન્દ્ર, વાયુ, અગ્નિ, દેવ, પૃથ્વી, જળ, હૃદય, યમરાજા, દિવસ, રાત, બે સન્ધ્યા (રહેવાર અને સાંજ), અને ધર્મ એ મનુષ્યનું વર્તન બાંધે છે.

હે ભારત ! સર્વ લોકમાં સત્ય તેર પ્રકારનું છે; (૧) સાચું બોલવું; (૨) સમતા રાખવી, (૩) મન હબાવવું, (૪) માત્સર્ય* કરવું નહિ, (૫) ક્ષમા રાખવી, (૬) ખોટું કરતાં ચરમાવું, (૭) સુખ દુઃખ સહન કરવાં; (૮) કોઈના દોષ જોવા નહિ, (૯) (ધન

* સામાન્ય અર્થ ઇર્ષ્યા થાય છે. મહાભારતમાં 'દાન અને ધર્મમાં સંયમ' એવો અર્થ કર્યો છે.

શુભ વગેરેનો અન્યને માટે) ત્યાગ કરવો, (૧૦) શુભચિન્તન (ધ્યાન) કરવું, (૧૧) આર્યતા રાખવી, (૧૨) ધર્મ (ધર્મ-હઠતા) ધરવી, (૧૩) નિત્ય દયા રાખવી અને (૧૪) હિંસા કરવી નહિ-એ તેર, + હે ! રાજન, સત્યના આકાર છે.

કાંઈ પણ ઢોંગ કર્યા સિવાય કે સ્વાર્થની દરકાર કર્યા સિવાય-પ્રાણી માત્રનું જેમ બને તેમ (પ્રયત્ન કરીને) શુભ કરવું એનું નામ આર્યતા.

માણસ જે કર્મ અન્ય તરફથી પોતા તરફ થતું ન હોય, તે કર્મ પોતાને ગમતું નથી એ જાણી-તેણે અન્ય પ્રત્યે કરવું નહિ.

હે જાજહિ ! જે નિત્ય સર્વનો સુહૃદ્ (મિત્ર) છે, અને જે મન વાળી અને કર્મ ત્રણે કરીને સર્વના હિતમાં આનન્દથી મગ્ની રહ્યો છે-એ જ ધર્મને જોળાવે છે.

* * *

જે કોઈ ન્યાયને અનુસરતો આચાર, તે સર્વ શાસ્ત્ર-એમ ક્ષુતિ કહે છે.

જે ન્યાયને અનુસરતું નહિ, તે શાસ્ત્ર પણ નહિ-એમ ક્ષુતિ સંબળાય છે.

[મહાભારત.]

+ કુલ ચૌદ થાય-તે સત્ય (સાચું જોણવું) મળીને. અથવા (૧૩) અને (૧૪) એકાદર્શક છે માટે એક (૧૪) ચૂકી દઈને.

૨૧.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

૧. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા એ મહાભારતના મહાભારમાં રહેલું એક અમૂલ્ય રત્ન છે. જગતના ધાર્મિક સાહિત્યમાં એની ઘરા-
બરી કરી શકે એવો એક પણ ગ્રંથ નથી એમ હિન્દુઓ અભિમાન રાખે તો તેમાં આશ્ચર્ય જોવું નથી.
૨. એનો પ્રસંગ આવો છે: પાંડવો તરફથી શ્રી કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે વિદિ કરવા ગયા અને કહ્યું કે પાંડવોને થોડાં ગામ આપો તો બસ છે. છતાં દુર્યોધને માન્યું નહિ અને એક તસુ જમીન પણ આપવાની ના કહી. આખરે યુદ્ધ માંડયા વિના આદ્યું નહિ. યુદ્ધમાં પાંડવ કૌરવનાં સૈન્ય સામસામાં ગોઠવાયાં છે તે વખતે અર્જુનના સ્નેહાળ અને ઉચ્ચ હૃદયને પોતાનાં સગાં વહાલાં અને વડીલો સામે શસ્ત્ર ઉપાડતાં આચકો આવે છે. એનો હાથ ધૂંજે છે, હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ્ય પડી જાય છે, આપું શરીર પરસેવાથી છવાઈ જાય છે, અને શું કરવું તે સંજ્ઞા નથી. અર્જુન મઝાઈને, એના સારથિ બનેલા શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને શિષ્ય બનીને પૂછે છે કે મારે શું કરવું ? તે વખતે કૃષ્ણ એને ઉપદેશ આપે છે. અર્જુન અને કૃષ્ણનો આ સંવાદ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ને નામે ઓળખાય છે.
૩. આ ગ્રંથમાં જિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન બહુ બધું છે, પણ તે સાથે સહેલાઈથી ગ્રહણ થઈ શકે એવો પણ કેટલોક ઉપદેશ છે.

એ ઉપદેશમાંની નીચે બતાવેલી આર સાદી વાતો સમજવી કઠણ નહિ પડે:—

- (૧.) મનુષ્યની સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રભુએ એનાં જે જે કર્તવ્ય ઠરાવ્યાં હોય તે હુમેશાં કર્યા કરવાં;
- (૨.) એમાં કૃણની હ્રસ્વ રાખવી નહિ;
- (૩.) કૃણ પ્રભુને સમર્પી દેવાં, અર્થાત્ જે કર્મ કરવાં તે પ્રભુપ્રીત્યર્થે જ કરવાં; અને
- (૪.) નિત્ય નિરન્તર પ્રભુને જ શરણે રહેવું.

૨૨.

ઊત્તારા.

૧. હે મધુસૂદન ! આ લોકો મને મારે તો પણ હું એમને મારવા હ્રસ્વતો નથી. ત્રૈલોક્યના રાજ્ય માટે નહિ, તો પૃથ્વી માટે તો શું જ ?

* * *

૨. જેમ માણસ જીર્ણ (જૂનાં) કુગડાં કાઢી નાંખી નવાં પહેરે છે, તેમ આ દેહી (જીવાત્મા) જીર્ણ શરીરે ત્યજી નવાં શ્રદ્ધ કરે છે. એને શસ્ત્રો કાપતાં નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, જળ પલાળતું નથી, અને વાયુ સૂકવતો નથી.

* * *

૩. પૃથ્વી-જળ-તેજ-વાયુ—આકાશ—મન—બુદ્ધિ અને અહંકાર, એમ મારી પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારે બહેંચાએલી છે. એ મારી અપરા પ્રકૃતિ છે. મારી પરા પ્રકૃતિ તે જીવરૂપ બનેલી બાહ્યજે, જે વડે, હે મહાબાહુ ! આ જગત્નું ધારણ થાય છે.

* * *

જે જે વિભૂતવાણું, શ્રી(લક્ષ્મી)વાણું અને બિર્જસ્વી (પ્રબળ) સત્ત્વ છે તેતે મારા તેજના અંશમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલું તું બાહ્ય. અથવા હે અર્જુન ! આ બહુ બાણીને શું ? આ આણું જગત્ હું મારા એક જ અંશથી વ્યાપીને રહ્યો છું. (એટલામાં બધું સમજી જા.)

હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ (ક્ષય) થાય છે અને અધર્મનો ઊઠાવો થાય છે, ત્યારે હું મને પોતાને પ્રકટ કરું છું. સત્પુરુષોના રક્ષણ અર્થે, અને દુષ્ટોના વિનાશ અર્થે, તથા ધર્મને બરાબર સ્થાપવા અર્થે, હું યુગે યુગે જન્મ લઉં છું.

* * *

૪. કર્મ ઉપર જ તારો અધિકાર છે; ફળ ઉપર કદી નહિ. આત્માનો નાશ કરનાર આ નરકતું દાર તણુ જાતતું છે; કામ ક્રોધ અને લોભ. માટે આ તણુને ત્યજવાં.

આ લોકમાં જે જાતની પ્રાણીઓની સૃષ્ટિ છે: દેવી અને આસુરી. દેવી સંપત્ત એ મોક્ષ બિપજાવે છે, અને આસુરી એ બન્ધ બિપજાવે છે. હે ભારત ! તું ચોક્ક ન કરીશ. દેવી સંપત્તને માટે તું જન્મેલો છે.

* * *

૫. કેટલાક દ્રવ્યચક્ષી (દ્રવ્યવડે પરમાત્માનું ચજન કરનારા) છે. કેટલાક તપોચક્ષી છે, કેટલાક યોગચક્ષી છે, અને કેટલાક પવિત્ર જીવન ગાળનારા ચતિઓ શાસ્ત્રના અભ્યાસરૂપી અને જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞ કરે છે.

દ્રવ્યચક્ષ કરતાં જ્ઞાનચક્ષ વધારે સારા છે.

વિદ્યા-વિનય-સંપન્ન એવા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કૂતરામાં અને ચાંડાળમાં પાંડિતો સમાન દૃષ્ટિથી જુવે છે.

*

*

*

૬. હે અર્જુન ! હું ન વેદવડે, ન તપશ્ચર્યાથી, ન દાનથી, ન ચજનથી, એવો જોઈ શકાઉં છું, જેવો તેં મને જોયો છે. હે પર-તપ ! અનન્ય ભક્તિથી જ હું એ પ્રકારનો બાણી શકાઉં છું, અંદર પ્રવેશી શકાઉં છું. મારાં જ કર્મ કરતો, મને જ પરમ ચસ્તુ માનતો, મને જ ભજતો, સંગરહિત, અને સર્વ પ્રાણી માત્રમાં વરરહિત-એવો જે, તે, હે પાંડવ !, મને પામે છે.

પત્ર, પુષ્પ, ફળ, જળ જે કાંઈ મને ભક્તિથી આપે છે તે સાધુ પુરુષનું ભક્તિથી આપેલું હું આરોગ્યું છું.

*

*

*

૭. હે અર્જુન ! ઇશ્વર સર્વ જૂતોના હૃદયપ્રદેશમાં રહે છે, પોતાની માયાવડે સર્વ જૂતોને યન્ત્ર ઉપર ચઢાવેલા પદાર્થોની માફક ચલાવે છે. હે ભારત ! એને જ તું સર્વભાવથી શરણે જા. એના પ્રસાદથી પરમ શાન્તિ અને નિત્ય પદ તું પ્રાપ્ત કરીશ.

મારામાં મનવાળો થા, મને ભજ; મારું ચજન કર, મને નમસ્કાર કર. મત્પરાયણ (હું જ જેનું પરમ ગન્તવ્યસ્થાન છું એવો) થઈ, આ રીતે તું મારામાં તારો આત્મા જોડીશ, તો તું મને પામીશ.

૧. જે અર્જુન જેવો ઉદાર દયાળુ અને ધર્મ ખાતર ત્રૈલોક્યના રાજ્યની પશુ દરકાર ન કરે એવો હોય તે જ પરમાત્માને પામી શકે.
૨. આત્મા નિત્ય છે, અને દેહથી ગિજ છે.
૩. પૃથ્વી વગેરે પંચ મહાભૂતોની જડ સૃષ્ટિ અને જીવાત્મા પરમાત્માનાં જ રૂપો છે. તેમાં જીવાત્મા ચઢે. (મન ભુદ્ધિ અહંકાર છોકરાઓ ન સમજે તો હરકત નહિ) પરમાત્માને વિભૂતિઓમાં જોતાં શીખવું. એ પરમાત્મા સત્પુરુષોનું રક્ષણ કરી અને દુષ્ટોનો વિનાશ કરીને જન્મ-ત્ને ધર્મના માર્ગમાં ચલાવે છે.
૪. કર્તવ્ય (દરજ) સમજીને પ્રભુ ખાતર જ સ્વકર્તવ્યો કરવાં—એ કર્મયોગ. મનુષ્યનો ઉચ્ચ આધકાર—દૈવીસં ત માટે જ એ જન્મ્યો છે એ વાત—વિદ્યાર્થીના મનમાં ઠસાવવી, ને તે માટે કામ કોષાદિક વૃત્તિઓનો જય કરવાની જરૂર છે એ બતાવવું.
૫. જ્ઞાનયજ્ઞ-જ્ઞાનયોગ—નો મહિમા બતાવવો, તથા એમાં આવતી સમતાની દૃષ્ટિ વિષે વિવેચન કરવું.
૬. બ ક્રતયોગનું સ્વરૂપ, અને એની સરળતા તથા ઉત્તમતા બતાવવાં.
૭. છેવટે—પ્રભુને સરણે જવા રૂપી પ્રપત્તિયોગ સમજાવવો.

૨૩.

ચાર વર્ણો.

૧. દરેક જનસમાજ જેમ જેમ જંગલી દશામાંથી સુધરેલી દશામાં આવતો જાય, અને સુધારામાં આગળ પગલાં ભરતો જાય, તેમ તેમ એના ધન્ધાઓની તરેહમાં વધારો

થતો જાય. પણ સાધારણ રીતે એ બધા ધન્ધાના ચાર વર્ગ પાડી હિન્દુ ધર્મના શાસ્ત્રકારોએ સમાજના ચાર વર્ણ બાંધ્યા છે: બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર.

૨. ‘વર્ણ’ એટલે રંગ, ધન્ધાનો રંગ. ધન્ધાના રંગ પ્રમાણે ચાર વર્ણ શી રીતે પડ્યા એ બતાવીએ: વિદ્યા ભણવી અને ભણાવવી, ધર્મ પાળવો અને ઉપદેશવો—એ બ્રાહ્મણનો ધંધો થયો. પણ દુનીઆ હમેશાં સ્ત્રીધે—સત્ય અને ધર્મને—માર્ગે જ ચાલતી નથી. જનસમાજમાં અનેક દુષ્ટ જનો ચોરી લૂટ વગેરે અધર્મના માર્ગનું સેવન કરે છે. અને એક રાજ્ય બીજા રાજ્ય ઉપર હલ્લો કરી એક બીજાનું દ્રવ્ય જૂમિ વગેરે પડાવી લેવા યત્ન કરે છે. જનસમાજના આ અનર્થ અને બહારના દુશ્મનોને તુકસાન કરતા અટકાવવા માટે, તથા પ્રજાને સુખ અને કલ્યાણને માર્ગે ચઢાવવા માટે, રાજ્યની જરૂર છે. આ શુદ્ધ અને પ્રજારક્ષણનો ધન્ધો ક્ષત્રિયોનો છે. પરંતુ આ કાર્ય કાંઈ દ્રવ્ય વિના થઈ શકતું નથી. પ્રજાના રક્ષણ માટે, અને દુશ્મનો સાથે લડવા માટે, તેમ જ આખા જનસમાજના સામાન્ય સુખ માટે, પગલે પગલે દ્રવ્યની જરૂર પડે છે. તે ઉત્પન્ન કરવાનું કામ વૈશ્યોનું છે. વૈશ્યો ખેતી વગેરે ધન્ધાઓ કરીને, તથા પરદેશ સાથે વેપાર ચલાવીને, દ્રવ્ય પેદા કરે છે. એ વડે તેઓ જાતે સુખ ભોગવે છે, રાજાને કર આપી રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરે છે, તથા કલ્યાણકારક દાન કરી જનસમાજનાં સુખમાં વધારો કરે

છે. પણ ખેતી વેપાર વગેરે ક્ષેત્રોમાં કોઈક બુદ્ધિ વાપરે, તો કોઈકે શારીરિક શ્રમ (મજૂરી) પણ કરવો જોઈએ. આ શારીરિક શ્રમ કરનાર વર્ગ તે શૂદ્ર.

૩. ઋગ્વેદસંહિતામાં આ ચાર વર્ષ પડી ચૂક્યા છે: જન-સમાજમાં એ એની મેળે પડે છે જ. તેથી એ અન્યના પુરુષસૂક્તમાં બતાવ્યું છે તે એ કે—આ ચાર વર્ષ જે જનસમાજમાં પડેલા છે તે એક મહાપુરુષ (જનસમાજ) નાં જ અવયવો છે, સૌ મળી એક શરીર બને છે. બ્રાહ્મણ એનું મુખ છે, ક્ષત્રિય તે બાહુ, વૈશ્ય તે ભિરૂ, અને શૂદ્ર એ પગ છે. એ એમનાં કાર્ય પ્રમાણે સમજવું. કોઈને ઉચ્ચ—નીચ માની અભિમાન કે તિરસ્કાર કરવો નહિ—આપું શરીર જેમ પગ ઉપર બિભું રહે છે, મુખ બાહુ અને ભિરૂ પણ પગને આધારે જ રહેલાં છે, તેમ આપો જનસમાજ શૂદ્ર ઉપર ટકી રહ્યો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી.

૪. પ્રાચીનકાળમાં ગુણને બહુ મહત્ત્વ અપાતું. વિદ્યામિત્ર ક્ષત્રિય છતાં તપવટે બ્રાહ્મણ થયા. કવચ એણેની સ્મૃતિકતા જોઈ બ્રાહ્મણોએ એને માન આપ્યું—અને એવા બીજા અનેક દાખલાઓ બ્રાહ્મણ—ઉપનિષદ—મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે. જ્યાં મુખી, જન્મ પ્રમાણે વર્ણ પાડ્યા છતાં પણ ગુણ ઉપર ધ્યાન અપાતું, ત્યાં મુખી સવશું ઠીક ચાલ્યું. પણ જતે દહાડે પ્રજામાંથી વિદ્યા લોપ પામતી ગઈ, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે—બ્રાહ્મણો દરિદ્ર અને લીખારી થવા લાગ્યા; ક્ષત્રિયો લૂટફાટીયા થયા અને એક

બીજાનાં રાજ્ય પડાવી લેવામાં પોતાના બળનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા; વૈશ્યો દોષી બ્રહ્મીકણ અને નિર્બળ થયા; અને શૂદ્રો તો છેક પશુ જેવા જ બની રહ્યા !

૫. વળી ચાર વર્ણની ચોર્યાશી—બદકે અસંખ્ય—નાતો પડી ગઈ. તેણે એક કારણ વૈશ્યોના વિવિધ ધન-ધાઓનાં જુદાં જુદાં મહાજનો બંધાયાં એ, ખોળું કારણ, રાજકીય અંધા-ધુંધીને લીધે દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જે વસ્તી ગઈ તેણે પોતપોતાનાં મૂળ વતન પ્રમાણે જુદાં જુદાં ટોળાં બાંધ્યાં; અને તેમાં વળી ચારા ખોટા રિવાજના લેહથી, પરસ્પરના ઝઘડાથી વગેરે અનેક કારણોથી તડ પડતાં ચાલ્યાં ! પણ મૂળ હિન્દુધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો જન-સમાજના માત્ર ચાર વર્ણો જ છે. તે પણ એમના ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે પડેલા છે, અને સૌ—ઉપર કહ્યું તેમ—એક મહાપુરુષ(જનસમાજ)નાં જ અંગો છે.

૧. ચાલુ હિન્દુધર્મમાં વણુ નો અને નાગ્નતનો પ્રત્ન મહત્વનો હોવાથી તે અત્રે જરા વિગતવાર ચર્ચો છે.
૨. વર્ણો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા—એ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું, પૂર્વે વર્ણુબંધનથી કેવા પ્રકારની હતી, અને જતે દહાડે એની શી સ્થિતિ થઈ, અને તેમ થવાનું કારણ શું—છત્યાદિ બાબતો આ પાઠમાંથી સમજાવવી.
૩. પુરુષસૂક્તમાં ચાર વર્ણોનો ઉલ્લેખ છે તેનું અર્થ તાત્પર્ય અનેકતા ઉપર નહિ પણ એકતા ઉપર બાર ચૂકવાનું છે એ ખાસ કરીને બતાવવું.

૨૪.

ચિતારા.

આ સર્વ સ્થિતિના રક્ષણાર્થે, એ મહાપ્રકાશવાન બ્રહ્મા (પર-
માત્મા)એ મુખ, બાહુ, ચિત્ર અને પાદ એ ચારમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા આર વર્ણોનાં જુદાં જુદાં કર્મો કરાવ્યાં:

- (૧) વિદ્યા બજાવી અને બજાવવી, યજ્ઞ કરવો અને કરાવવો,
દાન લેવું અને આપવું-એ છ કર્મો બ્રાહ્મણોનાં કર્મો.
- (૨) પ્રજાતું રક્ષણ કરવું, દાન કરવું, યજ્ઞ કરવો, વિદ્યા બજાવી,
અને વિષયમાં આસક્ત ન થવું-એ દૂંડામાં ક્ષત્રિયનાં
કર્મો છે.
- (૩) પશુઓનું રક્ષણ કરવું (દાર પાળવાં અને ઊછેરવાં), દાન
કરવું, યજ્ઞ કરવો, વિદ્યા બજાવી, વાણિજ્યના માર્ગ
(જળ-સ્થળના) સેવવા, બાજે નાણાં ફેરવવાં, અને જેતી
કરવી-એ વૈશ્યનાં કર્મો છે.
- (૪) પરમાત્માએ શૂદ્ર માટે એક જ કર્મ કરાવ્યું છે—તે એ
કે આ વર્ણોની, અદેખાઈ કર્યા વગર, સેવા કરવી.

[મનુસ્મૃતિ.]

* * *

શૂદ્રે દ્વિજની સેવા કરવી. એ સેવા વડે જીવનનિર્વાહ ન
ચાય તો એણે વર્ણુક થવું; અથવા તો વિવિધ પ્રકારના હુન્નરો-
વડે નિર્વાહ કરવો-દ્વિજ (કેપલા ત્રણ વર્ણો)નું હિત કરતા રહીને.

[યાજ્ઞવલ્ક્ય.]

(ત્રણ) વર્ણોએ શૂદ્રનું જવસ્ય ભરણપોષણ કરવું ભેઈએ એમ કહે છે.

[મહાભારત.]

વિદ્યા, કર્મ, વય, ઇન્દ્રિય અને વિત્ત-વાળા જનોને યથાક્રમ (એક એકની પછી) માન આપવું; અને આ ગુણો શૂદ્રમાં પુષ્કળ હોય તો વૃદ્ધાવસ્થામાં એ પણ માનને લાયક છે.

[યાજ્ઞવલ્ક્ય.]

જેવો લોકડાનો હાથી, જેવો ચામડાનો મૃગ (રમકડાં), તેવો વગર વિદ્યાનો બ્રાહ્મણ-આ ત્રણે માત્ર નામના જ સમજવા.

[મનુ.]

સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, આનૃશંસ્ય (મનુષ્ય માત્ર ઉપર પ્રેમ), તપ અને ઇયા-એ જેનામાં ભેવામાં આવે તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. શૂદ્ર એ શૂદ્ર નથી, અને બ્રાહ્મણ એ બ્રાહ્મણ નથી. જેનામાં આ (બ્રાહ્મણનું) વૃત્ત (શીલ, વર્તન) હોય તે ‘બ્રાહ્મણ’ છે, અને જેનામાં એ ન હોય તેને શૂદ્ર કહેવો.

[મહાભારત.]

ક્રોધ ન કરવો, સત્ય બોલવું, અન્યને હાગ આપવો (સાથે બહેંચીને ખાવું, દાન), ક્ષમા રાખવી, પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રેમ રાખી સ્વંસાર ચલાવવો, પવિત્ર રહેવું, કોઈનો દ્રોહ ન કરવો, સ્વરણ અને સ્ત્રીધા રહેવું, અને આશ્રિત જનોનું ભરણપોષણ કરવું-એ નવ સર્વ વર્ણોના ધર્મ છે.

[મહાભારત.]

ધૈર્ય, ક્ષમા, દમ (ચરીરકષ્ટ વેઠવું, અને મન હંખાવવું), અસ્તેય (ચોરી, કોઈનું ધન વગર હુકે ન લેવું), શૌચ (પવિત્રતા, શુદ્ધિ), ઇન્દ્રિયનિગ્રહ (ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી), જ્ઞાન, વિદ્યા, સત્ય અને અહોધ આ દસ વાનાં ધર્મનું લક્ષણ છે.

[મનુસ્મૃતિ.]

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શૌચ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, જ્ઞાન, દમ, હયા અને ક્ષમા એ સર્વને માટે ધર્મનું સાધન છે.

[યાજ્ઞવલ્ક્ય.]

૧. ચાર વર્ણોનાં આ ધર્મ તેમાં વૈશ્ય પર્યન્ત વિદ્યા દાખલ થએલી, એટલે જનસમાજમાં કેળવણી કેટલી બધી પચરાઈ હશે એનું સહજ અનુમાન થઈ શકશે. ક્ષત્રિયો એશઆરામી ન થઈ જાય તે માટે વિષયનાં અનાસકત રહેવાનો ઉપદેશ.
૨. યદ્રતું-મનૂરવર્તનું-જીવન કષ્ટમયું થઈ જાય તે માટે લીધેલી કળણ, તથા અન્ય વર્ણ ઉપર નાંખેલી ફરજ વગેરે બતાવવું.
૩. બ્રાહ્મણમાં વિદ્યાનો આવશ્યકતા બતાવવી, તથા ખરો બ્રાહ્મણ કોણ અને ખરો શૂદ્ર કોણ એ સંબંધી ઉપરનાં વચન સારી રીતે સમજાવવાં.
૪. ચાર વર્ણનાં વિશેષ (ખાસ, બુદ્ધાબુદ્ધ) ધર્મો સમજાવી, તેઓના સામાન્ય (મનુષ્ય તરીકેના) ધર્મો બતાવવાનું બૂલવું નહિ. કારણ કે મનુષ્ય અમુક વર્ણનો થયો, તેથી એના મનુષ્ય તરીકેના ધર્મ એાછા થતા નથી.

૨૫.

ચાર આશ્રમ.

૧. જનસમાજના હિત માટે જોઈતાં સવળાં કામો બરાબર થાય તે સારૂ બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ જેમ ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા કરી, તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં પોતાનું હિત પૂરેપૂરું સાધી શકે તે માટે તેઓએ ચાર આશ્રમો બાધ્યા — (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ, (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને (૪) સંન્યાસાશ્રમ. ‘આશ્રમ’ એટલે રહેવાનું ઠેકાણું. ઋષિઓ જેમ વનમાં આશ્રમ બાંધીને રહેતા અને એમાં પવિત્ર જીવન ગાળતા, તેમ સાધારણ મનુષ્ય પણ સંસારમાં રહીને પવિત્ર જીવન ગાળવું હોય તો ગાળી શકે એમ બતાવવા માટે જીવનના આ ચારે ભાગને ‘આશ્રમ’ કહેવામાં આવે છે.
૨. અત્યંત સાદાઈ અને પવિત્રતાથી શુરુને થેર રહી વિદ્યા ભણવી એ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો ધર્મ છે. ‘બ્રહ્મ’ એવું જે વેદની પવિત્ર વિદ્યાનું નામ છે એનું જ્ઞાન મેળવવું અને નિયમો આચરવા એને ‘બ્રહ્મચર્ય’ કહે છે. આ બ્રહ્મચર્ય ચોવીસ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધી આવશ્ય પાળવું એમ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. જેને સમસ્ત જીવન વિદ્યાની જ સેવામાં ગાળવું હોય તેને તેમ કરવાની છૂટ છે, પણ સાધારણ રીતે આ ઉંમર સુધી તો દરેક દિને વિદ્યા ભણવી જ જોઈએ— એમ શાસ્ત્ર કહે છે. આ આશ્રમમાં, ભણવા ઉપરાંત, સા-

હાઇ અને ફેફફળના કેટલાક નિયમો પાળવાના હોય છે—
જેથી આગળ જતાં માણસ ન્યારે ફુનીઆમાં પડે ત્યારે
એશઆરામી અને પોચો ન થતાં મહેનતુ અને હઠ થાય.

૩. વિદ્યા ભણીને ઘેર આવવું, અને ત્યાર પછી પરણવું—
ઘર માંડવું. આ બીજા આશ્રમને ‘ગૃહસ્થાશ્રમ’ કહે-
છે. ઘર માંડીને રહેનારે કેવી રીતે રહેવું એ આ આશ્ર-
મના નિયમોમાં બતાવેલું હોય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ તે પશુ-
ઓની પેઠે એક બીજાને ફાલી ખાવામાં કે ગમે તેમ પેટ
ભરવા માટે નથી—પણ સંસારની વચમાં રહી, સંસારનાં
સુખ ભોગવવા, કર્તવ્યો કરવાં, અને લક્ષ સદા પરમાત્મા
ઉપર રાખવું એ માટે છે. પત્ની અને બાળબચ્ચાં એ આ
આશ્રમનું ખાસ સુખ છે. અને એ સુખ પરમાત્માની
નજર આગળ રહીને જ આપણે ભોગવવાનું છે એ જણા-
વવા માટે, પૂર્વે દરેક ઘરમાં ‘અગ્નિહોત્ર’ રાખવાનો
રિવાજ હતો.

૪. સંસાર ઘણું ભોગવ્યો, છોકરાંને ત્યાં છોકરાં થઇ ગયાં, હવે
સંસારમાંથી નીકળી વનમાં જવું અને પરમાત્માનું ચિન્તન
કરવું—એમ નિશ્ચય કરી, ગૃહસ્થ ‘વાનપ્રસ્થ’ આશ્રમમાં
પ્રવેશ કરે છે. પરમાત્માના સ્વરૂપ સંબંધી જ્ઞાનનું
અધ્યયન કરવામાં મગ્યા રહેવું, ટાક તડકો વગેરે સહન
કરવાં; વૃત્તિઓને સંસારના વિષયોમાંથી કાઢી પરમાત્મામાં
એકાગ્ર કરવી; પોતાના આશ્રમમાંથી આશ્રમ લાયક જે જે
પદાર્થો હોય તે અતિથિને આપવા; અને સર્વ પ્રાણી મા-

ત્રમાં અનુક્રમ્યા રાખવી, એટલે કે એમનાં મુખે મુખી અને એમનાં દુઃખે દુઃખી થવું—આ વાનપ્રસ્થાશ્રમના મુખ્ય ધર્મ છે.

૫. વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં હજી દુનીયા સાથે કેટલોક સંબંધ રહે છે: જેમકે આશ્રમ બાંધીને રહેવું, પત્ની સાથે આવે તો તેને પણ પરમાત્માનું ચિન્તન કરવામાં સાથે રાખવી, અને અતિથિ આવે તો તેનો સત્કાર કરવો, તથા કેટલાંક ઋત હોમ વગેરે કર્મ કરવાં, ઈત્યાદિ. પણ વાનપ્રસ્થાશ્રમ પછી સંન્યાસાશ્રમ છે, તેમાં સઘળાં કર્મોને અને સઘળા સંબંધનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. બિશ્વા માગીને—જે મળે તે એક વખત ખાઈ લઈને—પ્રજ્ઞાનું ચિન્તન કર્યાં કરવું, અને એક ગામ શહેર કે વનમાં પડી ન રહેતાં, ફરતા ફરવું, અને પોતાના પવિત્ર જ્ઞાનથી બગતનું કલ્યાણ કરવું.

૨૬.

ચિતારા.

૧. ક્ષિજે, જીંદગીનો પહેલો ચોથો ભાગ, ગુરુને ત્યાં (વિદ્યા ભણવા) રહેવું, અને બીજો ચોથો ભાગ, પરણીને, ઘરમાં રહેવું.

[મનુસ્મૃતિ.]

પ્રજ્ઞાચર્ય પૂર્ણ કરીને જુહી (ગૃહસ્થાશ્રમની) થવું, ગૃહમાંથી જની (વાનપ્રસ્થ) થઈને પ્રજ્ઞા (સંન્યાસ) કરવી. અથવા

બીજી રીતે—બ્રહ્મચર્યમાંથી જ, અગર ગૃહ અગર વનમાંથી જ, પ્રજ્ઞા કરવી. જે દિવસે (ખરો) વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે જ દિવસ પ્રજ્ઞા કરવી.

[જાવાલોપનિષદ્]

એ (વિદ્યા બાણી જિતરેલા બ્રહ્મચારી) ને આશ્રમનો વિકલ્પ છે એમ કેટલાકે કહે છે. (બ્રહ્મચારી રહેવું, અગર ગૃહસ્થાશ્રમ કરવો, અગર સંન્યાસ લેવો.)

[ગૌતમ—ધર્મસૂત્ર.]

* * *

૧. બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, બ્રિહુ (સંન્યાસી) અને વૈષ્ણવસ (વાનપ્રસ્થ) (એ ચાર આશ્રમો)—તેઓમાં ગૃહસ્થ એ બીજા, બીજા અપ્રજ છે તેથી.+

[ગૌતમ—ધર્મસૂત્ર.]

જેમ વાયુને આધારે સર્વ જન્તુઓ ઊભે છે, તેમ ગૃહસ્થને આશ્રમે સર્વ આશ્રમો રહેલા છે. જેમ સર્વ નદીઓ અને નદો (ન્હાની—મોટી નદીઓ) સમુદ્રમાં જઈને ઠરે છે, તેમ સર્વ આશ્રમીઓ ગૃહસ્થ પાસે જઈને ઠરે છે.

[મનુસ્મૃતિ.]

* * *

૩. પિતૃઓને અને મનુષ્યોને હોમેશાં અન્ન અને જળ આપવાં. અને હોમેશાં સ્વાધ્યાય કરવો (પોતાને બાણવાની વિદ્યા બાણવી).

+ ગૃહસ્થાશ્રમથી જે પ્રજ્ઞ થાય છે તે સર્વ આશ્રમ પાળી શકે છે, તેથી ગૃહસ્થાશ્રમ એ સર્વનું મૂળ છે. બીજા આશ્રમવાળાઓથી સંસાર ચાલતો નથી, અને સંસાર ચાલે નહિ તો સર્વ આશ્રમ નષ્ટ થાય.

પોતાને માટે જ કહી સંધવું નહિ. (“ જે કેવળ પોતાનું ચેટ ભરવા માટે જ સંધે છે તે અજ્ઞ ખાતા નથી પણ પાપ ખામ છે.” ભ. ગી.)

બાળક, સ્વવાસિની (પોતાના ઘરમાં રહેતાં જહેન લીકરી), વૃદ્ધ જન, ગર્ભવંતી સ્ત્રી, કન્યાઓ, અતિથિઓ અને નોકરા— જોટલાને જમાણીને પછી હરપતી(ગૃહસ્થ પતિ-પત્ની)એ જમવું.

[યાજ્ઞવલ્ક્ય-સ્મૃતિ.]

૧. બ્રહ્મચર્ય પૂરું કરીને—વિદ્યા બાણી ઊતરીને—વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસી થવું એ અત્યન્ત વૈરાગ્યની ભાવનાવાળાએ. સાધારણ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો એ જ ઉત્તમ મનાય છે. ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર અન્ય સર્વ આશ્રમોનો આધાર છે એ વાત સમજવી.
૨. ગૃહસ્થાશ્રમ તે સ્વાર્થને માટે નથી. કુટુંબનાં બીજાં માણસો તરફ તથા આખા જનસમાજ બદલે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દુરજ બળ ને મૃદુરથે અજ ખાવાનું છે. પંચ મહાવ્રત અત્રે સંભારવા.

૨૭.

કર્મ અને પુનર્જન્મ.

૧. ઉપનિષદમાં—આર્તભાગ નામે એક ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિ-ને પૂછે છે કે માણસ મરી બળ્ય છે અને એનાં શારીરિક તરવો અગ્નિ વાસુ વગેરે મહાભૂતોમાં મળી બળ્ય છે ત્યારે એ

પોતે ક્યાં રહે છે ? પછી આર્તભાગ અને યાગવલ્લભ બંનેએ એકત્ર વિચાર કરીને નક્કી કર્યું કે—કર્મમાં. “ પુણ્ય કર્મથી પુણ્ય (સારો) થાય છે, અને પાપી કર્મથી પાપી થાય છે. ” અન્યત્ર પણ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે “ જેવો માણસનો ‘ કર્તુ ’ (કૃતિ-પ્રયત્ન-સંકલ્પ) તેવો તે. ” આ રીતે, હિન્દુ ધર્મમાં, કર્મનો મહાનિયમ સંસારના વૈષમ્યનો — જુદા જુદા સ્વભાવનો, ઉચ્ચ નીચ જન્મનો, તથા વધારે ઓછા સુખ દુઃખનો— ખુસાસો કરે છે.

૨. ‘ કર્મ ’ નો અર્થ અકારણ અને અર્થહીન ભાગ્યની—‘કર-મ’ની—રેખા એવો થતો નથી. ‘ કર્મ ’ નો અર્થ કરેલું કામ છે, અને એના સિદ્ધાન્તનો ઉદ્દેશ નીતિની જવાબદારી કાઢી નાંખવાનો, કે માણસને આળસુ બનાવવાનો નથી; ઉલટું, એ જવાબદારી મજબૂત કરવાનો, તથા વાળ્યા સિવાય લણાશે નહિ એમ બતાવી માણસને વધારે ઉદ્યોગી કરવાનો એનો મુદ્દો છે. તે એટલે સુધી કે અત્યારે આપણે જે જે કર્મો કરીએ છીએ તે સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન કરશે એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે જે કર્મો કરીએ છીએ તે પૂર્વ કરેલાં કર્મોનું જ ફળ છે એમ એ બતાવે છે.

૩. કર્મના ત્રણ લેટ પાડવામાં આવે છે: સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ. ‘સંચિત’ એટલે પૂર્વ જન્મનાં અસંખ્ય કર્મોનો ખજાનો; ‘ પ્રારબ્ધ ’ તે એ ખજાનામાંથી જેટલો ભાગ આ જન્મમાં વાપરવા માટે કાઢેલો તે; અને ‘ક્રિયમાણ’ એટલે આ જન્મમાં કરવામાં આવતાં નવાં કર્મ.

૪. કર્મ સાથે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત બોધાયેલો છે. તે એવી રીતે કે પુનર્જન્મ ન માનીએ તો ‘કૃતદ્વાનિ’ અને ‘અકૃતાભ્યાગમ’નો પ્રસંગ આવે; અર્થાત્, અત્યારે કર્યાં કર્મ નિષ્ફળ બન્યું, અને વગર કર્મ કર્યે આ વર્તમાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે એમ માનવું પડે. માટે અત્યારનાં કર્મને ફળવા માટે ભવિષ્યનો જન્મ, અને વર્તમાન સમયની સ્થિતિનો ખુલાસો કરવા માટે ભૂતકાળમાં જન્મ, માનવા જ જોઈએ એમ હિન્દુશાસ્ત્રકારો કહે છે. આ સિદ્ધાન્ત હિન્દુધર્મમાં એવો સર્વમાન્ય થયો છે કે જૈન અને બૌદ્ધ પર્યોએ વૈદિક ધર્મના બીજા ધણા સિદ્ધાન્ત છોડી દીધા, પરંતુ તેઓ પણ આ એક સિદ્ધાન્તને વળગી રહ્યા.
૫. કર્મનાં ફળ બધાં આ લોકમાં કે પરલોકમાં લોગવવાનાં હોતાં નથી. કર્યાં કર્મ માટે પરલોક-સ્વર્ગ નરક-માં સુખ દુઃખ લોગવીને જીવ આ લોકમાં ફરી જન્મે છે, અને એ જન્મ એ પોતાની વાસના પ્રમાણે અને યોગ્યતા પ્રમાણે પામે છે.
૬. બધી મળીને જીવની ત્રણ ગતિઓ છે: આ લોકમાં પુનર્જન્મ, સ્વર્ગ-નરક, અને મોક્ષ. જેઓ પરમાત્માની ઉત્તમ ભક્તિ કરીને, તુષ્ટિનો નાશ કરીને, ને જ્ઞાન સંપાદન કરીને. મોક્ષ મેળવતા નથી, તેઓ પોતાનાં સારાં ખોટાં કર્મોને પરિણામે સ્વર્ગ-નરક પામે છે, અને અન્તે આ સંસારમાં પાછા અવતરે છે. અને એ રીતે સુખ-દુઃખની ઘટમાળમાં ફર્યા કરે છે.

૭. “જન્મેયો તે જરૂર મરવાનો, અને મર્યો તે જરૂર જન્મવાનો.”

(મ. ગીતા.)

“ આ સંસારમાં મનુષ્યે કરેલાં કર્મો તે મનુષ્યની પાછળ પાછળ જાય છે, અને જેવાં કર્મ કર્યા હોય તેવાં કર્મથી જોડાઈને એ જીવે જન્મ ગ્રહણ કરે છે.”

(મહાભારત.)

૨૮.

ચાર પુરુષાર્થ.

૧. હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ ચાર પુરુષાર્થ માન્યા છે: (૧) ધર્મ, (૨) અર્થ, (૩) કામ, અને (૪) મોક્ષ. ‘ પુરુષાર્થ ’ એટલે પુરુષ-મનુષ્યે-પ્રાપ્ત કરવા જેવી વસ્તુઓ.
૨. પહેલાં, ધર્મ અને મોક્ષને એકઠા ગણી, ત્રણ જ પુરુષાર્થ ગણાવવામાં આવતા, અને એને ‘ ત્રિવર્ગ ’ કહેતા. ‘ ત્રિવર્ગ ’ એટલે ત્રણનો વર્ગ. વળી એ ત્રણ ખરૂં કે જનસમાજનો મોટો ભાગ ગૃહસ્થાશ્રમીઓનો, અને ગૃહસ્થાશ્રમના મુખ્ય પુરુષાર્થ ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણ જ.
૩. હવે, ધર્મ અને મોક્ષને જુદા ગણીને બોલીએ તો—‘ ધર્મ ’ એટલે શાસ્ત્રની અમુક અમુક કર્મ કરવાની આજ્ઞા. વર્ણશ્રમ-

ધર્મ એટલે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમના મનુષ્યોએ પાળવાના નિયમો. એ નિયમોથી જનસમાજનું ધારણ થાય છે (ટકાઈ રહે છે) તેથી એ ધર્મ કહેવાય છે એ યોગ્ય છે.

૪. 'અર્થ' એટલે દ્રવ્ય, પૈસો-જે આ દુનીયાના સુખનું એક સાધન છે, અને જે ધર્મ આચરવા માટે પણ ઉપયોગી થાય છે.
૫. 'કામ' એટલે કામનાનો વિષય. મનુષ્યની સર્વ કામનાનો વિષય તે સુખનો ઉપલોગ છે. એ વિના અર્થ-દ્રવ્ય-મેળવ્યા કરવું નકામું છે. તેમ, મનુષ્ય ધર્મ આચરે તેમાં પણ આ લોકમાં સુખી થવાની ઈચ્છા હોય એ સ્વાભાવિક છે.
૬. 'મોક્ષ' એટલે બંધનમાંથી છૂટવું તે; અજ્ઞાન દુઃખ પાપ એ સંસારનાં બંધનમાંથી છૂટવું તે. અજ્ઞાન દુઃખ પાપ એ સંસારના બંધન છે. વર્ણશ્રમધર્મ પાળવા તે પણ પરિણામે આ અજ્ઞાન અને દુઃખથી ભરેલા સંસારમાંથી છૂટવા માટે છે.

૨૯.

ઊતારા.

ધર્મ અર્થ અને કામ-સરખી રીતે સેવવા.જે પુરુષ એમાંથી એકનું જ સેવન કરે છે એ કનિષ્ઠ છે. એમાંથી બે કરનાર એ મધ્યમ છે, અને જે ત્રણમાં લાગેલો છે-તે ઉત્તમ છે.

મતુષ્યે કેવળ ધર્મપરાયણ ન થવું, અને અર્થપરાયણ પણ ન થવું. તેમ કામપરાયણ પણ ન થવું. દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ધર્મ, મધ્ય ભાગમાં અર્થ, અને અન્ત ભાગમાં કામ આચરવો—એ શાસ્ત્રનો કરેલો વિધિ છે.

*

*

*

બિંચા હાથ કરીને હું હમેશાં યમ પાડું છું; છતાં કોઈ માફ સાંભળતું નથી કે—ધર્મ થકી જ અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છે. છતાં પણ એને (ધર્મને) લોક કેમ નહિ સેવતા હોય ?

ધર્મને હણીએ તો ધર્મ આપણને હણે છે; એનું રક્ષણ કરીએ તો આપણું રક્ષણ કરે છે. માટે હું ધર્મ ત્યજતો નથી—એ હણાઈને અમને હણે નહિ માટે.

કામ-ભય-લોભ કશા થકી, અરે ! જીવિત ખાતર પણ, ધર્મ ત્યજવો નહિ ધર્મ નિત્ય છે, સુખ દુઃખ અ નિત્ય છે; જીવ નિત્ય છે, એનું કારણ (સંસાર) અનિત્ય છે.

[મહાભારત.]

૫. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષનો પરસ્પર સંબંધ સમજાવવો, અને એ ચારે અવિરુદ્ધ રીતે આચરવાથી મતુષ્ય કેવો પરિપૂર્ણ થાય છે, અને એક એક વિના કેવું અધૂરાપણુ રહે છે, એ બતાવવું. સાદા દાખલાથી આ બતાવી શકારો—જેમકે, માત્ર દ્રવ્ય એકકું કર્યાં કરે અને સુખ ભોગવી ન જાયે તે કંજુસ ઇત્યાદિ. પણ ધર્મ ઉપર-એટલે કે મતુષ્યની સાંસારિક ફરજો ઉપર-આસ ભાર મૂકવો; અને એ જ દુનીઆદારીની ફતેહનો અને સર્વ સુખનો પાયો છે એમ બતાવવું.

પડ્દર્શન.

૧. સંસ્કૃતકાળના પૂર્વાર્ધમાં દર્શનોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. 'દર્શન' એટલે જોવાનું સાધન. વેદનાં સત્યો જોવા માટે બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારોએ છ જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો રચ્યાં છે એ 'પડ્દર્શન' કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદ્ અન્થોમાં કર્મ અને જ્ઞાનનો જે ઉપદેશ કર્યો છે, એમાં કાંઈ પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવું દેખાય, કાંઈ ન સમજાય એવું હોય, ઇત્યાદિ સઘળું બંધબેસતું અને સમજાય એવું કરવા માટે આ દર્શનો રચાયાં છે. આ દર્શનોની માત્ર ટૂંકી હકીકત જ અત્રે આપી શકાશે. કારણ કે એમાં કરેલી ચર્ચા બહુ ગહન છે.
૨. પ્રથમ દર્શન સાંખ્યદર્શન. એ કપિલ મુનિએ રચ્યું છે. એનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે—આ સંસાર તાપ(દુઃખ)થી ભરેલો છે, અને તેમ થવાનું કારણ એ છે કે એમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એવાં જે બે તત્ત્વો છે તે પરસ્પર શેગલેગ થઈ ગયાં છે. પુરુષ (જીવાત્મા) પ્રકૃતિ (આ જગત્ જેવું બનેલું છે તે) થકી બિન્ન છે, છતાં પોતાને પ્રકૃતિ સાથે શુંયવી નાંખી પ્રકૃતિની ક્રિયાઓને એ પોતામાં માની લે છે, અને એ રીતે એ પોતાનાં દુઃખ ઊભાં કરે છે. એ પ્રકૃતિ થકી પોતે જુદો છે એમ સમજવું તે મોક્ષનું સાધન. આ પ્રકૃતિ સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ એવા ત્રણ ગુણોની બનેલી છે અને તેથી (કમવાર) સુખ દુઃખ અને મોહ બિખલવે છે. આ દર્શનમાં

ધર્મિવરતું અસ્તિત્વ માનવામાં આવતું નથી. પ્રકૃતિ પોતે પોતાની મેળે જ વિકાર પામી આ જગત્સુષે બને છે એમ મનાય છે.

૩. યોગદર્શનઃ આ પતંજલિએ રચ્યું છે. સાંખ્ય દર્શનમાં ઇન્દ્રિય માનવામાં આવતો નથી તે આમાં મનાય છે. બીજી બધી બાબતમાં એ સાંખ્યના સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે. વિશેષમાં, પ્રકૃતિ થકી પુરુષને કેમ છૂટો પાડવો તે માટે પ્રાણાયામ ધ્યાન સમાધિ વગેરે સાધનો બતાવે છે.

૪. વૈશેષિક દર્શનઃ આ કણાદે રચ્યું છે. આ જગત્નાં પૃથ્વી જળ વાયુ અને તેજ એ દ્રવ્ય મૂળ પરમાણુઓનાં બનેલાં છે એમ એ માને છે. અને તે ઉપરાંત, આકાશ, કાળ, ક્રિયા, આત્મા અને મન મળી નવ દ્રવ્ય છે એ સર્વના વિશેષ ધર્મ - ખાસ ધર્મ (ગુણ) - આ દર્શનમાં નક્કી કરવામાં આવ્યા છે, જેથી આત્મા અને બીજાં દ્રવ્યો વચ્ચે શો ફેર છે એ સમજાય.

૫. ન્યાયઃ આ ગોતમે બનાવ્યું છે. એમાં સત્ય જાણવાનાં પ્રમાણ નક્કી કર્યાં છે, તથા કેવી રીતે અનુમાન કરવું હોય તે તે બતાવે છે અને એમાં કેવી ભૂલો થવાનો સંભવ છે હત્યાદિ બતાવે છે. આ દર્શનમાં, ઇન્દ્રિય પરમાણુઓમાંથી જગત્ બને છે એમ અનુમાન વડે બતાવ્યું છે.

૬. મીમાંસાઃ એ ના સૂત્રકાર જૈમિનિ છે. વેદના પ્રાણાણુ ભાગનાં વાક્યોનો અર્થ કરવાની રીત આ દર્શનમાં બતાવી છે.

પ્રાણાય અગમાં કર્મ (ચત્તાદિવિધિ) મુખ્ય હોવાથી આ દર્શનમાં પણ કર્મ વિષે જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી એ ‘ કર્મભીમાંસા ’ અથવા ‘ધર્મ-ભીમાંસા’ પણ કહેવાય છે. વળી પ્રથમ કર્મ અને પછી જ્ઞાન તેથી આ દર્શનને ‘પૂર્વ ભીમાંસા’ પણ કહે છે.

૭. વેદાન્તઃ આના સૂત્રકાર બાદશાયણ બ્યાસ છે. વેદનો અન્ત અથવા તો સિદ્ધાન્ત જે ઉપનિષદમાં રહેલો છે, એનો આ દર્શનમાં વિચાર કર્યો છે. જેમ ઉપર દર્શન ‘ કર્મ- (ધર્મ) ભીમાંસા ’ અને ‘પૂર્વ ભીમાંસા’ ને નામે ઓળખાય છે, તેમ આ ‘ પ્રાણભીમાંસા ’ અને ‘ ઉત્તર ભીમાંસા ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એમાં મુખ્યત્વે કરી, પરમાત્મા અને જીવાત્મા વિષે, તેઓના સંબંધ વિષે, પરમાત્માને પહોંચવાના સાધન વિષે-ઈત્યાદિ અનેક મહત્ત્વના વિષય વિષે આ દર્શનમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ દર્શનનાં સૂત્ર ઉપર પાછળથી ચંકરાચાર્યે વગેરે આચાર્યોએ ભાષ્ય (ટીકા) લખ્યાં છે એ વિષે આગળ જતાં બોલવામાં આવશે.

૩૧.

ઊતારા,

૧. જે કર્મ કરીને, કરવી વળતે, અને કરવા જતાં માણસને લક્ષ્ણ આવે તે સર્વને કાલ્યા માણસે તમોચુલ્લુલું લક્ષણ બાલુલું. જે કર્મ વડે આ લોકમાં માણસ પુષ્કળ પ્યાતિ

મેળવવા હૃદયે, પણ તે સિદ્ધ ન થાય તો તેથી શોક ન કરે એ રજોગુણનું લક્ષણ બાણુનું. જે કર્મ સર્વ (ભલે) બાણુ એમ હૃદયે (એવું ઉચ્ચવળ અને નિર્દોષ હોય), જે કરતાં માણસને લજ્જા ન આવે, અને કરવાથી એનો આત્મા પ્રસન્ન થાય એ સ્વરવગુણનું લક્ષણ. તમોગુણનું લક્ષણ કામ છે; રજોગુણનું અર્થ છે; અને સત્વગુણનું ધર્મ છે: આ ક્રમવાર એક એક કરતાં ચઢીઆતા છે.

[મનુસ્મૃતિ.]

૨. કોઈના સુખ પ્રત્યે પ્રેમ ધરવો, દુઃખ માટે દયા ખાવી, પુણ્ય જોઈ રાજી થવું, અને પાપ જોઈ ઉપેક્ષા કરવી (તિરસ્કાર ન કરવો)—એ ચાર મૈત્રી કરુણા મુહિતા અને ઉપેક્ષા નામની ભાવના કહેવાય છે. તે વડે ચિત્તને પ્રસન્ન નિર્મળ કરવું. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અભયચર્ચ, અને અપરિગ્રહ (બહુ ચીજો પોતા પાસે રાખવી નહિ તે; સાદાઈ) એ યમ. શૌચ, સન્તોષ, સ્વાધ્યાય, અને ઇન્દ્રિયપ્રભિધાન એ નિયમ.

(યોગ-સૂત્ર.)

૩. (૧) હવે, તેથી, પ્રજ્ઞાજિજ્ઞાસા. (૨) આ (જગત)નાં જન્માદિ (ઉત્પત્તિ, રિચિતિ અને લય) જેમાંથી. (૩) શાસ્ત્ર (જ)એમાં પ્રમાણ છે તેથી; અથવા, એ શાસ્ત્રનું કારણ (કર્તા) છે તેથી. (૪) એણે ઇક્ષણ (દર્શન-જ્ઞાન-વિચાર) કર્યાનું કહ્યું છે તેથી—જડ પ્રકૃતિ (એ કારણ) નહિ. (૧૩) આનન્દ-અય-તે પ્રજ્ઞા.

[બ્રહ્મસૂત્ર.]

૩૨.

ભાગવત મત.

૧. જેમ ઉપનિષદ્ વગેરે ગ્રન્થોમાં તત્ત્વદર્શન હોવા છતાં, એ દર્શનની વ્યવસ્થા તો તે તે સુત્રકારોએ જ કરી, તેમ ભક્તિ પદ્ય છેક ઋગ્વેદસંહિતાથી ચાલતી આવતી હતી; છતાં એની પહેલવહેલી વ્યવસ્થા નારદ-શાંકિય વગેરે મુનિઓએ કરી છે.
૨. ભાગવત મતમાં—‘ભગ’ એટલે જ્ઞાન, બલ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શક્તિ અને તેજ એ છ ગુણ, અને એ ગુણવાળો પરમાત્મા તે ‘ભગવાન્’—એમ ‘ભગ’ અને ‘ભગવાન્’ શબ્દના અર્થ કરવામાં આવે છે. ભગવાન્ના થઈને રહેલા તે ‘ભાગવત’—ભક્ત; અને તેઓનો મત તે ‘ભાગવત મત.’ આ મતમાં ભક્તિને પરમાત્માને પામવાનું મુખ્ય સાધન માનવામાં આવે છે.
૩. હિન્દુ ધર્મમાં ભક્તિના મુખ્ય બે સંપ્રદાય ચાલ્યા છે: એક શૈવ અને બીજો વૈષ્ણવ. અને તેથી એક રીતે તો આ બંને સંપ્રદાયને ભાગવત સંપ્રદાય કહી શકાય, પરંતુ એ નામ વિશેષ અર્થમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને જ લગાડાય છે.
૪. આ ભાગવત મતમાં—પરમાત્માનાં પાંચ સ્વરૂપ માન્યાં છે: (૧) પર, (૨) વ્યૂહ, (૩) વિભવ, (૪) અન્તર્યામી અને (૫) અર્ચા. ‘પર’ તે વૈકુંઠમાં ગિરાજનાર નારાયણ પોતે. વાસુદેવ—સંકર્ષણ—પ્રદમ્ન—અને અનિરુદ્ધ એ એના ચાર ‘વ્યૂહ’ કહેતાં ગોઠવાયેલા પ્રકાર. રામકૃષ્ણાદિક અવતાર

એ 'વિભવ'. વિશ્વને અંદર રહી ચલાવતો, અને જીવા-
ત્માના અન્તઃમાં મિત્રભાવે વસતો, તે 'અન્તર્યામી.' અને
મૂર્તિ તે 'અર્ચા.'

૫. આ પરમાત્માને પામવાનું સાધન જે લક્ષિત તે એ પ્રકારની
છે: સાધારણ રીતે જે 'ભક્તિ' કહેવાય છે તે, એટલે કે
પરમાત્મા ઉપર પ્રેમ; અને 'પ્રપત્તિ' એટલે કે શરણુ જવું.
ભક્ત પરમાત્માને શરણુ થઈ જાય છે એટલે પરમાત્મા એની
મેળે એનો ઉદ્ધાર કરે છે, ભક્તે પોતે કાંઈ કરવાનું
રહેતું નથી.

૬. જેવો ભક્તિનો એક ભાગવત (વૈષ્ણવ) સંપ્રદાય છે, તેવો
જ બીજો શૈવ સંપ્રદાય છે. એમાં શિવને મહેશ્વર પશુપતિ
વગેરે નામથી બજવામાં આવે છે. 'પશુ' કહેતાં અજ્ઞાન
જીવ, તેઓનો પતિ તં 'પશુપતિ'—પરમાત્મા. એ જીવ
ઉપર કરુણા લાવી જીવને આ સંસાર(માયા)રૂપી પાશ-
માંથી છોડવે છે—એમ આ સંપ્રદાયનો સિદ્ધાન્ત છે.

૧. ભાગવત મત બહુ પ્રાચીન છે. મહાભારતમાં પણ એ વિષે કહેવામાં
આવ્યું છે. ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ વર્ષના શિક્ષાલેખોમાં વાસુદેવ અને
સંકર્ષણના ઉપાસના વિષે વાંચવામાં આવે છે. શૈવ સિદ્ધાન્ત પણ
એવો જ જૂનો છે.

૨. શિવ અને વિષ્ણુ સંબંધી આગળ 'ત્રિમૂર્તિ' ના પાઠમાં વિગતવાર
બોલવામાં આવશે.

૩. 'મર્કટન્યાય' અને 'માર્ગરન્યાય' વડે ભક્તિ અને પ્રપત્તિ વચ્ચેનો
બેઠો વિદ્યાર્થીને સમજાવવો.

પુરાણો.

૧. ‘પુરાણ’ નામના અન્યો એક રીતે બહુ જૂના છે, અને બીજી રીતે નવા છે. જૂના એવી રીતે કે એમાંની કેટલીક કથાઓ ઘણી જ પુરાણી છે; એટલું જ નહિ, પણ એ કથાઓ સંબંધી છેક બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદના કાળમાં પણ ‘પુરાણ’ નામના અન્યો હતા એમ જોવામાં આવે છે. પણ અત્યારે જે રૂપમાં એ અન્યો દેખાય છે તે તો મેશક નહું છે. તે એટલે સુધી કે હિન્દુસ્થાનની પડતીની દશામાં શિવ અને વિષ્ણુની ભક્તિના અજ્ઞાન અને ધર્માન્ધ અનુયાયીઓ વચ્ચે જે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો, તેને પરિણામે એ જે દેવની નિન્દાનાં વચનો સ્હામસ્હામા અન્યોમાં ઘુસાડી દેવામાં આવ્યાં છે.
૨. તે ઉપરાંત, હિન્દુસ્થાનમાં જેમ નવાં નવાં યાત્રાનાં સ્થાન, નવાં નવાં દેવળો, નવાં નવાં મંત્ર, અને નવાં નવાં જ્ઞાતિનાં મંડળ-સ્થપાતાં ગયાં, તેમ તેમ એ સૌ વિષયોને ભગતી કથાઓ પુરાણોમાં દાખલ થતી ગઈ.
૩. આ સંધર્ભે ભ્રમેરે ખોટો જ થયો છે એમ કાંઈ નથી. સંધિના સુન્દર અને અફલુત દેખાવ જેમ જેમ વધારે જડતા બંધ તેમ તેમ ત્યાં યાત્રા કરવાનો મહિમા ઉત્પન્ન થાય. અને જુદી જુદી ઋતુઓના વૈદિક યજ્ઞ થતા બંધ થયા, એટલે એને સ્થાને બીજાં મંત્ર અને ઉત્સવો—કરીને લોક પરમાત્માની ભક્તિ સાથે આનન્દ કરે એ પણ સ્વાભાવિક છે.

૪. વળી આ ઉપરાંત પુરાણોમાંથી બાંધું ઘણું જાણવા જેવું મળે છે. એક પ્રસિદ્ધ લક્ષણ પ્રમાણે—‘ પુરાણ ’ માં (૧) સર્ગ (સૃષ્ટિ), (૨ , પ્રતિસર્ગ (પ્રલય), (૩) દેવતાઓ, પ્રભુપતિઓ—વગેરેના વંશે!, (૪) મન્વન્તરની કથાઓ અને (૫) સૂર્ય અને ચંદ્ર વંશના રાજર્ષિઓનાં ચરિત્રો—આ પાંચ વિષયો આવે છે. આ ઉપરાંત વર્ણાશ્રમ—ધર્મનું નિરૂપણ, સાંખ્ય—યોગ—વેદાન્ત વગેરે શાસ્ત્રનો યોગ, ભગવાનના અવતારોની કથા, અને જ્ઞાન લક્ષિત અને વૈરાગ્યને લગતાં સ્તોત્રો ઉપદેશો વગેરે વસ્તુઓ સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે.
૫. પુરાણો અરાઢ છે—તેમાં વિષ્ણુપુરાણ, શિવપુરાણ, ગરુડ-પુરાણ, માર્કંડેયપુરાણ અને શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે કેટલાંક વધારે પ્રસિદ્ધ છે. એ સર્વ વ્યાસજીનાં કરેલાં કહેવાય છે. પણ ખરું જોતાં, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, કાળ જતાં એમાં અનેક જાતનો ઊમેરો થયો છે. આ ઊમેરો સૌ કરતાં સ્કન્દપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં નિશેષ થયેલો નજરે પડે છે.

-
૧. પુરાણ સંગ્રહી આટલી સંસ્કૃતિ હકીકત વિદ્યાર્થીને આપવાનું કારણ એ કે વર્તમાન હિન્દુ જનસમાજના ધર્મ ઉપર અને લૌકિક રાત-રિવાજ ઉપર પુરાણોની બહુ અસર છે.
 ૨. એની બંને બાજુઓ—સારી અને ખોટી—વિદ્યાર્થી આગળ મૂકવી, જેથી એનો સારો અંશ ગ્રહણ કરવો રહી ન જાય.
 ૩. શ્રીમદ્ભાગવતનાં કુવ-પ્રહ્લદ-ખલિ-અન્નમિલ-અંબરીષ-રન્તિદેવ વગેરેનાં આખ્યાનો (જેમાંનાં કેટલાંક “ નીતિશિક્ષણ ” માં આખ્યાં છે) માં કેવો ઉત્તમ યોગ સમાયેલો છે એ જતાવવું.
-

૩૪.

જિતારા.

૧. સર્વ ભૂત (પ્રાણી) માત્રમાં જે ભગવાનનું સ્વરૂપ જુવે છે, અને ભગવાનમાં જે ભૂત માત્રને જુવે છે એ ઉત્તમ ભાગવત (ભગવાનનો ભક્ત) જાણવો. ઇશ્વર, ઇશ્વરને આધીન એવા ભક્તો, અજ્ઞાની એ અને શત્રુઓ—એઓ પ્રત્યે જે (ક્રમવાર) પ્રેમ મૈત્રી દયા અને ઉપેક્ષાની ભાવના રાખે છે તે મધ્યમ ભાગવત. અને જે શ્રદ્ધાવડે માત્ર મૂર્તિમાં જ ભગવાનની પૂજા કરે છે—એના ભક્તોમા નહિ, અને અન્ય પ્રાણી માત્રમાં પણ નહિ—એ પ્રાકૃત (સાધારણ, કનિષ્ઠ) ભાગવત દેખાય છે.

૨. કુન્તી:—હે જગદ્ગુરુ ! અમારા ઉપર હંમેશ જ્યાં ત્યાં વિપત્તિઓ જ હો-કે જેથી આપનું દર્શન થઈ, આ સંસારનું ફરી દર્શન ન થાય.

૩. જેનું કૌંઠકવાર નામ શ્રવણ કરવાથી, જેનું અનુકીર્તન કરવાથી, જેને નમવાથી અને સ્મરણ કરવાથી—ચાંડાળ પણ તુરત પવિત્ર થઈ જાય છે—તો પછી જેઓને, હે ભગવન ! તમારું દર્શન થયું છે તેઓનું તો શું જ કહેવું ? એ ચાંડાળ પણ મ્હોટો (માનને યોગ્ય) છે—ની જિહ્વા ઉપર તમારું નામ છે. જે આર્યો (સત્પુરુષો) તમારા નામનો ઉદ્ગાર કરે છે—તેઓએ તપ હોમ સ્નાન વેદાભ્યાસ સદગુણ કર્યું જાણવું.

૪. બ્રાહ્મણ ગમે તેવો વિદ્વાન હોય પણ તે જો દીન જનોની ઉપેક્ષા કરે તો એની વિદ્યા સરી જાય છે—ભાગેલા વાસણુમાંથી પાણી સરી જાય તેમ.

૫. રન્તિદેવ:-હું ઇશ્વર પાસે ઋદ્ધિ(સિદ્ધિ)ઓ વાળી પરમ ગતિ માગતો નથી, અને મોક્ષ પણ માગતો નથી, સર્વ દેહધારી-ઓના અન્તરમાં રહીને હું એમની પીડા યોગવું અને એઓ દુઃખથી છટે (એવું માથું છું.) જીવવાની ઇચ્છાવાળા દીન જન્તુઓને જળ આપીને જીવાડવાથી મારાં ક્ષુધા તૃષ્ણા મહેનત થાક દીનતા વ્હાનિ શોક વિષાદ મોહ સઘળાં ટળી ગયાં છે.

૬. નારદ:-“ અરે ! હે પ્રજાપાલક રાજા (પ્રાચીનખડ્ગીય) ! યજ્ઞમા તેં નિર્દય થઈ હજારો પશુઓ—જીવો—માર્યાં છે, તેઓ તારી ક્રૂરતા સંભારતાં પરલોકમાં તારી વાટ એધ બેઠાં છે; તેઓ એવાં કોપાયમાન થયાં છે કે જેવો તું અહીંથી પરલોકમાં જઈશ કે તુરત તને લોહાના શઓવડે કાપવાને તૈયાર થઈ જશે. ”

[શ્રીમદ્ભાગવત]

૧. ભગવાનની ઉત્તમ ભક્તિ કયો ?
૨. ભગવાનના ભક્તો સંસારનાં દુઃખો પણ ગણકારતા નથી, બલકે એ એમને વહાલાં લાગે છે, કારણ કે એથી ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે.
૩. ભગવાનના નામસ્મરણનો મહિમા—એથી ચાંદ્રણ પણ પવિત્ર.
૪. વિદ્વતા કરતાં પણ દીન જનોની દરકાર—ચંદ્ર.
૫. પરોપકારી, અને પારકાના દુઃખ માટે લાગણીવાળા ભગવાનના ભક્તો મોક્ષની પણ ઇચ્છા રાખતા નથી.
૬. યજ્ઞની હિંસાનો ભક્તિધર્મમાં નિષેધ.
—આટલી વસ્તુઓ ઉપર વિદ્યાર્થીઓનું ખૂબ ધ્યાન ખેંચવું.

૩૫.

ત્રિમૂર્તિ-પંચાયતન.

૧. પરમાત્મા એ જગતની સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે, અને એ ત્રણ કર્મોને લઈ એનાં (૧) બ્રહ્મા, (૨) વિષ્ણુ અને (૩) શિવ એ ત્રણ રૂપો કલ્પાયેલાં છે. પરમાત્માની સદ્ગુણી લીલા આ ત્રણ કર્મમાં આવી જાય છે અને તેથી પ્રાચીન કાળના ઇન્દ્ર, વરુણ, વગેરે દેવોને ઠેકાણે પુરાણના સમયમાં આ ત્રણ દેવો મુખ્ય ગણાયા છે.

૨. બ્રહ્માની કલ્પના વેદના 'બ્રહ્મન' ઉપરથી થઈ છે. આપણે જોયું કે 'બ્રહ્મન' એટલે ધાર્મિક શબ્દ, સ્તુતિ, વેદ-એ વિશ્વમાં વ્યાપીને વિશ્વને વૃદ્ધિ પમાડે છે. + એનો અધિષ્ઠાતા દેવ તે 'બ્રહ્મા.' જે પરમાત્માના શબ્દથી આ આપું બ્રહ્માંડ સર્જાયું છે, તે જ પરમાત્મા એમાં પેશીને (વિશ્વ-પેસવું ધાતુ ઉપરથી) એનું પાલન કરે છે. એ રૂપે એ 'વિષ્ણુ' કહેવાય છે. અને એ પાલન માટે પરમાત્માએ આ જગતમાં આવી ભક્તને સહાય થવું પડે છે અને દુષ્ટનો વિનાશ કરવો પડે છે, તેથી વિષ્ણુના વિવિધ અવતાર થયા મનાય છે. પરમાત્માનું ત્રીજું સ્વરૂપ 'રુદ્ર' વા 'શિવ' કહેવાય છે. તોફાની પવનમાં પ્રકટ થતી પરમાત્માની ઉચ્ચ મૂર્તિને વેદમાં 'રુદ્ર' નામ આપવામાં આવેલું હતું, તથા એની અગ્નિ સાથે એકતા કરવામાં આવી હતી. અગ્નિ

+ બૃહ-વપ્તું ધાતુ ઉપરથી.

સર્વ વસ્તુને ભસ્મ કરી નાંખે છે અને સંહારનો દેવ છે, તેથી રુદ્ર પણ પરમાત્માની સંહારની મૂર્તિ અને છે. અગ્નિની ભક્ષી જવાળા એ એની મૂર્તિ (શિવલિંગ) છે. અગ્નિની શિખાની આસપાસ વીંટાતો ધૂમ એ એની જટા છે, અગ્નિની વેદિ એ એની જળાધારી છે, અને એની ભસ્મ તે એના ઉપાસકોએ ધારણ કરવાનું ચિહ્ન છે. પણ અગ્નિ એ કેવળ સંહારનો જ દેવ નથી. આપણે પૂર્વે જોયું છે કે એ ઘેર ઘેર વસતું પરમાત્માનું તેજ છે-ધરતું કલ્યાણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. અને તેથી એ ‘શિવ’ કહેતાં મંગળ, અને ‘શંકર’ કહેતાં સુખકર પણ કહેવાય છે.

૩. બ્રહ્માની ઉપાસના હાલ હિન્દુ ધર્મમાં ચાલતી નથી—શિવ અને વિષ્ણુના ઉપાસકો ઘણા છે. શૈવ પંથનું ચિહ્ન ભસ્મ અને રુદ્રાક્ષ અને ત્રણ રેખાનું આડું તિલક છે. ગોપીચન્દન તુળસીની માળા અને ઉભું તિલક એવૈષ્ણવ પંથનાં ચિહ્ન છે.
૪. સ્માર્ત* હિન્દુ શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણપતિ, અને અંબિકા (માતા)—એપાંચ દેવનાં ‘ આયતન ’ કહેતાં, રહેઠાણ—એની પૂજા કરે છે. એક જ દેવ છે, પણ તે પાંચ રહેઠાણમાં પ્રકટ થઈ પાંચ જુદાં જુદાં નામ પામે છે તેથી તે, પંચદેવ ન કહેવાતાં, ‘ પંચ-આયતન ’ કહેવાય છે. દરેક બ્રાહ્મણે સંધ્યાવન્દનમાં, યુદ્ધિના પ્રેરક પ્રકાશસ્વરૂપ સવિતા યાને

+ માત્ર અજમેર પાસે પુષ્કરક્ષેત્રમાં બ્રહ્માની મૂર્તિ છે.

* ‘ સ્માર્ત ’ એટલે કાષ્ઠ પણ સંપ્રદાયમાં નહિ ભળેલો, પણ માત્ર સ્મૃતિનો ધર્મ પાળતો એવો.

સૂર્યની ઉપાસના કરવાની હોય છે. તે ઉપરાંત, પરમાત્માનાં એ સ્વરૂપ—એક લોકરક્ષાર્થે અવતાર બ્રહ્મણ કરતું એવું, અને બીજું મંગળ સુખકારી—એક વિષ્ણુ અને બીજું શિવ—એ એ સ્વરૂપ પૂજાય છે. તે ઉપરાંત ગણપતિ તે વૈદિક બ્રહ્મણસ્વપતિ—વાણીના, વિદ્યાના, સર્વવિધનિવારણના દેવ છે. અને અંબિકા તે સાંખ્યની પ્રકૃતિ છે. એ જ વંદાન્તની માયા—જગન્માતા—શક્તિ છે, અને સંસારમાંથી તારનાર વિદ્યાશક્તિ પણ એ જ છે.

૩૬.

અવતાર.

૧. વિષ્ણુ જગત્નો પાલનકર્તા છે, અને તેથી એને જગત્ના રક્ષણ માટે જગત્માં ઊતરી—પ્રકટ થઈ—વિવિધ કાર્યો કરવાં પડે છે. એ ઊતરવું તે કાંઈ અન્ય સ્થળેથી અત્રે આવવાનું નથી—કારણ કે વિષ્ણુ તો સર્વવ્યાપક છે. પણ પોતાના અનન્ત સ્વરૂપમાંથી ઊતરી આ જગત્માં મ્હોટી મ્હોટી વિભૂતિરૂપે પ્રકટ થવું એનું નામ ‘અવતાર.’
૨. વિષ્ણુના દસ અવતાર ગણાવવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે:—
 - (૧) મત્સ્ય:—મત્સ્ય જળની બહાર દેખાતો નથી, પણ જળની અંદર સંચરે છે, તેમ પરમાત્મા આ વિશ્વમાં ન દેખાતાં છતાં પણ અંદર રહેલો છે.
 - (૨) કૂર્મ:—કાચળો જેમ પોતાનાં અંગો સંકોચે છે અને પસારે છે, તેમ પરમાત્મા પણ પોતાના અંગના સંકોચ-વિકાસથી જગત્ સર્જે છે અને સંહારે છે.

- (૩) વરાહ:-જેને ‘ યજ્ઞવરાહ ’ પણ કહે છે. જળમાં ડૂબેલી પૃથ્વીને એ ઉદ્ધારે છે. એ ‘ વરાહ ’ તે આદિત્ય, યજ્ઞ-મૂર્તિ વિષ્ણુ.
- (૪) નરસિંહ:-પરમાત્માના નર અને સિંહ-માનુષ અને વિકરાળ-ઉભય રૂપનો આમાં સમાવેશ થાય છે.
- (૫) વામન:-પરમાત્મા ન્હાનામાં ન્હાનો અને મ્હોટામાં મ્હોટો પણ થાય છે. આખું ઘ્રદાંડ એનાં ત્રણ પગલાં માટે પણ બસ થતું નથી. (જુઓ ઋગ્વેદસંહિતા.)
- (૬) પરશુરામ:-અભિમાની અને દુરાચારીને ઉઘ હંડ કરનાર પરમાત્માનું સ્વરૂપ આમાં બતાવ્યું છે.
- (૭) રામ:-પરમાત્માના ન્યાય અને સત્યવચનરૂપી ધર્મનું રામાવતારમાં દર્શન થાય છે.
- (૮) કૃષ્ણ:-કૃષ્ણાવતારમાં ગોકુળના કૃષ્ણ અને ભારત-યુદ્ધના કૃષ્ણ એ બે ભાવનાઓ એકઠી બળી છે. ગોકુળ-મથુરાના કૃષ્ણ તે ‘ગોપ’ કૃષ્ણ; અને ભારતયુદ્ધના કૃષ્ણ તે અર્જુનના ‘સખા’ કૃષ્ણ પરમાત્મા સંબન્ધી આ બે ભાવનાઓ:-‘ગોપ’ની અને ‘સખા’ ની-એક ઋગ્વેદ-સંહિતાથી ચાલી આવે છે. ત્યાં આદિત્ય(વિષ્ણુ)ને ‘ગોપ’ વિશેષણ લગાડ્યું છે, અને શુવાત્મા અને પરમાત્માને બે સખા-બેડીઆ કહ્યા છે. એ જ ‘ નર ’ અને ‘ નારાયણ; ’ અને એના અવતાર અર્જુન અને કૃષ્ણ. કૃષ્ણાવતારમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ અને કર્મ-યોગનો ઉપદેશ થાય છે.

- (૬) યુદ્ધઃ—યુદ્ધાવતારમાં યોધ શાન્તિ સમતા દયા વગેરે
દયાળુ જ્ઞાની અને યોગીના ગુણો પ્રકટ થાય છે.
(૧૦) કલ્કિઃ—કલ્કિ અવતાર એ સત્ય ન્યાય અને ધર્મના
વિજયની મનુષ્યે જાણેલી આગ્રાની ભાવના છે.

૧. જન્મમાં જે કોઈ મોટી ભાવનાઓ પ્રકટ થાય છે તે સર્વ પરમાત્માના
અંશાવતારના જ કાર્યો છે એ સૂચવવા માટે દશ અવતારને વિસ્તા-
રીને યોગીસ અવતાર પશ્ચ કૃત્સીકર્તાર ગણાવવામાં આવે છે.
૨. 'અવતાર'ના અર્થ અને હેતુ સમજાવવા.
૩. ઉપર દશ અવતારના અર્થ ખતાવ્યા છે એ સર્વ વિદ્યાધનિ સમજાવવા
કારણ પડે તો એમાંથી રામ કૃષ્ણ યુદ્ધ એવા થોડાક પસંદ કરવા.

૩૭.

સ્તોત્ર: ઊતારા.

૧. દેવોઃ—જે પોતે પુણ્યશાળીનાં ઘરમાં લક્ષ્મીરૂપ છે અને
પાપીઓનાં ઘરમાં હારિદ્રયરૂપ છે, જ્ઞાનીઓનાં હૃદયમાં યુદ્ધિરૂપ
છે, સત્પુરુષોની શ્રદ્ધારૂપ છે, અને કુળવાનની લગ્ન—(ખોટું
કૃત્ય કરતાં શરમ આવવી) રૂપ છે—એવી તને અમે નમસ્કાર
કરીએ છીએ. હે દેવિ ! વિશ્વનું રક્ષણ કર.

હે દેવિ ! તું સકળ શાસ્ત્રની સારભૂત એવી યુદ્ધિરૂપે જાણીતી
છે. તું દુર્ગા આ કઠિન ભવસાગરની અસંગ (જેને એ સમુદ્રનું
જળ વળગી શકતું નથી) એવી નોઠા છે. વિષ્ણુના હૃદય ઉપર
જ વાસ કરી રહેનારી એવી લક્ષ્મી તે તું છે; અને અન્નમૌલિ-
(શિવ)માં વાસ કરી રહેનારી ગૌરી પણ તું જ છે.

જે દેવી સર્વ જૂત માત્રમાં...ચક્ષિતરૂપે...પ્રુદ્ધિરૂપે....ક્ષમા-
રૂપે....શાન્તિરૂપે.....કાન્તિરૂપે...ઈત્યાદિરૂપે રહેલી છે....ચિતિ-
(ચૈતન્ય)રૂપે જે આ આખા જગતને વ્યાપી રહી છે.....એને
નમસ્કાર ! એને નમસ્કાર ! વારંવાર નમસ્કાર !

[માર્કण्डેય-પુરાણ.]

૨. જગત્કર્તા * પ્રભુ આ ત્રિભુવન સર્જે છે * તેમાં એની ઇચ્છા
(હેતુ) શી હશે ? એનું શરીર શું હશે ? એનાં સાધન શાં હશે ?
કયી વસ્તુ લઈને એમાંથી આ કયું હશે ? (અર્થાત્, ઇશ્વરના
જગત્કર્તૃત્વ માટે જે જે વસ્તુઓ જોઈએ તે અસંભવિત છે માટે
જગત્નો કર્તા એવો ઇશ્વર છે જ નહિ.) આ કુતર્ક—કે જેને
અતર્ક્ય ઐશ્વર્યવાળો જે તું તેનામાં અવકાશ જ નથી અને તેથી
જે ખોટો છે—તેવડે કેટલાક વાચાળ મૂર્ખાઓ જગતને લખાવે છે.

વેદ, સાંખ્ય, યોગ, પશુપતિ (શૈવ) મત, વૈષ્ણવમત—એમ
જુદા જુદા રસ્તા પડેલા છે, તેમાં અમુક ઉત્તમ અમુક 'સાર' એમ
કહેવામાં આવે છે. પણ તે વિવિધતા મનુષ્યની લિન્ન લિન્ન
રુચિને લીધે થયેલી છે. સીધા વાંકા અનેક માર્ગોએ જનારા મનુ-
ષ્યોનું પહોંચવાનું સ્થાન તું એક જ છે—જેમ સઘળાં જગોએ
છેવટે સમુદ્રમાં જ પહોંચવાનું છે તેમ.

સિન્ધુને ખડીઓ ખનાવી એમાં નીલગિરિ જેટલું કાજળ
(મધી-શાહી) ભર્યું હોય; ઉગમ કલ્પવૃક્ષની લેખણ હોય અને
પૃથ્વીરૂપી કાગળ હોય—અને તે લઈને સરસ્વતી પોતે સર્વ કાગ-
લખ્યાં જ કરે—તોપણ હે પ્રભુ ! તારા મહિમાનો તો પાર એ
ન જ પામે !

[મહિમ્નઃ સ્તોત્ર.]

૩. જેની કૃપા મૂળાને વાચાળ કરે છે, અને પાંચળાને ડુંગરા કુહાવે છે, એ પરમાનન્દ માધવને હું પ્રણામ કરું છું.

હે દેવાધિદેવ ! તું જ મારી માતા છે, તું જ પિતા છે, તું જ બન્ધુ છે, તું જ મિત્ર છે; તું જ વિદ્યા છે, તું જ ધન છે. હે દેવાધિદેવ ! મારું સર્વ તે તું જ છે.

તે જ ગુણ લગ્ન, તે જ શુભ દિવસ, તારાબળ પણ તે જ, અને અન્દ્રબળ પણ તે જ, વિદ્યાબળ પણ તે જ, અને દેવબળ પણ તે જ—કે જ્યારે હે લક્ષ્મીપતિ પ્રભુ ! હું તારાં બે ચરણકમળનું સ્મરણ કરું.

પવિત્ર કે અપવિત્ર ગમે તે અવસ્થામાં રહીને જે પુંડરીકાક્ષ જાગવાનું સ્મરણ કરે છે—તે બહારથી અને અન્દરથી પવિત્ર જ છે.

[પ્રકીર્ણ સ્તોત્ર.]

* * *

૪. સેંકડો યોજનેથી પણ જે “ ગંગા ! ગંગા ! ” એમ બોલે છે તે સર્વ પાપ થકી મુક્ત થાય છે, અને વિષ્ણુલોકમાં જાય છે.

હે હયાસાગર ! આ સંસારરૂપી સર્પ થકી—હું જે તમને શરણે આવ્યો છું—તેનું રક્ષણ કર.

[વિવિધ.]

૧. ‘ દેવી ’ એટલે શું એ આ ભિત્તિમાંથી સમજાવવું. ‘ દેવી ’ એટલે પરમાત્માની દિવ્ય શક્તિ, એના દિવ્ય ગુણની મૂર્તિ—જે આપણા અન્તરમાં અને બહાર વિશ્વમાં વ્યાપેલી છે.

૨. પરમાત્માનું અસ્તિત્વ-એનો પ્રભાવ-અને વિવિધ નામે એ એક જ પૂજ્ય છે-ઇત્યાદિ વસ્તુઓ સમજાવવી.
૩. પરમા-માનાર્થાદ્યશુત શક્તિ-કૃપા-મંજળમયતા-પવિત્રતા વગેરે બતાવવાં-તથા ભક્તને એ કેવો પ્રિય લાગે છે ઇત્યાદિ કહેવું.
૪. યાત્રા-વત વગેરેને હિન્દુધર્મમાં માન્યાં છે, અને હજી મનાય છે. એવો જોતારો વતરાજના અનન્તચતુર્દશીવતના પ્રકરણમાંથી છે. વતમાં પણ ઉપદેશ રહેલો હોય છે એ આ વાક્યમાંથી સમજાશે.

૩૮.

શંકરાચાર્ય.

૧. હિન્દુ ધર્મના ઇતિહાસમાં આપણે જેને સંસ્કૃતકાળ કહ્યો, તેના અન્તભાગમાં, એ ધર્મને ફરી જાગૃત કરનાર કેટલાક આચાર્ય થયા. એમણે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાંના ચોટાક મુખ્ય મુખ્ય ગ્રન્થો લઈ-જેવા કે ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા, વેદાન્તસૂત્ર-એ ઉપર ભાષ્યો લખ્યાં, અને એ વડે ખરો સનાતન હિન્દુ ધર્મ શો છે એ લોકને સમજાવ્યું, તથા તેઓને ખરા ધર્મને માર્ગે મૂકવા માટે સંસ્થાઓ બાંધી. આ આચાર્યોમાં સૌથી પ્રાચીન શંકરાચાર્ય છે.

૨. શ્રી શંકરાચાર્ય કેરલદેશમાં એક બ્રાહ્મણ માતાને પેટે જન્મ્યા હતા. એમના પિતા એમના ન્હાનપણમાં જ ગત થઈ ગયેલા હોવાથી, એમને ઉછેરને મ્હોટા કરવાનું કામ એમની માતાને શિરપડ્યું હતું. માતાએ એમને પૂર્ણ સ્નેહથી જાળેરી, પાંચમે વર્ષે એમને સગાંબહાણાંની; મહાદેવી જનોઈ લીધું. શંકરે પ્રણયર્થે ધારણ કર્યું, અને સઠળ શાસ્ત્રમાં પારંગત થયા. સમય થતાં માતા એમને

સુ સારમાં-ગૃહસ્થાશ્રમમાં-એકવાનો વિચાર કરતાં હતાં, ત્યાં શંકરે એક દિવસ, માતા પાસે હાથ જોડી, સંન્યાસ અહુણ કરવાની રજા માગી. માતાના કેમળ હૃદયને આથી ઘણું દુઃખ થયું. પછી એમ કહેવાય છે કે એકવાર શંકર નદીએ નહાવા ગયા હતા ત્યાં મધરે એમનો પગ પકડ્યો. શંકરે ચીસ પાડી તે સાંભળી માતા દોડી આવી. એમને શંકરે કહ્યું કે માતા તમે મને સંન્યાસ લેવાની રજા આપો તો આ મધર મને છોડે. આથી માતાએ તેમ કરવા કબૂલ્યું, અને મધરે શંકરનો પગ છોડ્યો. આ કથાનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે શંકરે પોતાની માતાને સમજણ પાડી કે આ સંસારરૂપી નદીમાં મોહકપી મધર માણસને પકડે છે, અને એના મુખમાંથી છૂટવાનાં જવાબ સંન્યાસ સિવાય બીજો નથી. આ સમજણ પડવાથી માતાએ એમને સંન્યાસ અહુણ કરવાની રજા આપી. શંકરે વૃદ્ધ માતાને દૂર નહાવા જવાની તસ્દી ન પડે તે સારૂ ઘરમાં કુબ્જની મૂર્તિ હતી તે નદીકિનારે લાવીને સ્થાપી, સગાંવહાલાંને માની સુપરત કરી, અને કહ્યું કે હે મા! જ્યારે તું સંભારીશ ત્યારે હું તારી સમક્ષ આવીને બિલો રહીશ. પછી શંકરાચાર્યે નમ દા નદીને કાંઠે જઈ ગોવિન્દપાદાચાર્ય પાસે સંન્યાસ લીધો, અને એમની પાસેથી વેદાન્ત સાથે યોગનું પણ ધણું જ્ઞાન મેળવ્યું. એમ કહેવાય છે કે એ પ્રયાગ ગયા ત્યાં કુમારિલ ભટ્ટે અગ્નિ સળગાવી એમાં પોતાનો દેહ દોભ્યો હતો. અર્ધા અગ્નિ એમને શરીરે ફરી વળ્યો હતો. ત્યાં શંકરે એમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો, તે સાંભળીને કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું: “યતિરાજ ! મેં નાસ્તિક મતનું ખંડન કરીને વૈદિક કર્મમાર્ગ પ્રવર્તાવ્યો છે, તમે જ્ઞાનમાર્ગ પ્રવર્તાવો. અને તે માટે મંડનમિશ્ર નામનો એક મહારો શિષ્ય છે એની પાસે જઈ એના ઉપર જય

મેળવે. ” શંકરાચાર્ય મંડનમિશ્રને ગામ ગયા. ગામને બાંદરે પનીયારીઓને મંડનમિશ્રનું ઘર પૂછ્યું. તેમણે નિશાની બતાવી કે “ જે ઘરને બારણે મેના-પોપટ વેદ ઉચ્ચારી રહ્યાં હોય તથા શાસ્ત્રના વાદવિવાદ કરી રહ્યાં હોય એ ઘર મંડનમિશ્રનું બાણ્યજે.” શંકરે મંડનમિશ્રનું ઘર એ એકાઢી પરથી શોધી કાઢ્યું. મંડનમિશ્ર શ્રાદ્ધ કરતા હતા તે સંન્યાસીને જોઈને બહુ ગુસ્સે થયા. કારણ કે શ્રાદ્ધમાં સંન્યાસી આવે તે નિષિદ્ધ ગણાય છે. પછી મંડનમિશ્રનો અને શંકર ભગવાનનો મીમાંસા અને વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત સંબંધી વિવાદ ચાલ્યો. તેમાં મંડનમિશ્રનાં પત્ની સરસ્વતી મધ્યસ્થ થયાં. એ જોને વિવાદ સાંભળી છેવટે સરસ્વતીએ શંકરાચાર્યના જય થયો એમ જણાવ્યું. અને પ્રથમના કરાર મુજબ મંડનમિશ્ર સંન્યાસી થયા. ત્યાર બાદ શંકરાચાર્યે આખા હિન્દુસ્થાનમાં ફરી પ્રાચીન ઉપનિષદોનો અદ્વૈતવાદ અને જ્ઞાનવાદ પ્રવર્તાવ્યો અને એના રક્ષણ માટે હિન્દુસ્થાનને ચાર ખૂણે ચાર મઠો સ્થાપી તે ઉપર પોતાના ચાર મુખ્ય શિષ્યોની યોજના કરી. આ સર્વ સમયમાં શંકરાચાર્ય એમની માતાને ભૂલી ગયા ન હતા. એ સ્નેહાળ પુત્ર માતાના અવસાનસમયે એની પાસે જઈ પહોંચ્યા, અને સગાં વહાલાં એને બાળવાને પણ ન આવ્યાં તેથી જરા પણ ન ગભરાતાં શંકરાચાર્યે એની સવળી ઉત્તરક્રિયા (સંન્યાસીને ક્રિયાનો નિષેધ છતાં) પોતે બોલે કરી, અને શાસ્ત્રના વિધિનિષેધ કરતાં માતાપુત્રનો સ્નેહ અધિક છે એ મહાન સત્ય જગત્ને દેખાડ્યું.

૩. શંકરાચાર્યના હિન્દુસ્થાન ઉપર બે મઠોટા ઉપશ્રાર છે :
(૧) એક તો એમના સમયમાં-હિન્દુસ્થાનમાં અસંખ્ય ન્હાના

મોટા દેવેની વિવિધ ભાતની પૂજા, એને લગતા અસંખ્ય ધામિ
 વહેમો અને કેટલીકવાર દુરાચારો, પ્રવર્તતા હતા-તેનું એમ
 ખંડન કર્યું. એ ખંડનને અંગે એમણે બતાવ્યું કે શિવ
 વિષ્ણુ એક જ પરમાત્માનાં આનન્દ અને વ્યાપકતા સૂચવના
 માત્ર બુદ્ધિ બુદ્ધિનાં નામો છે. * અને દેવી તે એ પરમાત્માની-જ
 ન્માતા માયાશક્તિ છે. (૨) બીજું-શંકરાચાર્યે જીવમાત્ર
 પરમાત્મામાં અદ્વૈત સાધીને આગળ ઉપર થનારા જ્ઞાનપ્રધા
 સન્ત-ધર્મ (ઉદાહરણ તરીકે) નું બોજ રોપ્યું. આ સંલ
 ન્ધમાં એક આખ્યાયિકા એવી છે કે એક વાર શંકરાચાર્ય એમના
 શિષ્યોને લઈને કાશીમાં ગંગાએ ન્હાવા જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં
 એમને એક ઢેઠ આઠો આવ્યો. તેને શંકરાચાર્યે કહ્યું ‘ ખશ.
 ત્યારે ઢેઠ એમને ઉપદેશ દીધો: “ હે મહારાજ ! હું બ્રાહ્મણ
 તું ઢેઠ એવી મિથ્યા બુદ્ધિ આપને શોભે ? શરીર માત્રમાં રહેલ
 પરમાત્મા એ જ માર્ગ-તમારું અને સર્વનું ખરું સ્વરૂપ છે એ કે
 ભૂલી જાઓ છો ? ” શંકરાચાર્યને આ સાંભળી એકદમ પોતાના
 સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવ્યું, અને આવું અલોકજ્ઞાન જેણે પ્રાપ્ત કર્યું
 છે તે બ્રાહ્મણ હો કે ઢેઠ હો-જે હો તે હો-પણ એ વન્દનીય ન
 છે એમ એમણે જાહેર કર્યું. આ આગળ ઉપર થનારા સન્ત
 ધર્મનું બીજું.

૪. શંકરાચાર્યે સોળમા વર્ષથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરી સોળ
 વર્ષ ઉપનિષદધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. એ દરમિયાન એમણે, કન્યા
 કુમારીથી બદરિકાશ્રમ અને કાશ્મીર સુધી અને દ્વારકાથી જગ

* જુવો ઉપર ‘ પંચાયતન ’ નો પાઠ.

થપુરી સુધી હિન્દુસ્થાનના સર્વ ભાગમાં પગે ચાલીને પુષ્કળ ફરી કરી. રાજ્યોની અન્ધાધુન્ધીના એ કાળમાં એમને નાં કેવાં દુઃખો વેઠવાં પડ્યાં હશે એ આપણે સહજ કલ્પીએ, શારીરિક અમને પરિણામે, તેમ જ વાદવિવાદ અને કૃપા-અંગે જે અથાગ શ્રમ ઊઠાવવો પડેલો તેને લીધે, બત્રીસ ! તરુણ વયે એમનો દેહ પડ્યો.

!મના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે:—

કર્મ અને ભક્તિ થકી ચિત્ત શુદ્ધ થાય, પણ આ સંસાર-માંથી મુક્તિ મેળવવાનું છેવટનું સાધન તો જ્ઞાન જ છે.

એ જ્ઞાન તે એવું કે—“ બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ મિથ્યા છે, અને જીવ તે (બ્રહ્મ જોતાં) બ્રહ્મરૂપ જ છે. ”

મે જ્ઞાન બરાબર મેળવવા માટે સંન્યાસની જરૂર છે. અને પે સંન્યાસ જે બહીએ ખરો વૈરાગ્ય બિપજે તે બહીએ લઈ કાય. ગૃહસ્થાશ્રમ કરવાની જરૂર નથી.

૩૬.

ગિતારા.

બ્રહ્મ સત્ય છે; જગત્ મિથ્યા છે; જીવ એ કેવલ છે.

*

*

*

! વિષ્ણુ !—મારી અનીર્તિ દૂર કર, માફ મન મારે કમજોરૂં મૃગતૃષ્ણાને શાન્ત પાડ. મારામા જૂતકથા—પ્રાણી-કથા—વિસ્તાર, અને સંસાર—ત્રાગરમાંથી મને તાર.

હે નાથ ! જો કે મારી-તારી વચ્ચેની લેદણુદિ મારામાંથી લય પામી ગઇ છે-તથાપિ (હું જાણું છું કે) હું તારો આવિર્ભાવ છું, તું મારો આવિર્ભાવ નથી તરંગ (ભોળું) એ સમુદ્રનો આવિર્ભાવ છે, સમુદ્ર તરંગનો આવિર્ભાવ નથી.

હે મૂઢમાત (મૂર્ખા) ! ગોવિન્દને ભજ, ગોવિન્દને ભજ, ગોવિન્દને ભજ જ્યારે મરણ પાસે આવીને ઊભું રહેશે તે વખતે આ ' હુકુલ્ કરણ ' વ્યાકરણ ગોખેલું) તને કામ નહિ આવે.

* * *

ઠ શરીર એ જ કાશીક્ષેત્ર છે; અને જ્ઞાનરૂપી ત્રિભુવનમાતા સર્વવ્યાપક ગંગા છે; ભક્તિ અને શ્રદ્ધા એ ગયા (તીર્થ) છે; અને પોતાના શુરુના ચરણતુ ધ્યાન કરવું એ રૂપી જે યોગ તેજ પ્રયાગ છે. સ્થૂલ સુક્ષ્મ અને કારણ દેહ, જાગૃત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની અવસ્થા, ઇત્યાદિ સર્વ ત્રિપુટીઓની પર જે સર્વ પ્રાણીઓનાં અન્તઃકરણને; સાક્ષી અન્તરાત્મા છે એ જ કાશી-વિશ્વેશ્વર છે. એ સઘળું મારા દેહમાં જ રહે છે તો પછી બીજું તીર્થ કયું છે ?

* * *

૪. ચાંડાળ:—હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ ! મને કહીશ-તું કેને ખશેડવા માગે છે ? અજ્ઞમય (દેહ) થી અન્નમયને ખશેડવા માગે છે ? કે ચૈતન્યથી ચૈતન્યને ખશેડવા માગે છે ? (અર્થાત, દેહ લો કે આત્મા લો-ઉભયરૂપે આપણો અભેદ છે.)

[શંકરાચાર્યકૃત સ્તોત્રાદિક.]

૧. શંકરાચાર્યના જીવન અને ઉપદેશમાંથી વિદ્યાર્થીઓને સંન્યાસનો બોધ કરવાનો નથી. પણ ધરસંસાર ન માંડે તેણે જગત્ ઉપર કેવો ઉપકાર કરવામાં જીવન ગાળવું જોઈએ એ બતાવવું.
૨. શુદ્ધ ધર્મને અગે-એક પરમાત્માનો અને જ્ઞાનનો એમણે જે ઉપદેશ કર્યો છે, ખરાં તીથ અને યાત્રા શાં છે ઇત્યાદિ જે બતાવ્યું છે એ તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચવું.

૪૦.

રામાનુજચાર્ય.

૧. આ મહાન આચાર્ય ઇ. સ. ૧૦૧૭ માં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાનું નામ કેશવ સોમયાજી અને માતાનું નામ કાન્તિ-મતી હતું. ન્હાનપણમાં એમણે યાદવપ્રકાશ નામે એક વેદાન્તી પાસે અભ્યાસ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે અભ્યાસ દરમિયાન ઉપ-નિષદ્ધનાં વાક્યોના અર્થ જાળત એમની અને ગુરુની વચ્ચે વખ-તોવખત જે મતભેદ પડતો, તેને લીધે તેઓ વચ્ચે એવો તો વિરોધ જાગ્યો કે ગુરુએ એમને મારી નાંખવાના ઇરાદાથી કાશીની યાત્રામાં સાથે લીધા. પણ એમના એક મામાના દીકરા ભાઈએ એમને ચેતાવ્યા. તેથી એ રસ્તામાંથી ન્હાશી એક ભીલ અને ભીલણની (કથામાં જેમને નારાયણ અને લક્ષ્મી કહ્યાં છે) મદ-દથી ઠાંચી નગરી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં યામુનાચાર્ય નામે એક વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી ભક્ત વેદાન્તીએ એમને શ્રીરંગ આવી પોતાના પંથની દીક્ષા લેવાનું કહાવ્યું રામાનુજચાર્ય જઈ પહોંચ્યા તે પહેલાં તો યામુનાચાર્યે દેહ છોડ્યો હતો. એ આચાર્યના શબના

મણ્ડાદાયની ત્રણ આંગળીઓ વળેલી એમને રામાનુજયાર્વે છત્તું કે આ શાથી વળેલી છે? યામુનાચાર્યના શિષ્યોએ ઉત્તર આ કે મરણસમયે એમણે ત્રણ વાનાં ગણાવીને તે સિદ્ધ કરે- છું આપને કહેતા ગયા છે: એક તો બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર વિશિષ્ટા-નું બાળ્ય લખવું, બીજું ‘પરાશર’ નું નામ રાખવું, અને ત્રીજું ‘શંકોપર’ નું નામ રાખવું. રામાનુજયાર્વે આ પ્રતિ-જ્ઞા સ્વીકારી અને જા હાડે પાર પાડી.

રામાનુજયાર્વેને સ્ત્રી એમને યોગ્ય મળી ન હતી, અને તે સાથે જોખણેલા બે ત્રણ પ્રસંગોથી એમને વૈરાગ્ય થઈ ગયો. શાસ્ત્રમાં-અતિ તેમ જ સ્મૃતિમાં-ઉપદેશોલા ગૃહસ્થા-ના ધર્મ એ બરાબર પાળતા, અને તેથી એક વાર એમની બીએ ઘરમાં અન્ન છતાં એક અતિથિને બારણેથી પાછો કાઢ્યો. વાત એમના બાલ્યવામાં આવી ત્યારે, એમને અત્યન્ત ખેદ થયો અને આવા અનુભવ ઘણા થવાથી આખરે એમણે સંન્યાસ શ્રીરંગજીમાં વાસ કર્યો. ત્યાં એમના ગુરુ મહાપૂર્ણ સ્વામી સાથે એમણે જે ઉપદેશ મેળવ્યો તે સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે એમને પણ એ ઉપદેશ કહેવો નહિ એવી શરત હતી, કે આ શરત તોડવા માટે ગુરુના શાપથી મારે નરકયાતના પાવવી પડે તો બલે પણ હું આ સત્ય અન્ય જીવોને આપ્યા નહિ રહું એમ નિશ્ચય કરીને એમણે ગુરુ પાસેથી મળેલો શ્રી જગત્માં પ્રકટ કર્યો.

૧. વિષ્ણુપુરાણના મહર્ષિ. ૨. ‘શંકોપ’ એ નામના પ્રાચીનકાળમાં તે દેશમાં એક શૂદ્ર ભક્ત થઈ ગયા છે.

૨. રામાનુજીય્યાર્ચના સિદ્ધાન્તમાં ધ્યાનમાં રાખવાની બા-
બતો નીચે પ્રમાણે છે—

- (૧) એ પરમાત્મા તે સર્વ કલ્યાણ ગુણથી ભરપૂર છે. સૃષ્ટિના
જડ પદાર્થો અને ચેતન જીવો તે એના શરીરરૂપ છે. આ
શરીર તે પરમાત્માનું વિશેષજી, તેથી આ સિદ્ધાન્ત વિશિ-
ષ્ટાદ્વૈતસિદ્ધાન્તને નામે ઓળખાય છે.
- (૨) ભાગવત^૧ મત તે જ ખરો વેદાન્તમત છે,
- (૩) કર્મ અને (આત્માનું) જ્ઞાન એ બે મળીને ભક્તિ ઊપ-
જાવે છે, અને ભક્તિ એ જ પરમાત્માને પહોંચવાનું
સાધન છે. પરમાત્માની ભક્તિ એ જ એનું ખરું જ્ઞાન.
- (૪) રામાનુજીય્યાર્ચ વર્ણશ્રમધર્મના કર્મકાંડને બહુ મહત્ત્વ
આપે છે: માત્ર એની પાર એક બારી ખુલ્લી રાખે છે, અને
તે પ્રપાતિની. આ દૃષ્ટિએ રામાનુજીય્યાર્ચને પ્રાક્ષણ અને
શુદ્ધનો ભેદ નહોતો, એમ બતાવનારી એક આખ્યાયિકા
એવી છે કે, યામુનાચાર્યના શિષ્ય ક.ચીપૂર્ણ જે શુદ્ધ હતા
પણ ધરમભક્ત હતા એમને જમાડવાથી બાંહેધર પર અભ-
હાર્ય હોય એમ સ્થળ અને પાત્રોને ધોતી વાછળતી તથા
બાંહેધર સ્નાન કરતી પોતાની સ્ત્રીને બોધને રામાનુજીય્યાર્ચને
ઘણું માફું લાગ્યું.

૧. આ વિષે ઉપર પાક આવી ગયો છે.

૪૧.

મહાત્માજી.

ઈ. સ. ૧૨-૧૩ માં સૈકામાં મહાત્માજી નામે એક આત્મા-
જ્ઞા. એ ઋગ્વેદસંહિતા વગેરે ગ્રંથના ખાસ અધ્યાયી હતા,
અને એથી એમનું વલયુ ભક્તિ તરફ ઘણું હતું. એમને શંકરા-
ચાર્યનો અદ્વૈતવાદ બિલકુલ ગમ્યો નહિ રામાનુજાચાર્યની પેઠે
ચોડું-ઘણું અદ્વૈત પણ ન સ્વીકારતાં, એમણે ઇશ્વર જીવ અને
જડ પદાર્થો સર્વનો પરસ્પર ભેદ પ્રતિપાદન કર્યો. રામાનુજા-
ચાર્યની માફક મહાત્માજી પણ વિષ્ણુને જ પરમ દેવ માને છે,
અને ધ્વજા શિવ વગેરે એમના તાબાના દેવો છે એમ કહે છે. આ
ઉપરાંત એમના સિદ્ધાન્તનો દ્વંકમાં સાર એ છે કે—

(૧) સ્વતન્ત્ર અને પરતન્ત્ર એવાં બે તત્ત્વ છે તેમાં સ્વતન્ત્ર તે
પરમાત્મા વિષ્ણુ; અન્ય સર્વ પ્રકૃતિક દેવો, સામાન્ય જીવો.
તથા જડ પદાર્થો તે પરતન્ત્ર છે. એ વિષ્ણુને અધીન છે, અને
વિષ્ણુ ચલાવે તેમ ચાલે છે.

(૨) જીવ સેવક છે, અને વિષ્ણુ સેવ્ય છે. વિષ્ણુની સેવામાં મુખ્ય
ભજન છે. એ ભજન ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે છે: વાણી, શરીર
અને મને વડે. સત્ય હિત અને પ્રિય જોઈવું તથા સ્વધર્મના
ગ્રંથો વાંચવા (સ્વાધ્યાય) એ ચાર વાણીવડે કરવાની ભક્તિ-
ના પ્રકારના છે. જ્ઞાન, પરિત્રાણ (સંકટમાંથી દુઃખીને તારવું)
અને પરિરક્ષણ (દુઃખ આવતું અટકાવવું) એ ત્રણ શારી-
રિક ભજનના પ્રકાર છે. અને દયા સ્પૃહા (પ્રભુ પ્રત્યે રુચિ)

અને શ્રદ્ધા એ ત્રણ માનસિક ભજનના પ્રકાર છે. આમ બધાં મળી ભજનના દશ પ્રકાર છે.

૧. 'ભજન' એટલે માત્ર ભગવાનનું નામ જ લીધા કરવું એમ નહિ. પણ દુઃખીની મદદે આવવું વગેરે કૃત્યો પણ ભગવાનની ભક્તિના જ પ્રકાર છે એ ઉપદેશ કરવો.

૪૨.

વલ્લભાચાર્ય.

આ આચાર્યશ્રીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૭૬ માં દક્ષિણના એક શાસણ કુટુંબમાં થયો હતો. એમના પિતા લક્ષ્મણભટ્ટ અને માતા યદલમાગાર કાશીમાંથી સ્વદેશ જવા નીકળ્યાં હતાં, ત્યાં રસ્તામાં ચંપારણ્યમાં માતાને ગર્ભસ્રાવ થયો, અને એ ગર્ભને મુવેલો બાણી એક શમીવૃક્ષની અગ્રોલમાં પાંદડાં ઢાંકીને મૂકવામાં આવ્યો. પણ રાત્રિએ સ્વપ્ન આવવા ઉપરથી માતાપિતાએ અગ્રોલમાં જઈને જોયું તો બાળક રમતું હોતું ! એ બાળકને લઈને જિછેયું, યોગ્ય વયે જનોઈ દીધું, અને સારા પંડિતકુળના બાળકને શોભે એવો વેદથી માંડી બધી જાતનો અભ્યાસ કરાવ્યો. પિતાના મરણ પછી આચાર્યશ્રી પૃથ્વી (હિન્દુસ્થાન) પરિક્રમણ કરવા નીકળ્યા. તેમાં પ્રથમ તો એમણે કૃષ્ણદેવ રાજાની સલામાં પંડિતોનો પરાજય કરી રાજાને પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાવ્યો. ત્યાર પછી આચાર્યશ્રીએ દક્ષિણમાં રામેશ્વર પધાન્ત, પશ્ચિમે

વલ્લભાચાર્ય.

ત અને સિન્ધ, ઉત્તરે હરિદ્વાર ગંગોતરી, અને પૂર્વે જગ-
પુરી સુધી પુષ્કળ પર્યટન કર્યું, અને ભક્તિમાર્ગનું સારી
સ્થાપન કર્યું.

વલ્લભાચાર્યના સિદ્ધાન્ત નીચે પ્રમાણે છે:—

અગ્નિમાથી તણુ આ નાકળે, અથવા તો કરોળીઓ પોતામાથી
ભળ કાઢે, તેમ ક્ષમાથી આ જીવતથા જડ સૃષ્ટિ નીકળ્યા છે.
શંકરાચાર્ય જ્ઞાનમા માયારૂપી મેલ માને છે, અને રામાનુ-
જાચાર્ય એને જીવ અને જડ પદાર્થ રૂપી વિશેષણો લગાડે
છે, તે પ્રમાણે આ સિદ્ધાન્તમા નથી. તેથી વલ્લભાચાર્ય
એને ‘શુદ્ધાદ્વૈત’ કહે છે.

કૃષ્ણ એ જ પુરાણ પુરુષોત્તમ-પરમાત્મા-છે, અને એને
પામવાનું સાધન ભક્તિ છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ભક્તિનાં
સાધન તરીકે ક્ષમ આવે, પણ પરમાત્માને પામવા માટે
જોવટે તો ભક્તિ જ જોઈએ.

એ ભક્તિના વિવિધ પ્રકાર છે. પણ તેમાં પ્રેમલક્ષણા
ભક્તિ તે ઉત્તમ છે. વળી એની ભક્તિના મર્યાદા અને પુષ્ટિ
મેવા એ માર્ગ છે શાસ્ત્રના વિધિનિષેધ જાળવીને પ્રભુની
વા કરવી તે મર્યાદામાર્ગ. શાસ્ત્રમા બતાવેલાં સાધન ન
વા છતાં કેવળ પ્રભુની કૃપા ઉપર જ આધાર રાખી એની
કિત કરવી અને કૃપા પામવા એ પુષ્ટિમાર્ગ. ‘પુષ્ટિ’
એટલે પોષણ; પ્રભુ જીવાત્માનું ધાર્મિક પોષણ કરે તે;
‘પુષ્ટિ’ એટલે ખાતું-પીવું અને દેહ પુષ્ટ કરવા એ અર્થ કેટલાક
મે તદ્દન જૂલ છે.

અર્થાત્ એની સ્વતન્ત્ર કૃપા—જે શાસ્ત્રના નિયમની દરકાર કરતી નથી.

દૂંકામાં—‘ શુદ્ધાદૈત ’ અને ‘ પુષ્ટિમાર્ગ ’ એ બેને વદ ચાર્યના ખાસ સિદ્ધાન્ત કહીએ તો ચાલે.

૪૩.

ભાષાયુગ.

૧. ઇ. સ. ૧૩-૧૪મા સૈકાથી હિન્દુસ્થાનમાં નવો જ માનો શરૂ થાય છે. એ સમયથી આ દેશમાં મુસલમાનોનાં શ સ્થપાયાં. પરંતુ એ કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ એ છે હવેથી હિન્દુસ્થાનના ધાર્મિક ઉદ્દગારો સંસ્કૃતને બદલે ‘ ભાષા ’ માં થવા લાગ્યા. આથી એના ધર્મને નવું જ ઇવન મળ્યું, એ હું જ નહિ પણ જે નવું ધાર્મિક ચૈતન્ય દેશમાં ફાલવા લાગ્યું એવું તો પ્રબળ નીવડ્યું કે એણે સંસ્કૃત ન બાળનાર અં મૂંગાને બોલતા કર્યા, અને જે દૂંગરા સંસ્કૃત બોલેલા પંડિતો બોળંગી શકતા ન હતા તે તેઓ સહેલાઈથી બોળંગી ગયા. આ ધાર્મિક ઉપાડનાં ખાસ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે જણાય છે:

(૧) એક તો સંસ્કૃતને બદલે ‘ ભાષા ’ નો પ્રયોગ.

(૨) કર્મકાંડ પ્રત્યે અરુચિ અને તે સાથે અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસનાને બદલે એક વિષ્ણુ કે એવે કોઈક નામે એ પરમાત્મામાં જ નિષ્ઠા.

(૩) એ પરમાત્માને બારણે કોઈ પણ તરેહના લેહ નથી એ પ્રભુ પ્રાણણોનો જ નથી, કુંભાર દરેલું હજામ છીપા કચાદ

અને ઢેક સુદાંતનો છે; એ પુરુષનો જ નથી, સ્ત્રીઓનો પણ છે; એ ખાવા અને ત્યાગીનો જ નથી, ગૃહસ્થ અને સંસારીનો પણ છે; તવંગરનો જ નથી, ગરીબનો પણ છે.

(૪) યજ્ઞ-યાગ જપ તપ કર્મકાંડથી એ મળતો નથી—એને આત્માના અન્તરમાં જ અનુભવવાનો છે.

૨. ભાગવત ધર્મમાં કે અદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં આ ઉપદેશ કાંઈ નવા નથી, પણ અનેક સૈંકા સુધી જે કજગાઈ ગયેલા પડ્યા હતા તે આ સમયે હિન્દુસ્થાનના ધાર્મિક જીવનમાં ફરી ઝગડી ઊઠ્યા.

આ નવા ધાર્મિક અભ્યુત્થાન (ઊપાડ) માં જે પ્રવાહ બેવામાં આવે છે: એક જ્ઞાનપ્રધાન અને બીજો ભક્તિપ્રધાન.

૩. “ભાષા (ચાલતી બોલી) એ ખરખર શાખા છે; અને સંસ્કૃત એ મૂળ છે. મૂળ ધળમાં રહે છે; ફળ ફૂલ તો શાખા ઉપર જ છે.”

—(એક હિન્દી ફૂલો.)

૪૪.

સન્ત—સાધુઓ.

(૧) રામાનન્દ: એ (ઈ.સ. ૧૪-૧૫ માં સૈકામાં) રામાનુજ-ચાર્યના સંપ્રદાયમાં પાંચમા આચાર્ય હતા એમ કહેવાય છે. દક્ષિણના વૈષ્ણવોએ એમનું અપમાન કર્યું, તેથી રામાનન્દે ત્યાંથી જઈ કાશીમાં મઠ સ્થાપ્યો. એમણે રામાનુજચાર્યની પેઠે ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો. પણ રામાનુજચાર્યે વિષ્ણુ-વાસુદેવ-પુરુષોત્તમ-

નારાયણ એ નામે પરમાત્માનો ઉપદેશ કર્યો હતો, તેને બદલે રામાનન્દજીએ એક રામ-નામનો મહિમા પ્રવર્તાવ્યો, તથા રામાનુજાચાર્યે નાત-જાતના લેદ માન્યા હતા તે એમણે ત્યજી દીધા.

(૨) કબીરજી. (ઈ. સ. ૧૫ મા સૈકામાં) રામાનન્દના બાર શિષ્યોમાં એક કબીર હતા. એ એમના જ્ઞાનના કારણથી ‘કબીર સાહેબ’ એવે નામે પંકાએલા છે એમણે મૂર્તિપૂજા તેમ જ સ્નાન વત જપ તપ વગેરે કર્મકાંડની પ્રક્રિયાનું જોરથી ખંડન કર્યું, અને ‘રામ’ અને ‘રહીમ’ હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેનો ઇશ્વર-એક જ છે એમ પ્રતિપા ન કર્યું. એમનો ઉપદેશ અદ્વતવાદ-વૈરાગ્ય-અને જ્ઞાનનો હતો, અને એમ કહીએ તો ચાલે કે સંસ્કૃત કાળમાં જે બોધ શંકરાચાર્યે કર્યો તે આ ભાષાયુગમાં કબીરજીએ કર્યો. હિન્દુ અને મુસલમાન બંને કબીરજીને પોતાના તરફે માને છે, અને એમ કહેવાય છે કે, એમનો દેહાન્ત થયો ત્યારે એમને બાળવા કે દાટવા એ સંબંધી એમના શિષ્યોમા ઝઘડા થયો, પણ ત્યારે એમના શરીર ઉપર ઓઢાડેલી ચાદર ઝિંચી કરવામાં આવી ત્યારે એમના શરીરને બદલે માત્ર ફૂલનો ઢગલો જણાયો !

(૩) નાનકશાહ. (ઈ. સ. ૧૪૬૬-૧૫૩૮) એમના વિચાર કબીર સાહેબને મળતા હતા ‘કોઈ હિન્દુ નથી, કોઈ મુસલમાન નથી’ એમ ધર્મની અને જાતની જુદાઈનો એમણે નિવેધ કર્યો છે, તથા અદ્વૈતવાદનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ કારણથી એમનો પન્થ કેટલાક મુસલમાનોએ પણ સ્વીકાર્યો. પણ નાનકશાહ મૂળ હિન્દુ ધર્મના જ ઉપદેશક હતા. એમણે શુરુમહિમા પૂજા ગાયો છે, તથા જન્મ-મરણ રૂપ સંસારના ફેરામાંથી જટી ‘હરિ’ માં લગી જવું સંત્યાદિ વેદાન્તનો ઉપદેશ કર્યો છે. શીખ લોકો નાનકશાહના

અનુયાયીઓ છે, અને એમના સાધુઓ સંસારથી વિરક્ત રહે છે તેથી ' ઉદાસી બાવા ' કહેવાય છે. એમના પત્નનો મુખ્ય અન્ધ ' આદિ અન્ધ ' ને નામિ ઝાળખાય છે.

(૪) તુલસીદાસ (ઇ. સ. ૧૫૩૨-૧૬૨૩) રામાનન્દ પછી શરુક્રમમાં સાતમા, પ્રસિદ્ધ ' તુલસીકૃત રામાયણ ' ના કર્તા, તુલસીદાસજી થયા. એમનો રામ ઉપરનો પ્રેમ અફલુત હતો. હિન્દુસ્થાનના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના ઊંચા તત્ત્વવિચારથી અને સંસારના સ્વરૂપ સંબંધી ચિન્તનથી એમનું કાવ્ય સ્થળે સ્થળે અંકા-એણું છે. પણ એમની ખરી વિલક્ષણતા તો એમના રામ પ્રત્યેના પ્રેમમાં છે. એમના ' સિયાવર રામચન્દ્ર ' ના જયજયકારના ઉર્ફ-ગારો, એક વખત તુલસીકૃત રામાયણ જેણે સાંભળ્યું હોય તેના કર્ણમાં નિત્ય ગાળ્યાં કરે છે. એમનો ઉપદેશ ગંભીર અને વિશુદ્ધ છે, અને જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ત્રણેની—જે કે ભક્તિની વિશેષ—એના ઉપર છાપ લાગેલી છે.

(૫) ચૈતન્ય. ઇ. સ. બારમા સૈકામાં નિમ્બાર્કે અને જયદેવે કૃષ્ણભક્તિ પ્રકટાવી ત્યાર પછી કેટલેક વખતે, પંદરમા સૈકામાં (જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૫), આ મહાન કૃષ્ણભક્ત થયા. એ બંગા-ળામાં કૃષ્ણના અવતાર સમાન પૂજાય છે. એમનું જન્મનામ વિશ્વ-બર હતું. ન્હાનપણથી જ શુદ્ધિશાળી હોઇ, અનેક પંકિતો ઉપર એમણે જય મેળવ્યાની વાતો કહેવાય છે. પણ એમનો ખરો મહિમા તો એમની આવેશવાળી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ—એમનાં સંક્ષીર્તનો—રાસલીલાઓ—એમની પ્રેમસમાધિ વગેરેમાં પ્રગટ થાય છે. એમના પ્રભુથી બરપૂર નેત્રમાં નાત ભતનો સેહ ન હતો.

મુસલમાન પણ એમના શિષ્યવર્ગમાં હતા. અને ભકિતનું સ્વરૂપ એમના સંપ્રદાયમાં બહુ ઝીણવટથી તપાસવામાં આવ્યું છે.

(૬) સુરદાસ. (ઇ. સ. ૧૫-૧૬ મા સૈકામાં) તુલસી-દાસે રામનાં ચરિત ગાયાં, તેમ સુરદાસે કૃષ્ણનાં ગાયાં. જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી તુલસીદાસની ભક્તિ અંકાએલી હતી, તેને બદલે સુર-દાસનાં પદ કેવળ પ્રમભક્તિથી ભરપૂર છે.

(૭) નરસિંહ મહેતા. (ઇ. સ. ૧૫-૧૬ મા સૈકામાં) આ સમયમાં ગુજરાત પણ ભગવાનની કૃપા વિના રહ્યું નહોતું. આપણા પ્રાન્તમાં ભગવદ્ભક્ત નરસિંહ મહેતાનું જીવન સુપ્રસિદ્ધ છે. નાતબતના લેહ અવગણી એમણે પ્રભુમાં કેવું ચિત્ત લગાડ્યું હતું, પ્રભુની કૃપાથી એમના સાંસારિક વ્યવહાર કેવા એની મેળે આલ્યાં કરતા, અને પુત્રના મરણ જેવું દુઃખ આવ્યાં છતાં ‘બહું થયું ભાગી જંબળ, સુખે ભજ્યું શ્રી ગોપાળ’ ઇત્યાદિ કૃતિગારો જોતાં એમની પ્રભુમાં તન્મયતા કેવી હતી-વગેરે સારી રીતે બાણીતું છે.

(૮) મીરાંબાઈ. (ઇ. સ. ૧૬ મા સૈકામાં) આ સ્ત્રી-ભક્ત કૃષ્ણભક્તિથી ગાંડી છે. શાસ્ત્રકારોએ ફરમાન કાઢ્યું કે સ્ત્રીને પતિ સિવાય દેવ નથી, ત્યારે આ સ્ત્રીએ જગત્ને બતાવી આવ્યું કે તેને દેવ સિવાય પતિ નથી ! એણે પોતાનો આત્મા કૃષ્ણ ભગવાનને વરાવી દીધો હતો. એનો પ્રેમ સંસારી પ્રેમથી કેવો જુદો હતો તે આટલી વાત ઉપરથી સમજાયે કે જ્યારે મથુરામાં એ ચૈતન્યસંપ્રદાયના આચાર્ય જીવા ગોસાંઈને નમવા ગઈ, ત્યારે જીવા ગોસાંઈએ એને સ્ત્રી હોવાથી ચરણસ્પર્શ કરવા દેવાની ના કહી. ત્યારે મીરાંબાઈે કહ્યું કે “ મહારાજ ! હું નહોતી ધારવી

કે કૃષ્ણ સિવાય કોઈ પણ માણસ જગત્માં પુરુષ મનાતો જ હશે! ” એના આત્મનિવેદનનો વેગ-“અજ તો મેરા રામ નામ ફસરા ન કોઈ” ઇત્યાદિ પદોમાં વિરાજમાન છે.

(૯) તુકારામ. (ઇ. સ. ૧૭ મા સૈકામાં) દક્ષિણમાં બાગવત ધર્મનું અભ્યુત્થાન (ઊપાડ) પણ આ સમયના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. એ અભ્યુત્થાને મહારાષ્ટ્રને જાગૃત કર્યું અને અફલુત શક્તિ આપી. ફક્ત છીપા હજાર ટંક સુદ્ધાંત ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર પામ્યા. પ્રભુને દ્વારે કોઈ જિય નીચ-નથી, સ્ત્રી પુરુષ નથી, જપ તપ યોગ વ્રત સર્વ નકામાં છે, દેવળ ભક્તિ એજ પરમાત્માને પામવાનું અર્થ સાધન છે-આ ધર્મનું પ્રતિપાદન નામદેવ એકનાથ વગેરે અનેક મરાઠા સન્ત-સાધુઓનાં ચરિત્રોમાં અને ઉગ્ગારોમાં થયું છે. પણ તે સર્વમાં તુકારામના અભંગો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. શિવાજીએ એમને હાથી ઘોડા પાછાખી વગેરે તેડવા મોકલ્યાં, ત્યારે તુકારામે કહા-વેલો જવાબ એ મહાન સાધુના હૃદયનું અર્થ નિઃસ્પૃહી અને વૈરાગ્યવાન સ્વરૂપ બતાવી આપે છે: “ મારા આઘ્યાથી શું? સર્વ ધર્મનું રહસ્ય આટલું જ છે કે પદાર્થ માત્રમાં સ્થાયી થઈ પ્રભુ વ્યાપી રહેલો છે. તેને કદી અન્તઃકરણમાંથી વિસ્મરવો નહિ. ” તુકારામને સ્ત્રી કલેશી અને કળ્યાણોર મળી હતી, અને ગૃહ-સંસારમાં એ બહુ દુઃખી હતા, પણ એ સર્વનો એમણે સારો અર્થ કરી કહ્યું કે: “ પ્રભુ! આવાં દુઃખો ભલે આઘ્યાં કે હું વારી ભક્તિ કરી શક્યો!”

૧. ઉપર ગણ્યવેલા સન્તોમાંના કેટલાકના સમય વિષે મતભેદ છે. પણ એ સંબંધી વિચારમાં ઊતરવાની જરૂર નથી.
૨. આ સન્તોનાં ચરિત્રો લંબાણથી આપવાનું અત્રે બને એમ નથી. પણ તે અન્યત્રથી મેળવી લઈ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને કહેવાં, કારણ કે એ બહુ રસિક થઈ પડે એવાં છે.
૩. એમનાં ચરિત્રોમાંથી અને વાણીમાંથી બહુ ઉત્તમ પ્રાર્થિક ઉપદેશ તારવી કહાય એમ છે. માટે હિન્દુ ધર્મનાં જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય દયા સમતા વગેરે તત્ત્વો સમજાવવામાં એનો ઉપયોગ કરવા ચૂકવું નહિ.

૪૫.

ઊતારો.

જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચિન્ત્યો નહીં, ત્યાં લગી
 સાધના સર્વ જૂઠી,
 માનુષ દેહ તાહરો એમ એળે ગયો, માવઠાંની જેમ
 વૃષ્ટિ વૃદ્ધી. જ્યાંં
 શું થયું સ્નાન સેવા ને પૂજા થકી, શું થયું ચેર રહિ
 દાન દીધે;
 શું થયું ધરિ જટા ભસ્મલેપન કરે, શું થયું વાળ
 લોચન કીધે. જ્યાંં
 શું થયું તપ ને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માળા ગ્રહી
 નામ લીધે;
 શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી, શું થયું
 ગંગાજળ પાન કીધે. જ્યાંં

શું થયું વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રાગ ને
 રંગ જાણે;
 શું થયું ખટકરશન સેવા થકી, શું થયું વરણના
 લેહ આણે. જ્યાં
 એ છે પરપંચ સહુ પેટ ભરવાતણા, આત્મારામ
 પરિબ્રહ્મ ન જોયો;
 બાણે નરસૈયો કે, તત્ત્વદર્શન વિના, રત્નચિંતામણી
 જન્મ જોયો. જ્યાં
 [નરસિંહ મહેતા.]

૪૬.

નવો યુગ.

બ્રિટિશ રાજ્યની શરૂઆત થયા પછી આપણા દેશમાં જે
 નવી કેળવણી દાખલ થઈ તેને પરિણામે ચાલુ વિચારોમાં ઘણા
 ફેરફાર થયા. આ નવી કેળવણીમાં ત્રણ બુદ્ધિ બુદ્ધિ તત્ત્વો સમા-
 જોતાં છે: એક તો પાશ્ચાત્ય ધર્મગ્રંથો-બાઈબલ-વગેરે; બીજું
 પાશ્ચાત્ય સાયન્સ, સાહિત્ય, તથા ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો;
 અને ત્રીજું આપણા દેશના પ્રાચીન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો.
 ઘણે ભાગે એમ કહીએ તો ચાલે કે આ નવી કેળવણીએ હિન્દુ-
 જોને આ વિષયમાં પોતાના ઘરની સમૃદ્ધિનું જ્ઞાન કરાવવામાં
 હિવાની ગરજ સારી છે-તેઓના ધાર્મિક વિચારમાં એણે કાંઈ
 તફાવત નવું ઉત્પન્ન કર્યું જણાતું નથી. અને તેથી ભાષાસુગમી

આફ્રિક આ નવા યુગને પણ હિન્દુ ધર્મના એક અભ્યુત્થાનનો કાળ માનવો જોઈએ.

૧. આ નવા યુગમાં એક પ્રાચીન યુગનો પન્થ ઉત્પન્ન થયો છે તે જોઈ લઈને આગળ ચાલીએ. એ પન્થ જે સ્વામીનારાયણ પન્થને નામે પ્રસિદ્ધ છે—તે સહજાનન્દ સ્વામીએ પ્રવર્તાવ્યો છે. એમાં નારાયણ યાને વિષ્ણુ ભગવાનને પુરુષોત્તમ—પરમાત્મા—માનવામાં આવે છે પણ શિવની બિલકુલ નિન્દા કરવામાં આવતી નથી. પાછળના વખતમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં કેટલોક ખગાડ હાખલ થઈ ગયો હતો એ પણ આ સંપ્રદાયે દૂર કર્યો છે. એમાં રામાનુજાચાર્યનું વિશિષ્ટાદ્વૈત વેદાન્ત સ્વીકારાય છે, તથા ભાક્ત અને વૈરાગ્યને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. હિંસાનો પણ એમાં સખ્ત નિષેધ કર્યો છે.

૨. બ્રાહ્મસમાજ:—નવી કેળવણીની અસર તળે ઉત્પન્ન થએલા નવા પન્થોમાં સૌથી પહેલો બ્રાહ્મસમાજનો છે. એના સ્થાપક રાજા રામમોહનરાય સંસ્કૃત પાલી અરબી અંગ્રેજી વગેરે ધણી ભાષાઓ જાણતા હતા, અને તેથી બાઈબલ કુરાન ઉપનિષદ્ વગેરેના સારા અભ્યાસી હતા. એમના વખતમાં બંગાળામાં ખ્રિસ્તી પાઠરીઓના ઉપદેશે કેટલોક ખળભળાટ ઉત્પન્ન કર્યો હતો, અને અંગ્રેજી કેળવણી પણ શરૂ થઈ હતી. તેથી આ નવા સમયના પ્રતિબિમ્બરૂપે આ મહાન પુરુષને ગણી શકાય. રાજા રામમોહનરાયે મૂર્તિપૂજનું ખંડન, જીસસનો ઉપદેશ વગેરે સંબંધી કેટલાક લેખો લખ્યા છે. ચાલુ ધર્મને સ્થાને ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલા બ્રહ્મના અનુભવનો, અને એના સાધન

તરીકે સગુણ પ્રાણની ઉપાસના અને પ્રાર્થનાનો, તથા મનુષ્ય-બન્ધુની સેવા કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.

૩. પ્રાર્થનાસમાજ:-ગુજરાત અને દક્ષિણમાં પ્રાણસમાજનું પેટા રૂપ પ્રાર્થનાસમાજ જોવામાં આવે છે. પ્રાર્થનાસમાજના પંથવાળા બ્રાહ્મધર્મના સર્વ ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો સ્વીકારે છે પણ નાતજાતના ભેદ અત્યારે તોડી શકાય એવા ન હોવાથી સહન કરે છે, પણ ખીમે ખીમે તોડતા જાય છે. દક્ષિણના પ્રાર્થના સમાજવાળાઓએ તુકારામ અને એકનાથ વગેરે મરાઠી સંત-સાધુઓના ભાગવત ધર્મને પોતાનો કરી માન્યો છે, અને આ રીતે તેઓ બ્રાહ્મધર્મ એ સર્વ ધર્મનું સામાન્ય તત્ત્વ છે એમ કહે છે છતાં પોતાના ધર્મને ખાસ 'હિન્દી ભાગવત ધર્મ' એવું નામ આપે છે.

૪. આર્યસમાજ—આ નવા સમયનું એક ત્રીણું મંડળ દયાનન્દસરસ્વતીનું સ્થાપેલું છે. દયાનન્દસરસ્વતી એક સગુણ ઈશ્વરને જ માને છે, અને વેદમાં જે જે દેવતાનાં નામ આવે છે તે એક ઈશ્વરનાં જ વાચક છે એમ બતાવે છે વેદની સંહિતાને એ ઈશ્વરકૃત પ્રમાણ માને છે. પણ તે સિવાયના ભાગને તેમ જ પુરાણ વગેરે ગ્રંથોને એ માન્ય કરતા નથી. મૂર્તિપૂજનું, તેમ જ હિન્દુ-સમાજની અસંખ્ય નાતોનું, એ બહુ જોરથી ખંડન કરે છે. ચાર વર્ણુ ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે અસલ બધાયા હતા એમ કહે છે, ચાર આશ્રમ એ સ્વીકારે છે. તેમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ બરાબર પાળવા માટે એમનો બહુ આગ્રહ છે. સન્ધ્યા હોમ વગેરે કર્મો વેદોક્ત રીતે કરવા ઉપદેશ કરે છે. ગાયને પવિત્ર માને છે.

- (૧.) “૧. એમ: પૂર્વે આ એક ધર્મ જ હતું. બીજું કાંઈ જ ન હતું. તેણે આ સર્વ સંચર્યું.
૨. એ નિત્ય જ્ઞાન અનન્ત શિવ સ્વતન્ત્ર નિરવયવ એક અદ્વિતિય સર્વવ્યાપી સર્વનિયન્તા સર્વાશ્રય સર્વ-વિદ સર્વશક્તિ ક્રુવ (નિત્ય-સ્થિર) પૂર્ણ અને પ્રતિ-ભારહિત છે.
૩. એ એકની જ ઉપાસના થકી પરલોકનું અને આ લોકનું કલ્યાણ થાય છે.
૪. એનામાં પ્રિતી રાખવી અને એને પ્રિય એવાં કાર્યો કરવાં એ એની ઉપાસના. ”

[“બ્રાહ્મ-ધર્મ”]

- (૨) ૧. ઇશ્વર એક છે, તે સૃષ્ટિનો ઉત્પન્ન કરનાર, સ્થિતિમાં રાખનાર તથા સંહાર કરનાર છે; સૃષ્ટિ પદાર્થો થકી તે ભિન્ન છે, એના વિના બીજો કોઈ પણ દેવ નથી; તે સર્વજ્ઞ સર્વવ્યાપી છે, સર્વશક્તિમાન, ન્યાયકારી કરુણામય પરમપવિત્ર છે. તે જ ઇશ્વર પૂજ્ય છે.
૨. ભક્તિ એ જ ધર્મ.
૩. સપ્રેમ શ્રદ્ધા ઉપાસના સ્તુતિ પ્રાર્થના અને સદાચાર એ ભક્તિ.
૪. ભક્તિવડે ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે અને આત્માનું કલ્યાણ થાય છે.

[“પ્રાર્થનાસમાજના ધર્મસિદ્ધાન્તો.”]

ઉપસંહાર:—

૧. હિન્દુ ધર્મમાં જ્ઞાતી અને પાત્ર જન સર્વને ઉપયોગી થાય એવાં બિંધી તરવે છે.

૨. કેમ જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્ય=એ સવ ધર્મનાં સામાન્ય તત્ત્વો આ ધર્મમાં પૂર્ણ પ્રકટ થાય છે,

જૈન ધર્મ.

૧.

જૈન ધર્મ; તીર્થંકરો.

૧. આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ હિન્દુ ધર્મ વિષે બોલતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—હિન્દુ જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણ તે એક બીજાથી તદ્દન જુદા અને અલગ ધર્મ નથી, પણ વૈદિક જૈન અને બૌદ્ધ એમ એક જ હિન્દુ ધર્મની ત્રણ શાખાઓ છે: ત્રણે મળીને હિન્દુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બધાય છે. તેમાંની એક શાખાનું નિરૂપણ પૂરું થયું, હવે આપણે બીજી શાખા—જૈનધર્મ—લઈએ.
૨. પ્રાચીન હિન્દુસ્થાનમાં એવા અદ્ભુત મહાત્માઓ થયા છે કે જંમણે પોતાનાં મન વળી અને કાયા તદ્દન જીતી લીધાં હતાં. તેઓને માનની દૃષ્ટિથી ‘ જિન ’ (જિ=જીતવું ધાતુ ઉપરથી) નામ આપવામાં આવે છે, અને એમના ધર્મને ખાસ અનુસરનારા તે ‘ જૈન ’ કહેવાય છે. એ મહાત્માઓએ પોતાના જીવનથી અને ઉપદેશથી અસંખ્ય જીવોને આ સંસારમાંથી તરાવી લીધા છે, અને તેથી તેઓ ‘ તીર્થંકર ’ નામે પણ ઓળખાય છે. ‘ તીર્થ ’ એટલે ઓવારો,

આરો; નદી જિતારવાનું ઠેકાણું-પવિત્ર સ્થાન, ત્યાં રહીને આ સંસાર રૂપી નદી જિતરી શકાય છે. જૈન શાસન (શાસ્ત્ર) એ આ સંસારરૂપી નદી જિતરવાનો આરો છે, અને એ બાંધનારા તે 'તીર્થંકર' કહેવાય છે.

૭. જૈન ધર્મમાં ચોવીસ તીર્થંકર માન્યા છે. તેમાં સૌથી પહેલા ઋષભદેવજી, અને છેલ્લા મહાવીર સ્વામી. ઋષભદેવજી અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા કહેવાય છે. એમને બ્રાહ્મણો પણ વિષ્ણુના ચોવીસ અવતારમાંના એક માને છે, અને એમના અદ્ભુત વૈરાગ્યની અને પરમહંસવૃત્તિની બહુ પ્રશંસા કરે છે. આ આઠ તીર્થંકર નાભિરાજા અને મરુદેવીના પુત્ર હતા. જૈનશાસ્ત્રો કહે છે કે એમના સમયમાં મનુષ્યો લખવું પાંચવું બાજુતા નહિ, એટલું જ નહિ પણ રાંધવું હાનિમત કરાવવી વગેરે સુધરેલાં મનુષ્યોના સાધારણ કર્મો પણ તેઓને આવડતાં ન હતાં-બદ્ધે લગ્નની સંસ્થા પણ તેઓમાં જોઈએ તેવી ન હતી. ઋષભદેવજીએ ગાદીએ આવી તેઓને લેખન, ગણિત, પાઠશાસ્ત્ર વગેરે અનેક વિદ્યાઓ શીખવી, તથા લગ્નની સંસ્થા બાંધી. વૃદ્ધ થતાં પોતાના દીકરાઓને રાજ્ય વહેંચી આપી, પોતે તપશ્ચર્યામાં મગ્ન થયા અને આત્માનું સ્વરૂપ જોળખી પરમ જ્ઞાનની દશાએ પહોંચ્યા.

૪. ઋષભદેવજી પછીના બીજા એકવીસ તીર્થંકરો પણ ધણી પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા ગણાય છે. ત્રેવોજીમાં તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ એ કાશીના અશ્વમેધ રાજાના પુત્ર હતા. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે એમણે સ સાર ત્યજી દીધો અને ધ્યાનનિષ્ઠ

થયા. ૮૪ મે દિવસે એ જ્ઞાન પામ્યા. એમનાં માતા તથા સ્ત્રી એમનાં પ્રથમ શિષ્ય થયાં. પાર્શ્વનાથજીએ ૭૦ વર્ષ સુધી જૈનધર્મનો ઉપદેશ કરી, એ ધર્મ ફેલાવ્યો. એમનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૮૧૭ થી ૭૧૭ એટલે કે શ્રી મહાવીર સ્વામી પહેલાં ૨૫૦ વર્ષ ઉપર કહેવાય છે.

૫. ચોવીસ તીર્થંકરનાં નામઃ (૧) શ્રી ઋષભદેવ, (૨) અજિતનાથ, (૩) સંભવનાથ, (૪) અભિનન્દન સ્વામી, (૫) સુમતિનાથ, (૬) પદ્મપ્રભ, (૭) સુપાર્શ્વનાથ, (૮) ચન્દ્રપ્રભ, (૯) સુવિધિનાથ, (૧૦) શીતલનાથ, (૧૧) શ્રેયાંસનાથ, (૧૨) વાસુપૂજ્ય સ્વામી, (૧૩) વિમલનાથ, (૧૪) અનન્તનાથ, (૧૫) ધર્મનાથ, (૧૬) શાન્તિનાથ, (૧૭) કુન્થુનાથ, (૧૮) અરનાથ, (૧૯) મહિલનાથ, (૨૦) મુનિ સુવ્રત સ્વામી, (૨૧) નમિનાથ, (૨૨) નેમિનાથ, (૨૩) પાર્શ્વનાથ, અને (૨૪) મહાવીર સ્વામી.

“ (હે આદીશ્વર ભગવાન !) દેવો પણ જેની બુદ્ધિ (જ્ઞાન) ના બોધ (ઉજાસ) ને પૂજે છે એવા બુદ્ધ તમે જ છો. ત્રણે જીવનતું ‘ શં ’ કહેતાં કલ્યાણ કરો છો, તેથી શંકર પણ તમે જ છો, કલ્યાણનો માર્ગ સર્જનાર હોવાથી સદા-બ્રહ્મા-પણ તમે જ છો. અને હે ભગવન ! ઉગમ પુરુષ-પુરુષોત્તમ (વિષ્ણુ)-પણ તમે જ છો. ”

[મક્કામરસ્તોત્ર.]

૧. વૈદિક જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મ એક જ હિન્દુ (હિન્દુ આર્થ) ધર્મ ની શાખાઓ છે એ વાતનું ફરી સ્મરણ આપવું.
૨. ઋષભદેવજીને બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રો પશુ માન આપે છે એ બતાવવું. હંસ જેમ દૂધ અને પાણી છૂટાં પાડી એમાંથી દૂધ પી લે છે તેમ નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક કરી નિત્ય વસ્તુનું જ ગ્રહણ કરનાર સંન્યાસી તે ‘ હંસ ’; એ જ માર્ગે આગળ વધેલો સંન્યાસી તે ‘ પરમહંસ ’ કહેવાય છે.
૩. ચોવીસ તીર્થંકરનાં નામ વિદ્યાર્થિને યાદ રખાવવાની જરૂર નથી. ખાસ જૈન ધર્મના વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે અહીં આપ્યાં છે.
૪. ઋષભદેવજી વિષે વિશેષ હકીકત માટે જીવો “ નવી વાંચનમાળા પુસ્તક ૫. ”

૨.

મહાવીર સ્વામી અને એમના શિષ્યો.

૧. જૈન ધર્મના ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામી ઈ. સ. પૂ. ૫૬૯ (અથવા બીજી ગણતરી પ્રમાણે ૫૬૯) માં કુંડગ્રામમાં જન્મ્યા હતા. એમના પિતા ‘ નાત ’ (જ્ઞાત-જ્ઞાતૃ) નામના ક્ષત્રિય કુળના શિરોમણિ સિદ્ધાર્થ નામે હતા, અને એમની માતાનું નામ ત્રિશલાદેવી હતું. એમ કહેવાય છે કે એ દેવાનન્દા નામની બ્રાહ્મણીના ગર્ભમાં હતા, ત્યાંથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીના ગર્ભમાં એમને લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આથી એમ અનુમાન થાય છે કે એમની પ્રકૃતિ નડાનપણથી જ ક્ષત્રિય કરતાં બ્રાહ્મણ જેવી, એટલે કે શાન્ત, સુશીલ, અને રાજ્યના હોગ કરતાં તપશ્ચર્યાને અધિક પસંદ કરનારી, હશે. જૈન ગ્રંથો કહે

છે કે એમના જન્મતા પહેલાં એમની માતાને ચૌદ શુભ સ્વપ્નાં આવ્યાં હતાં, અને તદનુસાર એક શુભ ચોધડીઆમાં ન્યારે “આકાશ સ્વચ્છ હતું, વાયુ મૃદુ અને અનુકૂલ વાતો હતો, ખેતરો હીલાં શેણી રહ્યાં હતાં, અને પ્રાણિમાત્ર આનન્દમાં હતાં ” તે વખતે મહાવીર સ્વામીનો જન્મ થયો. એ જન્મ્યા ત્યારથી એમના પિતાના સર્વ સમૃદ્ધિ-ધન ધાન્ય યથા આદિ-વસ્થાં, તેથી પિતાએ એમનું નામ “ વર્ધમાન ” પાડ્યું. પણ જે મનોબળથી એમણે પોતાના આન્તર શત્રુઓ (કોષાદિક વૃત્તિઓ) છુટ્યા, તેના સ્મરણમાં જગત્ એમને “ મહાવીર ” એવા ભવ્ય નામથી ઓળખે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ ન્હાનપણથી જ એમની વૃત્તિ વૈરાગ્યવાળી હતી. પરંતુ તે જ સાથે વળી એ ક્રોધાળ પણ એવી હતી કે સ્નેહાળ માતૃપિતાને તરછોડીને, એમનું મન દૂભવીને, એકદમ ચાંત (સાધુ) થઈ જવું એમને ગમ્યું નહિ. તેથી એમણે રીત-સર ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો. તેઓ યશોદા નામે એક કુળવાન સ્ત્રીને પરણ્યા. યશોદાને પેટે ‘ પ્રિયદર્શના ’ નામે એક કન્યા થઈ.

માતાપિતા મરી ગયા પછી તુરત, ૩૦ વર્ષની ઉંમરે, મ્હોટા ભાઈ નન્દિવર્ધનની રજા લઈ, એ યતિ થયા અને તપશ્ચર્યા અને ધ્યાન માટે બહાર નીકળી પડ્યા. દિગમ્બર જૈનો કહે છે કે મહાવીર સ્વામીને પાર્શ્વનાથના અનુયાયીઓ વચ્ચેનો સંગ ત્યજી શકતા ન હતા તે એમને નાપસંદ પડ્યું, અને તેથી તેઓને છોડીને પોતે ‘ દિગંબર ’ (વસ્ત્રરહિત) અને ‘ પાણિપાત્ર ’ (હાથના ખોળામાં જ પિંડા લેવી તે) થઈ પૃથ્વી ઉપર વિચ-

રવા માંડ્યું. 'વેતામ્બર જોનો કહે છે કે પ્રથમ તો એ, યતિ યતી વખતે ઇન્દ્રે એમને ખસે મૂકેલું માત્ર એક વસ્ત્ર પહેરીને જ રહેતા. પણ એમાંનું અડધું એક ગરીબ વ્રાહ્મણે માગ્યું તેને આપી લીધું, અને અડધું કાંટામાં ભરાઈને પડી ગયું તેની એમણે દરકાર કરી નહિ; પણ મૂળ એમણે વસ્ત્ર ધારણ કર્યું હતું અને પહેલી બિશ્વા પણ પાત્રમાં જ લીધો હતી માટે તેમ કરવું જ યોગ્ય છે. ગમે તેમ હો, પણ એમનો વૈરાગ્ય તીવ્ર હતો એમાં શંકા નહિ. બાર વર્ષ સુધી એ અણગાર (અનગાર, અનાગાર-ધર વિનાના) અને નિર્વસન (દિગમ્બર કે કેટલોક વખત એકવસ્ત્રી) સ્થિતિમાં જ, મન વચન અને કાયની ગુપ્તિ પુરઃસર (દોષ થકી સંભાળીને,) અહ્લુત તપશ્ચર્યા (ઉપવાસાદિક) કરવામાં તથા ધ્યાન ધરવામાં પસાર કર્યા. તેરમે વર્ષે, એટલે પોતાની ૪૨-૪૩ વર્ષની ઉંમરે, એમને 'કેવલ' જ્ઞાન થયું-જેથી તેઓ દેવ મનુષ્ય આદિ દરેક જીવની સઘળી સ્થિતિ યથાર્થ જાણી શકતા. આ પછીથી એમણે ત્રીસ વર્ષ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. હાલ જેને 'બિહાર' કહે છે તેમાં તથા ખંભાળાના કેટલાક ભાગમાં મહાવીર સ્વામીએ ઘણો વિહાર કર્યો છે. તેમાં ન્હાના ગામમાં એક રાત કરતાં અને મોટા ગામમાં પાંચ સાત કરતાં વધારે રહેવું નહિ, અને ચોમાસામાં બિલકુલ ચાલવું નહિ, એવો એમનો નિયમ હતો-એવા હેતુથી કે કોઈ પણ સ્થાન સાથે પોતાને આસક્તિ થાય નહિ, તથા ચોમાસામાં જે અસ્વચ્છ, ન્હાનાં જનુઓ, ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ પગ તળે દબાઈને હિંસા થાય નહિ. ત્રીસ વર્ષ ઉપદેશ કરીને, મહાવીર સ્વામીએ ઘણા શિષ્યો કર્યા, તથા જૈન ધર્મ સારી પેઠે ફેલાવ્યો.

જતે દહાડે ૭૨ વર્ષની ઉંમરે—ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭ માં મહા-
વીર સ્વામી (‘ અપાપા ’) નગરીમાં નિર્વાણ પામ્યા.

૨. મહાવીર સ્વામીના મુખ્ય અગીઆર શિષ્યો હતા. એ
‘ ગણધર ’ કહેવાય છે. ‘ ગણધર ’ એટલે મુનિઓના ગણ ધારણ
કરવા વાળા, ઉપરિ. એ ગણધરોમાંના નવ તો મહાવીર સ્વામીની
હયાતીમાં જ નિર્વાણ પામી ગયા—પાછળ બે રહ્યા—એક ગૌતમ
ઈન્દ્રભૂતિ, અને બીજા સુધર્મા. સુધર્માએ સૂત્રકૃતાંગ (સૂત્રકૃદંગ)
વગેરે અનેક ગ્રન્થો રચી એમાં મહાવીર સ્વામીનો ઉપદેશ જા-
ળવી રાખ્યો છે. ઇન્દ્રભૂતિને ગુરુ ઉપર અત્યન્ત પ્રેમ હતો. એ-
મની ગેરહાજરીમાં ગુરુએ દેહ છોડ્યો તેથી એમને બહુ જ શોક
થયો, પણ આખરે એ સમજ્યા કે સઘળું કર્મના નિયમ પ્રમાણે
થયાં જ કરે છે, માટે શોક કરવો ઘટારત નથી. એમના શિષ્ય
અને સાધુ વર્ગમાં અન્દના નામે એમનાં પાસેનાં સગાંમાંની એક
સ્ત્રી પણ હતી. એ સાધ્વીઓમાં સૌથી પહેલી હતી, અને તેથી
એને સાધ્વીઓના મંડળની દેખરેખ સોંપવામાં આવી હતી.

૩. જૈન ધર્મનું મહામંડળ તે ‘ સંઘ ’ કહેવાય છે. સંઘના
ચાર વિભાગ છે: (૧) સાધુ (મુનિ-ચતિ-શ્રમણ) અને (૨)
સાધ્વી (આર્યા-આર્ણ), (૩) શ્રાવક અને (૪) શ્રાવિકા. તે-
માંના પહેલા બે, સંસાર ત્યજી, વૈરાગ્ય અને તપના વીજ નિયમ
પાળે છે; અને છેલ્લા બે, સંસારમાં રહી મુનિઓનો ઉપદેશ
સાંભળે છે.*

* શ્રુ—સાંભળવું ધાતુ ઉપરથી.

“(દેવો:) ‘ જય, જય, હે આનન્દકારક ! જય, જય, હે મંગળમય ! તમારું મંગળ હો. અજય એવી ઇન્દ્રિયોને, અભગ્ન એવાં તમારાં જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર થકી જીતો. જીતીને શ્રમણ-ધર્મ પાળો, એ ધર્મમાં આવતાં સુખનાં વિધોને જીતીને સિદ્ધિ (શ્રમણધર્મની સિદ્ધિ) મધ્યે વસો. બાહ્ય તથા આંતર તપવડે રાગ અને દ્વેષરૂપી મદ્દલને જીતો. ધર્મરૂપી કમરબંધ કસીને (આઠ) કર્મરૂપી શત્રુનો નાશ કરો. તથા ઉત્તમ ધ્યાન-વડે, સાવધાન થઈ આ ત્રલોક્યરૂપી રંગભૂમિ (મદ્દલના અ-ખાઠા)માં સિદ્ધિની વિજયપતાકા હાથ કરો.’ ”

[કલ્પસૂત્ર.]

૧. મહાવીર સ્વામીને બ્રાહ્મણીના ગર્ભમાંથી ક્ષત્રિયાણીના ગર્ભમાં લઇ જવામાં આવ્યા એનાં અનેક કારણ બતાવવામાં આવે છે. કોઇ પણ વર્ગના માણસનું મન ન દુઃખાય એ જાતનો અર્થ ઉપલા પાઠમાં કરવામાં આવ્યો છે. અને એ જ અર્થ મને ખરો લાગે છે. એ વિષે શિક્ષકો માટેના પુસ્તકમાં ચર્ચા થશે.
૨. શ્વેતાશ્વર અને દિગ્શ્વર એ જૈન ધર્મના બે પન્થો છે. એ વિષે નીચેના પાઠમાં કહેવામાં આવશે. એ બે ધર્મ વચ્ચે મૂળ ભેદ વસ્ત્રનો બાબતમાંથી પડ્યો છે.
૩. જૈન (જિ=જીતવું ધાતુ ઉપરથી) ધર્મ એ રાગદ્વેષ વગેરે શત્રુઓ ઉપર જય મેળવવાનો ધર્મ છે એ વાત પાદ કરાવવી. જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર વિષે આગળ વિશેષ કહેવામાં આવશે.

૩.

જૈનધર્મના પન્થો.

૧. જૈન ધર્મના સુખ્ય બે પન્થો છે: 'શ્વેતામ્બર' અને 'દિગમ્બર.' 'શ્વેતામ્બર' એટલે શ્વેત વસ્ત્રવાળા, અને 'દિગમ્બર' એટલે દિશાઓરૂપી જ જેમનું વસ્ત્ર છે, એટલે કે વસ્ત્ર સરખું પણ જેઓ શરીર ઉપર રાખતા નથી એવા. મૂળ આ બેઠ સાધુઓમાં પડયો હતો, અને તે પછી શ્વેતામ્બર સાધુઓને માને તે શ્વેતામ્બર, અને દિગમ્બર સાધુઓને માને તે દિગમ્બર જેમ આવકોમાં બે પન્થ પડ્યા છે.
૨. આ પન્થ શી રીતે પડ્યા તે સંબંધી બે ભુદી ભુદી કથાઓ છે. (૧) દિગમ્બરોની એવી કથા છે કે ઇ. સ. પૂ. ત્રણસેંક વર્ષ ઉપર મગધદેશમાં એક ભારે દુકાળ પડ્યો હતો ત્યારે શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી વગેરે ઘણા જૈન યતિઓ દેશ છોડી દક્ષિણમાં કર્ણાટક વગેરે સ્થળે આશ્રય ગયા. જેઓ પાછળ રહ્યા તેઓએ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરવા માંડ્યાં, અને સ્થૂલભદ્રસ્વામીના અધ્યક્ષપણા નીચે પાટલિપુત્રમાં જેનોનો સઘ ભરી જૈનધર્મના શાસ્ત્ર-અન્થો નક્કી કર્યા. દુકાળ પૂરો થતાં કર્ણાટકથી પેલા જૈન યતિઓ આવ્યા ત્યારે તેઓએ પાછળ રહેલા યતિઓને વસ્ત્ર પહેરતા જોયા. -પરિવ્રજાની બાબતમાં તેઓનો આ શિથિલ પડેલો આચાર તે દિગમ્બર યતિઓએ નાપસંદ કર્યો, તથા એમની ગેરહાજરીમાં નક્કી થયેલાં શાસ્ત્રો પણ બધાં એમણે કબૂલ રાખ્યાં નહિ. (૨) શ્વેતામ્બરોનું એવું કહેવું છે કે ઇ. સ. પછી બીજા સૈકામાં રથવીરનગરમાં શિવભૂતિ

નામે એક રાજાનો નોકર હતો, તે મા સાથે લઢી, આર્યકૃષ્ણ નામના જૈન સૂરિના ઉપાશરામાં જઈ, સાધુ થઈ ગયો. રાજાએ એને એક કિંમતી કામળી (ચાલ) આપી હતી તેનો એને ખડું મોહ હતો. ચતિને આવી આસક્તિ શોભે નહિ તે માટે એને સુધારવાના હેતુથી ગુરુએ એની ગેરહાજરીમાં એ કામળી ફડાવી નાંખી. શિવભૂતિ ઉપાશરે આવ્યો ત્યારે આ પ્રમાણે ગુરુએ એને આસક્તિ માટે શિક્ષા કરેલી જોઈ ગુસ્સે થયો, અને તે જ ઘડીએ એણે શરીર ઉપરનાં સઘળાં વસ્ત્ર ફેંકી દીધાં ! પણ એની પાછળ એની જેન પણ એ જ રીતે કરવા જતી હતી તેને એણે અટકાવી. ત્યારથી વસ્ત્રરહિત ચતિઓનો દિગમ્બર પન્થ શરૂ થયો; તથા એ પન્થમાં સ્ત્રીને મોક્ષ નથી એવો સિદ્ધાન્ત દાખલ થયો.

૩. ઉપરની કથામાંથી ગમે તે સાચી હો—પણ બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જેમ શૈવ-વૃષ્ણવના ઝઘડા ચાલ્યા છે, તેમ જૈન ધર્મમાં સ્વેતામ્બર-દિગમ્બરના ચાલ્યા છે. એ ઘણી શોઠની વાત છે. ખરું જોતાં, બંનેએ સમજવું જોઈએ કે જૈનધર્મનું ખરું તત્ત્વ અહિંસા અને સંયમ એ બે શબ્દમાં સમાવેલું છે, અને એ સિદ્ધાન્ત બંને પન્થમાં માન્ય છે ત્યાં સુધી પરસ્પર ઝઘડાનું કાંઈ જ કારણ નથી.
૪. આ ઉપરાંત, આગળ જતાં, આજથી ત્રણસેંક વર્ષ ઉપર સ્વેતામ્બરોમાંથી 'સ્થાનકવાસી' નામની એક જૈનધર્મીઓની શાખા નીકળી છે. તેઓ મૂર્તિને માનતા નથી.

૪.

જન શાસ્ત્રો.

૧. શ્રી મહાવીર સ્વામીએ જાતે માત્ર ઉપદેશ જ કર્યો છે, અન્ય રચ્યા નથી, પણ એમના ગણધરોએ અન્યો રચી એમાં પોતાના ગુરુના ઉપદેશને બહુ પ્રેમ અને કાળજીથી સાચવી રાખ્યો છે.
૨. જૈનશાસનના સૌથી પ્રાચીન અન્યો (૧) ‘પૂર્વ’ અને (૨) ‘અંગ’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. પૂર્વ અહિં છે, અને અંગ બાર છે. ગણધરોએ અંગ રચતા પહેલાં પૂર્વ રચ્યાં, તેથી તે ‘પૂર્વ’ (=પહેલાં) કહેવાયાં, તે પછી તેઓએ બાર અંગ રચ્યાં—તેમાં મોટો ભાગ સુધર્મા સ્વામીનો કરેલો છે. એ બાર અંગમાં એક ‘હિવાહ’ નામનું અંગ હતું એમાં ચૌદ પૂર્વ મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. પણ એ અંગ બધા કાળથી લુપ્ત થયું છે તેની સાથે એ પૂર્વ પણ ગયાં છે. માત્ર બીજે સ્થળે, એ અંગમાં તથા એમાંનાં પૂર્વમાં શું શું હતું તેની નોંધ રહી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે મહાવીર સ્વામીએ જુદા જુદા મતવાળાઓ સાથે કરેલા વાદવિવાદ એમાં હતા. તે ઉપરાંત, પૂર્વમાં કેટલીક અમત્કારની વિદ્યા પણ હતી એમ કહેવાય છે.
૩. એમ કહેવાય છે કે મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી પ્રજા ‘કેવળી’ (પૂર્ણ જ્ઞાનવાન) આચાર્યો થયા; ગૌતમ ઇન્દ્રભૂતિ, સુધર્મા, અને જમ્બુ સ્વામી. ત્યાર પછી પાંચ ‘શ્રુત-કેવળી’ (શાસ્ત્રમાં પારંગત) થયા, તેમને અઘ્ઠિઆર અંગ અને

અહીં પૂર્વ કહે હતાં તે પછીથી અગ્નીમાર આચાર્ય 'દશ-પૂર્વધારી' અને પાંચ 'એકદશ-અંગધારી' થયા. પૂર્વ તો હુત થઈ ગયાં હતાં, અને અંગ પણ દહાડે દહાડે જોણાં કંઈ રહેતાં ગયાં, તેથી ઇ. સ. પછી બીજા સૈકામાં જૈનશાસ્ત્રોને પત્રારૂઢ (લખેલાં) કરવામાં આવ્યાં—જેમ દિગમ્બરો કહે છે. ચેતાગ્બરો જેમ માને છે કે ઇ. સ. પૂ. ત્રણસો વર્ષ ઉપર પાટલિપુત્રના સંઘમાં શાસ્ત્રો નહીં થયાં, અને જે જ્યારે યતિઓને મુખે રહેવા ન લાગ્યાં તથા વિદ્યા થતવાથી જે નાશ પામવા લાગ્યાં, ત્યારે ઇ. સ. ૫૧૩ માં વલ્લ્હીપુરમાં દેવધર્મિગણે ક્ષમાશ્રમણ નામે એક મહાન યતિએ જે સર્વ લખાવીને પુસ્તકદ્વારા ભણાવવાનો રિવાજ હાખલ કર્યો.

૪. અંગ પછી બાર ઉપાંગ. જે સર્વ-માત્ર એક સિવાય મુધર્મા સ્વામીએ રચ્યાં કહેવાય છે. તે ઉપરાંત—'મૂલ' અને 'છેદ' નામના, તથા કદપસૂત્ર વગેરે બીજા કેટલાક સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થો, અને 'નિયુક્તિઓ' યાને ટીકાઓ છે. આ પુસ્તકોમાના કેટલાંક મુધર્મિએ, કેટલાક ભદ્રબાહુએ અને કેટલાક તે પછીના આચાર્યોએ રચ્યા છે. શ્વેતાગ્બરો સર્વ ધર્મગ્રન્થોમાં કદપસૂત્રને સાથી શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર માને છે.

૫. મહોટે ભાગે આ અંગ ઉપાંગ વગેરે ગ્રન્થોમાં તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો, ઉપદેશો, તત્ત્વજ્ઞાનના વાદવિવાદો, યતિઓના ધર્મો, શુદ્ધસ્થ ('શ્વાવક') ના ધર્મો, વગેરે વિષયો આવે છે.

૫.

ત્રણ રત્નો.

૧. જૈનધર્મમાં ‘દર્શન’ ‘જ્ઞાન’ અને ‘ચારિત્ર’—એ ત્રણે ‘રત્ન’ નામ આપવામાં આવે છે, અને ખરેખર એ ત્રણ એવા કિંમતી પદાર્થ છે, કે ‘રત્ન’ નામ એમને યોગ્ય છે.
૨. ‘દર્શન’ યાને ‘સમ્યગ્દર્શન’—એટલે ખરો સિદ્ધાન્ત જોવો, માનવો, અર્થાત્ ખરા સિદ્ધાન્તમાં જ શ્રદ્ધા રાખવી. એ ખરો સિદ્ધાન્ત તે તીર્થંકર ભગવાને ઉપદેશેલો જૈનધર્મ. આ ‘દર્શન’ યાને શ્રદ્ધાને ‘સમ્યક્ત્વ’ (આરાપણું) પણ કહે છે.
૩. ‘જ્ઞાન’ એટલે જે થકી વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવામાં આવે તે, તત્ત્વજ્ઞાન. એ મેળવવા માટે જૈન ધર્મનાં અંગ—ઉપાંગ વગેરે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવાની જરૂર છે. જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે. તેમાં શાસ્ત્રના જ્ઞાનને ‘શ્રુતજ્ઞાન’ કહે છે. સૌથી ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન તે ‘કેવળ’ જ્ઞાન કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જેવું ‘આર્ષ’ જ્ઞાન (ઋષિઓનું જ્ઞાન) યાને ‘ત્રિકાળ’ જ્ઞાન (ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળનું જ્ઞાન) મનાય છે, તેવું જૈનધર્મમાં આ ‘કેવળ’ જ્ઞાન છે. ‘કેવળ’ જ્ઞાનવાળા સંસારમાંથી મુક્ત થઈ બચે છે એ તીર્થંકરોને અને ઘણા જ મહોટા મુનિઓને થાય છે.
૪. ‘ચારિત્ર’—એટલે સાચું વર્તન. ચારિત્ર વગર ‘દર્શન’ અને ‘જ્ઞાન’ નફામાં છે. બદકે ઉત્તમ જ્ઞાન ચારિત્ર વિન્ય

ઉત્પન્ન જ થતું નથી. એ ચારિત્ર કેવું હોવું જોઈએ એ સંબન્ધી જૈન ધર્મશાસ્ત્રોમાં ઘણું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાં ચારિત્રના કેટલાક નિયમો ચતિઓ માટે છે, અને કેટલાક ગૃહસ્થ (‘આવક’) માટે છે. અને ઘણાખરા એક જ જાતના છે. પણ તેમાં ગૃહસ્થ કરતાં ચતિઓના ધર્મ વધારે આકરા છે. એ વિષે આગળ કહેવામાં આવશે.

૫. ‘દર્શન’ ‘જ્ઞાન’ અને ‘ચારિત્ર’ નો પરસ્પર સંબન્ધ એવો છે કે—દર્શન (અદ્વા) થકી જ્ઞાન (શાસ્ત્રજ્ઞાન), અને જ્ઞાન થકી ચારિત્ર, ઉત્પન્ન થાય છે; ચારિત્ર જ્ઞાન વિના સંભવતું નથી, અને જ્ઞાન દર્શન (અદ્વા) વિના સંભવતું નથી. પણ માત્ર દર્શન કે જ્ઞાન બસ નથી: દર્શનવડે એટલે કે શાસ્ત્રમાં અદ્વા રાખીને શાસ્ત્ર ભણવાં જોઈએ, અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવી તે પ્રમાણે ચારિત્ર પાળવું જોઈએ.

“ સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, અને સમ્ય ચારિત્ર—એ (ત્રણ મળીને) મોક્ષમાર્ગ. ”

[હમાસ્વાતિ-તત્ત્વાર્થાધિગમ-સૂત્ર.]

“ જેને દર્શન (અદ્વા) નથી તેને જ્ઞાન થતું નથી. જેને જ્ઞાન થતું નથી તેનામાં ચારિત્રના શુણ્ણ આવતા નથી. જેનામાં એ શુણ્ણ નથી તેને (ધર્મમાંથી) મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી. અને જેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો નથી તેને નિર્વાણ (મોક્ષથી ઉત્પન્ન થતો શાન્તિનો આનન્દ) નથી. ”

[ઉત્તરાધ્યયન.]

“ જ્ઞાને કરી પદાર્થોને જાણે છે; દર્શને કરી માને છે (એમાં શ્રદ્ધા રાખે છે) ; ચારિત્રે કરી ગ્રહણ કરે છે (કર્મ ખખાવી મુક્તિ પામે છે) ; અને તપે કરી પરિશુદ્ધ (સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ શુદ્ધ) બને છે. ”

[ઉત્તરાધ્યયન.]

૧. પ્રથમ, આપણે એક સારી વસ્તુ આંખે જોઈએ છીએ, પછી એના ગુણ જાણીએ છીએ, અને પછી એને ઉપયોગમાં લઈએ છીએ. તે પ્રમાણે, પહેલું દર્શન, પછી જ્ઞાન, અને પછી ચારિત્ર.
૨. આ ત્રણ રત્નો ખરેખર અમૂલ્ય છે, અને સર્વ ધર્મને સરખી રીતે લાગુ પડી શકે છે. માટે તે ઉપર વિદ્યાર્થીઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવું.

૬.

વ્રત-સમિતિ-ગુપ્તિ-ભાવના.

દર્શન અને જ્ઞાનનું કૃણ જે ચારિત્ર, તેને અંગે મુખ્ય-(૧) પાંચ વ્રત, (૨) પાંચ સમિતિ, (૩) ત્રણ ગુપ્તિ (૪) અને ચાર ભાવના સમજવા જેવાં છે.

પાંચ વ્રત નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. અહિંસાવ્રતઃ હિંસા (‘ પ્રાણાતિપાત ’) કરવી નહિ: સ્થૂલ સૂક્ષ્મ, ચર-અચર કૌણ પણુ જીવની, મન વાણી કે કાયાએ
-
૧. ટીકાકાર તથા પ્રો. જેકામી પ્રમાણે. મને લાગે છે આનો અર્થ એવો છે કે માનવું અને જાણવું એ દર્શન અને જ્ઞાનનાં કાર્યો છે, પણ વસ્તુને પકડવી (‘ગ્રહણ’) એટલે કે અનુભવમાં લેવી તે ચારિત્રવડે જ થાય છે.

કરી, કહી પણ હિંસા કરવી નહિ, કરાવવી નહિ, કોઈ કરવું હોય તેમાં અનુમોદન દેવું (હીક થાય છે કહેવું) નહિ.

૨. સૂનૃત (સત્ય) વ્રતઃ અસત્ય (‘ મૃષાવાદ ’) બોલવું નહિઃ મન વાણી કે કાયાએ કરી, ક્રોધથી લોભથી ભયથી કે મરકરીમાં, કહી પણ જૂઠું બોલવું નહિ, બોલાવવું નહિ, એમાં અનુમોદન આપવું નહિ.

૩. અસ્તેયવ્રતઃ ચોરી (‘ અદત્તાદાન ’) કરવી નહિઃ મન વાણી કે કાયાએ કરી, ન્હાનું-મોટું વધારે-ઓછું કશું પણ, કોઈનું વગર આપ્યું લેવું નહિ, લેવરાવવું નહિ, લેવામાં અનુમોદન દેવું નહિ.

૪. બ્રહ્મચર્યવ્રતઃ બ્રહ્મચર્ય પાળવુંઃ મન વાણી કે કાયાએ કરી, કોઈ પણ તરેહથી, બ્રહ્મચર્ય તોડવું નહિ, તોડાવવું નહિ, તોડવામાં અનુમોદન દેવું નહિ.

૫. અપરિગ્રહવ્રતઃ ‘ પરિગ્રહ ’ ન કરવો-અર્થાત્ વ તુઓ રાખવી નહિ, રખાવવી નહિ, રાખવામાં અનુમોદન કરવું નહિ.

ઉપર કહેલાં પાંચ વ્રત યતિઓ (સાધુઓ)એ સખતરૂપે પાળવાનાં છે. ગૃહસ્થોએ પોતાના આશ્રમને ઘટલી રીતે પાળવાનાં છે-જેમ કે, પોતાની સ્ત્રી ઉપર જ મેમ રાખવો એ ગૃહસ્થનું યોગ્ય વ્રત, અને અતિશય લોભ કરી ધન વગેરેની બહુ જંગળ ન વળગાડવી, એમાં મર્યાદા રાખવી, નિઃસંગ રહેવું, એ પાંચમું વ્રત. ગૃહસ્થનાં વ્રત તે ‘ અણુવ્રત ’ (છોટાં વ્રત-નિયમો) કહેવાય છે, અને યતિઓનાં એ જ વ્રત ‘ મહાવ્રત ’ (મોટાં વ્રત-નિયમો) કહેવાય છે.

૨.

પાંચ સમિતિ: ‘ સમિતિ ’ એટલે સહાયાર, સારું વર્તન. એના પાંચ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:

૧. ઇર્થા સમિતિ: રાત્રે જીવ-જન્તુ પગતળે ચગદાય જ્ય માટે રાત્રે ન ચાલવું; ધોરી રસ્તે, જ્યાં માણસો જતાં આવતાં હોય અને જ્યાં જીવજન્તુ થોડા હોવાનો સંભવ હોય, ત્યાં દિવસે પણ એવી સંભાળથી ચાલવું કે જીવજન્તુ પગતળે ચગદાય નહિ.
૨. ભ્રષ્ટા સમિતિ: કોમળ, હિતકારી, મીઠું અને ધર્મ્ય (સત્ય અને ન્યાયને અનુસરતું) બોલવું. અસત્ય કે ક્રોધ અભિમાન કપટ વગેરે દોષોનું ભરેલું ન બોલવું.
૩. એષણા સમિતિ: ‘ એષણા ’ એટલે માગવું, તેના પેટામાં શોધવું લેવું અને લોગવવું ત્રણે આવે છે. યતિએ એવી રીતે એષણા કરવી-લિક્ષા માગવી-કે જેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ ન થાય.
૪. આદાનનિક્ષેપણા સમિતિ: ‘ આદાન ’ એટલે લેવું, અને ‘ નિક્ષેપણ ’ એટલે મૂકવું. ‘ આદાન-નિક્ષેપણા ’ સમિતિ એટલે ઠીક લેવું-મૂકવું. વસ્ત્રાદિક ચીજો એવી રીતે રાખવી કે જેમાં કોઈ પણ તરેહનો દોષ ન લાગે.
૫. પરિ(પ્રતિ)ષ્ઠાપના સમિતિ: ‘ પરિ(પ્રતિ)ષ્ઠાપના ’ એટલે નાંખવું. કદ્ મૂત્રાદિક શરીરનો મેલ એવે ઠેકાણે અને એવી રીતે નાંખવો કે જેમાં કોઈ પણ તરેહનું પાપ ન થાય.

૩.

ત્રણુ ગુપ્તિઃ ગુપ્તિ એટલે ગોપન કરવું, રક્ષણ કરવું. આ-
ત્મામાં વિષય સાથે સંબંધ થવાથી અનેક દોષો ઉત્પન્ન થાય છે.
તે માટે મન વાણી અને કાયા એવાં સાચવવાં કે એ દ્વારા કોઈ
થણુ તરેહનો દોષ થવા ન પામે. ગુપ્તિ ત્રણુ પ્રકારની છે: (૧)
મનોગુપ્તિ (૨) વાણી-ગુપ્તિ અને (૩) કાયાગુપ્તિઃ
અર્થાત્ મનને સાચવવું, વાણીને સાચવવી, અને શરીરને (શરી-
રની ક્રિયાને) સાચવવું. મનમાં હંસા કપટ વગેરેનું ચિન્તન
કરવું નહિ, જૂઠું કે કોષભર્યું બોલવું નહિ, ચોરી કરવી કે
મારવા દોડવું નહિ-વગેરે ગુપ્તિનાં ઉદાહરણો છે.

૪.

ચાર ભાવનાઃ—‘ ભાવના ’ એટલે ભાવ લાવવો. મનમાં
ચાર પ્રકારનો હમેશાં ભાવ લાવ્યાં કરવો

૧. મૈત્રીઃ—પ્રાણી માત્રમાં મિત્રભાવ રાખવો; સર્વના અપરાધ
ક્ષમા કરવા, અને કોઈ ઉપર વેર રાખવું નહિ.
૨. પ્રમોદઃ—પોતા કરતાં જે અધિક (ચઢીઆતો) હોય તેના
પ્રત્યે વિનયથી વર્તી—અર્થાત્ એની સ્તુતિ વન્દના.
અને સેવા કરી આનન્દ પામવો.
૩. કારુણ્યઃ—કરુણા, દયા; દીન અને દુઃખી જીવોને ઉપદેશ
વગેરેથી સુખ થાય એમ કરવું.
૪. માધ્યસ્થ્યઃ—ઉપેક્ષા કરવી. જેઓ તર્ફ જડ હોઈ ઉપદેશ
ગ્રહણ કરી શકે એવા ન હોય, તેમના પ્રત્યે (કોષ
વગેરે ન લાવતાં) ઉપેક્ષા કરવી.

૧. પાંચ વ્રત ઉપર સઘળા ચારિત્રનો આધાર હોવાથી એને ‘ મૂલ ગુણ ’ કહે છે.
૨. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ એ ‘ ઉત્તર ગુણ ’ કહેવાય છે.
૩. પાંચ વ્રત, ત્રણ ગુપ્તિ, અને ચાર ભાવના સંબંધી વેદધર્મમાં પણ વ્યવસ્થિત છે. યોગશાસ્ત્રમાં ભાવનાનો, મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં ગુપ્તિનો, મનુસ્મૃતિ વગેરેમાં પાંચ વ્રતનો ઉલ્લેખ છે તે તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન દોરવું.

૭.

ઊતારા.

મહાવીર સ્વામીનો પ્રથમ ઉપદેશા—“ અહો ! આ આધાર સમુદ્ર જેવો સંસાર બહુ કારણ કર્મ એ એનું કારણ છે—જેમ બીજા એ વૃક્ષનું કારણ છે તેમ.

અજ્ઞાન જીવ પોતાના જ કર્મે કરી નીચે ને નીચે જાય છે —જેમ કુવો ખોદનાર નીચે ઊતરતો જાય છે તેમ.

અને જે જીવ શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો છે તે પોતાના કર્મે કરી ઊંચે ને ઊંચે જાય છે—જેમ મહેલ બાંધનાર ઊંચે ચઢતો જાય છે તેમ.

પ્રાણાતિપાત (હિંસા) ન કરવો—કારણ કે એ થકી કર્મનાં બન્ધન ઉત્પન્ન થાય છે—પોતાના પ્રાણની માફક સામાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવા તત્પર રહેવું.

જૂઠું ન બોલવું; સત્ય અને પ્રિય બોલવું—જેમ પોતાની પીડા હરતા હોય એમ પારકાની પીડા હરવી (કહેવો શબ્દ ન કહેવો.)

કોઈનું વગર આપ્યું ધન ન લેવું—કારણ કે ધન એ માણ-
સના બાહ્ય પ્રાણ સમાન છે, અને તેથી ધન હરવું એ વધ કરવા
સમાન છે.

બ્રહ્મચર્ય પાળવું—એના ઉપર મોક્ષનો આધાર છે.

પરિશ્રદ્ધ ન કરવો—એટલે કે બહુ ચીજો પોતાની આસપાસ
વળગાડવી નહિ: બહુ ભારથી બળદ બિચારો નીચે પડે છે.

આ પ્રાણાતિપાત (હિંસા) વગેરે દોષો સૂક્ષ્મરૂપમાં ત્યજી
શકાય નહિ, તો સ્થૂળરૂપમાં તો ત્યજવા જ—અને સૂક્ષ્મરૂપે પણ
એને ત્યજવા ઉપર મન લગાડવું. ”

[હેમચન્દ્ર-ત્રિપષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર]

સમિતિ અને ગુપ્તિ મળીને આઠ પ્રવચન માતાઓ
(માતા સમાન બહાલથી રક્ષણ કરનાર શાસ્ત્ર યાને ધર્મોપદેશ)
છે. તેમાં સમિતિ પાત્ર, અને ગુપ્તિ ત્રણ કહી છે. ઇર્ષ્યા, ભાષા,
એષણા, આઠાન (નિષ્ણેપ), અને ઉચ્ચાર (મળત્યાગ) એ
(એ સંબંધી) પાંચ સમિતિ; અને મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ
અને કાયગુપ્તિ એ ત્રણ ગુપ્તિ: એ આઠ.

[ઉત્તરાખ્યયન.]

(૧) મૈત્રી, (૨) પ્રમોદ, (૩) કારુણ્ય. અને (૪)
માધ્યસ્થ્ય, ક્રમવાર સત્ત્વ (પ્રાણી માત્ર), ગુણાધિક, કિલ્લશ્ચમાન
(દુઃખી) અને અવિનેય (ઉપદેશ બહુણ ન કરી શકે એવા)માં
કરવાં.

[તત્ત્વાર્થાધિગમ.]

૮.

આસ્તવ અને સંવર.

૧. જૈન ધર્મમાં નવ તત્ત્વ માન્યાં છે: (૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) પુણ્ય, (૪) પાપ, (૫) આસ્તવ, (૬) સંવર, (૭) નિર્જરા, (૮) બન્ધ અને (૯) મોક્ષ.
૨. આમાં ‘આસ્તવ,’ ‘સંવર’ અને ‘નિર્જરા’ એ ત્રણ સિવાયના અર્થ રૂપ છે. ‘નિર્જરા’ એટલે ઉત્પન્ન થએલા કર્મનું તપ વગેરે સાધનવડે નિર્જરણ કરવું, જરાવી નાંખવું, ઘસાઈ બાંધ-ફાંસ પામે એમ કરવું.
૩. હવે ‘આસ્તવ’ અને ‘સંવર’ નું વર્ણન કરીએ-કારણ કે એ બે શબ્દમાં આખું જૈનશાસન સમાજેલું છે. એક જૈન વિદ્વાન કહે છે તેમ “આસ્તવ એ સંસાર (બન્ધ) નું કારણ છે, અને સંવર એ મોક્ષનું કારણ છે: મૂઠીમાં આખો આર્દ્રત (જૈન) સિદ્ધાન્ત માગો તો તે આટલો છે. બીજું બધું આનો જ વિસ્તાર છે.”
૪. આસ્તવ: આત્માને વિષે કર્મોનું વહેવું તે ‘આસ્તવ’ (આ+સ્ત વહેવું) ધાતુ ઉપરથી). જેમ ગામનું મેલું પાણી નાળામાં થઈને તળાવમાં વહે છે અને તળાવને મલિન કરે છે, તેમ આ સંસારના વિષયો ઇન્દ્રિય વગેરે દ્વારમાં થઈને આત્મામાં પેસે છે અને આત્માને બગાડે છે. એક બીજું દૃષ્ટાન્ત એ અપાય છે કે-જેમ લીના વસ્ત્ર ઉપર જે કંઈ ધળ આવીને પડે છે તે એને ચોંટી બાંધે છે, તેમ ક્રોધ, અભિમાન વગેરે:

- દુષ્ટ વૃત્તિઓથી લદખદ થએલા આત્માને આ સંસારાન કર્મો વળગી પડે છે. આ દુષ્ટ વૃત્તિઓને ‘કષાય’ (કષનારી, હણનારી, આત્માને મલિન કરનારી વૃત્તિઓ) કહે છે. કષાય ચાર છે: ક્રોધ, (અશિ-)માન, માયા (કપટ), અને લોભ.
૫. સંવર: આસવને સારી રીતે વારે તે ‘સંવર’; યા તો, આસવ-વહેણુનું દ્વાર-બંધ કરે તે ‘સંવર’ (સં+વૃ-વારવું; અગર બંધ કરવું). એમાં ઉપર કહેલી ત્રણ શુદ્ધિ અને પાંચ સમિતિનો સમાવેશ થાય છે.

૯.

ઊતારા.

જીવ, અજીવ, બન્ધ, પુણ્ય, પાપ, આસવ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ-એ નવ તત્ત્વ છે.

[ઉત્તરાધ્યયન.]

શરીર વાણી અને મનનાં કર્મો તે ‘યોગ.’

એ (જ) આસવ.

શુભ યોગ એ પુણ્યનો અસ્રાવ;

અશુભ પાપનો.

દુઃખ, શોક, તાપ, આકન્દન (રોવું), વધ, પરિદેવન (હાય હાય કરવી) —એ પોતામાં, અન્યમાં, કે ઉભયમાં કરવામાં આવે તો તે અશુભ(પાપ)નો આસવ બને છે.

સર્વ ભૂત (પ્રાણી) માત્રમાં અનુકર્યા (દયા), દાન, સરાગ સંયમાદિયોગ (રાગપૂર્વક અર્થાત્ સકામ^૧ રીતે સંયમ કરવો), ક્ષમા અને શૌચ (પવિત્રતા)—એ શુભ (પુણ્ય)નો આસંવ બને છે.

આ વનો નિરોધ તે સંવર.

એ (સંવર) ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા (વિષયો અનિત્ય છે ઇત્યાદિ તત્ત્વચિન્તા) પરીપહજ્ય (દુઃખ સહન કરવાં), અને ચારિત્ર થકી થાય છે.

તપવટે સંવર અને નિર્જરા (કર્મનો ક્ષય) થાય છે.

સારી રીતે (કાયા વાચા અને મનનાં કર્મરૂપી) યોગનો નિગ્રહ કરવો (કબજે રાખવાં) એ ગુપ્તિ.

ઈર્ષ્યા (ચાલવું), ભાષા (બોલવું), એષણા (માગવું), આદાનનિક્ષેપ (લેવું-મૂકવું) અને ઉત્સર્ગ (ફેંકી દેવું)—એમ (પાંચ બાબતની) સમિતિ (સહાચાર) છે.

[તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર]

૧૦.

દશ યતિધર્મ.

૧. જૈન ધર્મમાં વૈરાગ્યને મ્હોટું સ્થાન હોવાથી, યતિઓના ધર્મનું બહુ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પણ જે યતિઓના

૧. નિઃક્રમ સંયમ એ આસવ નહિ.

ધર્મ છે તે જ ચયાશક્તિ ગૃહસ્થોએ પણ પાળવાના છે. તેથી નીચે બતાવેલા યતિધર્મ સર્વ ન ઉપયોગી થાય એવા છે.

૨. ૬થ યતિધર્મ:—

- (૧) ક્ષાન્તિ—ક્ષમા; કોઈ સામે ક્રોધ ન કરવો.
- (૨) માર્દવ—મૃદુતા; કોમળપણું; કોઈ તરફ અભિમાન થાને અકકડપણથી વર્તવું નહિ.
- (૩) આર્દવ—ઝગ્નુતા; સીધાપણું; નિષ્કપટતા.
- (૪) મુક્તિ—છટો હાથ; લોભ ન કરવો.
- (૫) તપ—તપશ્ચર્યા; ઇચ્છાઓને મારવી.
- (૬) સંયમ—ઇન્દ્રિયાઈકનો નિયંત્ર કરવો, કબજે રાખવાં.
- (૭) સત્ય—સાચું બોલવું.
- (૮) શૌચ—પવિત્રતા. *
- (૯) અકિંચનતા—કોઈ પણ ચીજ પાસે રાખવી નહિ; પરિશ્રદ્ધનો-મમતાનો ત્યાગ.
- (૧૦) પ્રજ્ઞ—પ્રજ્ઞાચર્યા.

બ્રાહ્મણ ધર્મમાંથી આને મળતી ગુણોની યાદીઓ બતાવવી.

* સર્વ જીવો પ્રત્યે સુખાનુકૂલ વર્તવું, અગર તો વગર આપ્યું લેવું નહિ—એમ અહિંસા અને અસ્તેય એવો ‘ શૌચ ’ નો અર્થ કરવામાં આવે છે. પણ પવિત્રતા અર્થે વધારે પ્રસિદ્ધ હોવાથી પસંદ કર્યો છે.

૧૧.

બાર ગૃહસ્થ ધર્મ.

૧. ઉપર કહ્યું તેમ, જે યતિઓના ધર્મ છે તે જ થોડાક ફેરફાર સાથે ગૃહસ્થના ધર્મ છે. પાંચ વ્રત સમિતિ વગેરેમાંથી નીચે પ્રમાણે બાર પ્રકારના ગૃહસ્થધર્મ બંધવામાં આવ્યા છે:—

૨. પાંચ ‘અણુવ્રત’: ઉપર જે પાંચ મહાવ્રત ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે જ ગૃહસ્થો જ્યારે યથાશક્તિ પાળે છે ત્યારે ‘અણુવ્રત’ કહેવાય છે. (‘અણુ’ એટલે ન્હાનાં, ગૃહસ્થને લાયક—આકરા નહિ તે.)

૩. ત્રણ ‘ગુણુવ્રત’: ઉપરનાં અણુવ્રત તે ‘મૂળવ્રત’ છે. તેની મહદમાં ત્રણ ‘ગુણુવ્રત’ યાને મહદગાર વ્રત છે:

(૧) ‘હિંસ્રવ્રત’: આટલું ચાલવું એમ પોતાને હરવા ફરવું તથા મુસાફરી કરવાની મર્યાદાકરવી. આનો હેતુ છે કે હરવા ફરવાથી જે જીવહિંસા થાય છે તે ઓછી થાય.

(૨) ‘લોભપલોગનિયમ વ્રત’: લોભનાદિક-જે એક વાર લોભવતાં જ વપરાઈ જાય એવા-પદાર્થોનો ‘લોભ,’ તથા વસ્ત્રાદિક-જે વારંવાર વપરાય છે એવા-પદાર્થોનો ‘ઉપલોભ’-જે બાબત કાંઈક નિયમ રાખવો. આનો હેતુ ઇન્દ્રિયો મન વગેરેને વશ કરવાનો છે.

(૩) ‘ અનર્થહંડનિષેધ વ્રત ’: કોઈ પણ નિર્રર્થક ક્રિયા ન કરવી. આનો ઉદ્દેશ મનુષ્યની સઘળી પ્રવૃત્તિને ધર્મ તરફ-ઉત્તમ પુરુષાર્થ તરફ-વાળવાનો છે.

૪. ‘ ચાર શિક્ષાવ્રત ’:—

(૧) ‘ સામાયિક વ્રત ’: રાગદ્વેષરહિત થઈ, સર્વ જીવ ઉપર સમભાવ લાવી, જે ઘડી એકાન્તમાં તત્ત્વચિન્તન કરવું તે ‘ સામાયિક વ્રત ’. ‘ સામાયિક ’ એટલે સમતા પ્રાપ્ત કરવા સંજનથી.

(૨) ‘ દેશાવકાશિક વ્રત ’: ઉપર જે દિગ્વ્રત કહ્યું તેમાં વળી વિશેષ સંકોચ કરવો તે.

(૩) ‘ પ્રોષધ (પોસહ)* વ્રત ’: અમુક અમુક દિવસે ૧૫૫ની વૃત્તિથી રહેવું. ગૃહસ્થ ધીમે ધીમે યતિધર્મને લાયક થાય, યતિધર્મ પૂરેપૂરા અંગીકાર ન કરી શકે તો પણ થોડોક પણ એનો લાભ લે તે માટે આ ગોઠવણ છે.

(૪) ‘ અતિથિસંવિભાગ ’: અતિથિને—પાસ કરીને મુનિ-એને—આપ્યા વિના ખાવું નહિ.

આ બારે ધર્મનો આધાર ‘ સમ્યક્ત્વ ’ (‘ સમક્ષિત ’) આને સારી શ્રદ્ધા ઉપર રહેલો છે.

સામાયિક વિષે નાચેના પાઠમાં વિશેષ કહેવામાં આવશે.

* પોસહવું ખરું સંસ્કૃત રૂપ ઉપવસથ-ઉપવાસ છે. અને અથ, પણ એ જ છે.

૧૨.

સામાયિક અને પ્રતિકભણ.

૧. મન ઇન્દ્રિયો વગેરે—મનુષ્યને સંસારમાં નાંખનાર અને આવળે માર્ગે લઈ જનાર શક્તિઓને જીતવા માટે જૈન ધર્મમાં કેટલીક ક્રિયાઓ રચવામાં આવી છે. એ અવશ્ય કરવા જેવી છે તેથી એને ‘આવશ્યક’ કહે છે. એ આવશ્યકમાં તીર્થંકર પ્રભુની સ્તુતિ વન્દના વગેરે ઉપરાંત—
(૧) સામાયિક અને (૨) પ્રતિકભણ નામનાં બે આવશ્યક છે તે ખાસ જાણવા જેવાં છે.
૨. સામાયિક: એટલે મનની સમતા મેળવવી. આ સંસારમાં બધી ચીજો આપણને મનગમતી કયાંથી મળે ? ટાંઢે હોય તડકાંએ હોય, શિયાળેએ હોય ઉન્હાળેએ હોય, ખાગ-બગીચાઓ હોય અને કાંટા ઝાંખરા પણ હોય—ડૂંકામાં, સુખ પણ હોય અને દુઃખ પણ હોય: માટે સુખ દુઃખમાં મનને ડામાડોળ થવા ન દેતાં સમતામાં યાને સરખાઈમાં રાખવું; સાડું-ખોટું વહાણું-અળખામણ અર્થાત્ રાગ-ક્રોધ થવા ન દેવા; અને પ્રજ્ઞી માત્ર ઉપર સરખો ભાવ રાખવો. આ માટે દરેક જૈનને હમેશાં બે ઘડી ચિત્તને સ્થિર રાખી જ્ઞાનનો પાઠ (‘સંજ્ઞાય’—સ્વાધ્યાય) અને ધ્યાન કરવાની આજ્ઞા છે. અને ‘સામાયિક’ યાને સમતા મેળવવાનો વિધિ કહે છે.

૩. તેવું જ એક ધીબું આવશ્યક પ્રતિક્રમણ છે. ‘પ્રતિક્રમણ’ એટલે અશુભ ચાને પાપમાંથી પાછા ફરી શુભ તરફ ચાલવું. મનુષ્ય દિવસ અને રાતમાં બાણ્યે-અબાણ્યે કાંઈને કાંઈ પાપ કર્યા વિના રહેતો નથી. પણ સવાર સાંજ પોતાનાં પાપનો વિચાર કરી, થઈ ગયું તે માટે પસ્તાવો ધરી, ભવિષ્યમાં તેમ ન કરવાનો નિશ્ચય કરે તો તેથી એનું જીવન બહુ સુધરે. તે માટે જૈન શાસ્ત્રકારોએ આ ‘પ્રતિક્રમણ’ નામનો, પાપ કબૂલી પુણ્યને માર્ગે ચાલવાનો, વિધિ કર્યો છે. રાત્રિનું અને દિવસનું એમ બે પ્રતિક્રમણ છે. રાત્રિનું પ્રતિક્રમણ સવારમાં, અને દિવસનું પ્રતિક્રમણ સાંજે કરવાનું હોય છે.

૧. તોબણ-સુખદુઃખ-નામદેષ-આદિ દ્વન્દ્વન પાર જઈ સમતા રાખવાનો ભગવદ્ગીતાનો ઉપદેશ સ્મરણમાં લાવવો.
૨. સન્ધ્યાને અંગે રાત્રિ અને દિવસનાં પાપ ધોવાનો બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જે વિધિ છે તે પણ વિચારવો.

૧૩.

યાત્રા અને વ્રત.

૧. ઠરેક ધર્મમાં કેટલાંક સ્થાન અને કેટલાક કાળ પવિત્ર મનાય છે. અને તેથી જો ક્યાંને યાત્રાએ જવાની અને તે તે કાળે અસુક વ્રત-ઉપવાસાદિક કરવાની આજ્ઞા હોય છે. તે પ્રમાણે જૈન ધર્મમાં પણ કેટલાંક યાત્રાનાં સ્થાન તથા વ્રત-ઉપવાસ કરવાના દિવસો ઠરાવેલા છે.

૨. શંત્રુજય પર્વત ઉપર આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવજી, ચંપાપુરીમાં વાસુપૂજ્યજી, ગિરનાર ઉપર નેમિનાથજી, પાવાપુરોમાં મહાવીર સ્વામી અને બાકીના વીસ તીર્થંકર સમેતશિખર (બંગાળામાં) ઉપર નિર્વાણ પામ્યા, તેથી એ પાંચ સ્થાન બહુ પવિત્ર મનાય છે.
૩. ‘ પોસહ ’ ચાને ‘ પ્રોપધ વત ’ તે મહિનામાં પાંચ વખત—અજવાળી પાંચમ અને જે ચૌદસે—કરવાનું હોય છે. એમાં મૃદસ્યે આહાર, ઘરીરસત્કાર (શરીર ઠાઠમાઠ કરવું), અણ્નભ્રમચર્ય (સ્ત્રીસંગ), અને વ્યાપાર—એ ચાર વાનાં ત્યજવાનાં કહ્યાં છે. જૈન ધર્મનું બીજું મહોટું વત પચુસણુ (‘ પજ્જુસણુ ’—‘ પચુપણુ ’) છે. એ શ્વેતામ્બર મત પ્રમાણે શ્રાવણ વદ બારશથી બાહરવા શુદ્ધ ચૌથ સુધી આઠ દિવસ કરવાનું હોય છે. શ્વેતામ્બરોની એક શાખા સ્થાનકવાસીઓ એ તેરશથી પાંચમ સુધી કરે છે. અને દિગ્ગમ્બરો એ બાહરવા શુદ્ધ પાચમથી ચૌદશ સુધી દશ દિવસ કરે છે. એમાં ઉપવાસ અને શાસ્ત્રશ્રવણુ કરવામાં આવે છે.

૧૪.

પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર સ્વામી.

પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરના ઠેશી નામે એક શિષ્ય પોતાના શિષ્યોને લઈ ફરતા ફરતા આવસ્તી નગરીમાં આવી પહોંચ્યા, અને ગામ બહાર એક વનમાં વાસ કર્યો, એટલામાં શ્રી મહાવીર વર્ધમાન સ્વામીના શિષ્ય ગૌતમ જે વિદ્યા અને ચારિત્ર ઉભયમાં

એ ઠ હતા તે એ જ ગામ આવી ચઢયા, અને પાસેના બીજા વનમાં ભિતર્યા. જાનેના શિષ્યોને, એક બીજાને મળી વાતચીત કરતાં, વિચાર થવા લાગ્યો કે આપણા બેના ગુરુમાંથી કોના ગુરુનો ઉપદેશ સાચો હશે ?—(૧) પાર્શ્વનાથે કરેલો ચાર વ્રતનો ઉપદેશ સાચો હશે ? કે મહાવીર સ્વામીએ કરેલો પાંચ વ્રતનો સાચો હશે ? (૨) બીજું—વર્ધમાન સ્વામીએ ઉપદેશેલ વસ્ત્ર ન પહેરવાનો અચ્ચેલ ધર્મ^૧ સાચો હશે ? કે પાર્શ્વનાથનો એક અંદર અને એક બહાર (ઉત્તરીય) વસ્ત્ર ધારણ કરવાનો અચ્ચેલ ધર્મ સાચો હશે ? કેશી અને ગૌતમ જાનેએ પોતાના શિષ્યોની શંકા બાણી અને એક બીજાને મળવાનું ધાર્યું. ગૌતમે વિચાર કર્યો કે કેશી આગલા તીર્થ કરના શિષ્ય હોઈ કુળમાં જ્યેષ્ઠ ગણાય, તેથી મારે એમની પાસે જવું જોઈએ. તેથી એ કેશી પાસે જવા નીકળ્યા. કેશીએ વિચાર કર્યો કે ગૌતમ મારા કરતાં વયમાં અધિક^૨ છે માટે મારે એમની પાસે જવું જોઈએ આમ વિચાર કરી એ સામા ગયા. જાને એક બીજાને બાવથી મળ્યા. કેશીએ ગૌતમને પૂછ્યું: “ભગવન !

૧. સ્વેતાશ્વર પન્થના ટીકાકારો આનો અર્થ—અમુક પ્રમાણનાંજ, સ્વેત (રંગીન નહિ એવાં), જીર્ણ જેવાં, અને અલ્પ મૂલ્યનાં જ વસ્ત્રો પહેરવાં એવો કરે છે.

૨. મૂળમાં માત્ર ‘કુમાર અમણ્ય’ કેશી’ એવા શબ્દો છે. પણ એનો અર્થ બાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. ગૌતમ આગળ જતાં કેશીને ‘ભગવન’ કહે છે તેથી કેટલાકે એમ કલ્પના કરી છે કે કેશી મ્હોટા હોવા જોઈએ. પણ આમ અર્થ કરવાથી પરસ્પર વિતંતની ખૂબી જે અન્યકાર બતાવવા માગે છે તે નષ્ટ થાય છે.

પાર્શ્વનાથ ચાર વ્રત માને છે, અને વર્ધમાન સ્વામી પાંચ કહે છે. એક જ ધર્મ ઉપદેશવાનો બંનેનો ઉદ્દેશ છે, છતાં બે વચ્ચે આ ફેર કેમ ? આપને આ બાબત શંકા નથી થતી ? ” ગૌતમે ઉત્તર દીધો: “ ભગવન્ ! પહેલાં તીર્થંકરના સાધુ ઋણ (સીધા, સરળ) પણ જડ હતા; વચલા બાવીસ તીર્થંકરના ઋણ તેમ જ બુદ્ધિમાન હતા; છેલ્લા તીર્થંકરના વાંકા અને જડ હોવાનો સંભવ છે. આ કારણથી વચલા બાવીસ તીર્થંકરના સાધુઓને ચાર વ્રતનો ઉપદેશ કર્યો, તો પણ એ સમજતા હતા કે એ ચાર વ્રતમાં પાંચે વ્રત સમાઈ જાય છે અને તે પ્રમાણે તેઓનો આચાર હતો. પણ પહેલા તીર્થંકરના સાધુઓને એમની જડતાને દીધે આમાં ભૂલ કરવાનો સંભવ હતો; અને છેલ્લા તીર્થંકરના સાધુઓ તો વાંકા તેમ જડ એમ બંને દોષવાળા હોવાથી એમને માટે સ્પષ્ટ ઉપદેશની બહુ જ જરૂર છે. આ કારણથી આ બે—પહેલા અને છેલ્લા—તીર્થંકરે પાંચ વ્રતનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને વચલાઓએ ચારમાં પાંચ સમાવીને ચાર જ વ્રતનો કર્યો છે.

કેશી આ ઉત્તર સાંભળી બોલ્યા: “ ગૌતમ ! ખરેખર તમે જ્ઞાની છો: મારો સંશય ટાળ્યો છે. પણ મને હજી એક બીજો સંશય છે એ ટાળો. ” એમ કહી એમણે સચેલ અને અચેલ ધર્મ સંબંધી ઉપર કહેલો પ્રશ્ન પૂછ્યો: એના ઉત્તરમાં ગૌતમે નીચે પ્રમાણે કહ્યું: “ તીર્થંકરો જ્ઞાની હોઈ દરેકે પોતપોતાના શિષ્યોના ગુણ અને સ્વભાવનો વિચાર કરી ઉપદેશ કર્યો છે. પાર્શ્વનાથના શિષ્યો ઋણ (સીધા) અને બુદ્ધિમાન હોવાથી એમને વસ્ત્ર ધાધ કરે એમ ન હતું, પણ મહાવીર સ્વામીના શિષ્યો વાંકા અને જડ હોવાથી એમને વસ્ત્રનો મોહ લાગી

જવાનો વિશેષ લય—તેથી એકે સચેલ ધર્મ રાખ્યો છે, અને બીજાએ અચેલ ધર્મ ઉપદેશ્યો છે. ચતિનો વેશ માત્ર લોકમાં ઓળખાવા માટે, તથા અનાચાર સેવતાં જરા વિચાર પડે તે માટે, વ્યવહાર દૃષ્ટિએ કર્યો છે. બાકી વસ્તુતઃ, જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ જ મોક્ષનાં સાધન છે એમ તીર્થંકરોએ નિર્ણય કર્યો છે. ”

આમ પાર્શ્વનાથ અને મહાવીર સ્વામીના ઉપદેશ વચ્ચેના લેહનો ખુલાસો થઇ ગયો. પછી જૈન ધર્મના કેટલાક સામાન્ય સિદ્ધાન્તો વિષે કેશીએ ગૌતમને પ્રશ્ન પૂછ્યા—તેના ગાતમે ઉત્તર દીધા તેમાં એક મુખ્ય પ્રશ્ન એ હતો કે “ હું ગૌતમ ! હજારો શત્રુઓ તમારા ઉપર હુલો કરી રહ્યા છે નેમને તમે શી રીતે જીતો છો ? ” એના ઉત્તરમાં ગૌતમે કહ્યું : “ એકને જીત્યાથી પાંચને જીતું છું ; પાંચને જીત્યાથી દસને જીતું છું ; અને દસને જીતવાથી સર્વને જીતું છું. ” પછી આના ખુલાસામાં જણાવ્યું કે “ આત્માને જીત્યો નહિ તો એ એક શત્રુ છે. એને જીતવાથી એ આત્મા ઉપરાંત બીજા ચાર શત્રુ—ક્રોધ, માન (અભિમાન), માયા (કપટ), અને લોભ એ ચાર કષાય (આત્માને હજીનાર મહિન લાવ)—જીતાય છે. એ પાંચ જીતાયા એટલે બીજી પાંચ ઇન્દ્રિયો મળી જી શત્રુ જીતાયા—અને એ દશ જીતાયા એટલે સમજા જીતાયા. ”

૧. એક ધર્મના વિવિધ પંથોએ તેમ જ જુદા જુદા ધર્મોએ આ રીતે પરસ્પર વિનયથી વર્તા મતભેદ ટાળવા જોઇએ.
૨. જાત્રે અધિકાર પ્રમાણે જુદા જુદા ઉપદેશ કરવાની જે રીત બતાવી છે તે બ્રાહ્મણ બૌદ્ધ વગેરે આ દેશના સર્વ ધર્મની સામાન્ય રીત છે એ વિદ્યાર્થીઓને જણાવવું.

૩. મતબેદ ટાળ્યા એટલે ધર્મનું ખરું તત્ત્વ સૂઝશે. જૈન ધર્મનું—તેમ જ સર્વ ધર્મનું—સામાન્ય તત્ત્વ આ ' સત્યો ' જીતવામાં રહેલું છે. સરખાવો ભગવદ્ગીતા વગેરે. (આ વડે 'જિન'—અને 'જૈન'—શબ્દનો પૂર્વે કરેલો અર્થ યાદ કરાવવો.)

૧૫.

મહાવીર સ્વામી અને ગોશાલ.

(ભાવી અને પરાક્રમ.)

કુંડકોલિય નામે એક મહાવીર સ્વામીનો ઉપાસક હતો તે એક વાર મધ્યાહ્ને એક અચોક્ક વૃક્ષની છાયામાં બેઠો હતો. ત્યાં એક દેવે આવી એને કહ્યું : “ હે ભાઈ કુંડકોલિય ! મંખ-લિપુત્ર ગોશાલનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે—ઉદ્યોગ^૧ કે કર્મ કે બલ કે વીર્ય કે જેને પુરુષકાર—પરાક્રમ^૨ કહીએ એવું કાંઈ જ નથી; સર્વ પદાર્થ નિયતિ યાને ભાવીથી નક્કો થઈ ચૂકેલા છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનો આથી ઉલટો સિદ્ધાન્ત છે: એ કહે છે કે—ઉદ્યોગ કર્મ બલ વીર્ય પુરુષકાર—પરાક્રમ એવું છે; અને સર્વ પદાર્થ નિયતિ યાને ભાવીથી નક્કો થઈ ચૂકેલા છે એમ કંઈ નથી. આ બેમાં ગોશાલનો સિદ્ધાન્ત સારો છે, મહાવીરનો ખોટો છે. ”

કુંડકોલિયે ઉત્તર આપ્યો: “ હે દેવ ! જો તમે કહો છો કે ઉદ્યોગ કર્મ બલ વીર્ય પુરુષકાર—પરાક્રમ એવું કાંઈ છે જ નહિ, અને સર્વ પદાર્થો ભાવીથી નક્કો થઈ ચૂકેલા છે એવો ગોશાલનો

૧. મૂખમાં ' ઉત્પાન ' = બિલા ચવું. બિલાવ.

૨. પુરુષત્વ કરવું—પરાક્રમ; પુરુષ કરેલું પરાક્રમ.

સિદ્ધાન્ત જ ખરો છે, અને ઉદ્યોગ કર્મ બલ વીર્ય પુરુષકાર-પરાક્રમનું પ્રતિપાદન કરનારો મહાવીર સ્વામીનો ખોટો છે, તો કૃપા કરી કહેશો કે આપે આ દિવ્ય પ્રભાવ-આ દેવપણું-થી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું ? પુરુષકાર-પરાક્રમથી કે તે વગર, એમનું એમ ? ” દેવે જવાબ દીધો:—“તે વગર, એમનું એમ.” કુંડકોલિય: “વારૂ; ત્યારે આ અસંખ્ય જીવો જે દેવપણું પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉદ્યોગ કરતા નથી તે કેમ દેવ બની ગયા નથી ? માટે, હે દેવ ! તમને આ પદ, એ પદ મેળવવા માટે કરેલા ઉદ્યોગ યાને પુરુષકાર-પરાક્રમને લીધે જ મળ્યું છે, મળવાનું હતું અને મળ્યું છે એ તમારું કહેવું જોઈએ.” આ સાંભળી દેવને થયું કે મેં આને ચળાવવાનો યત્ન કર્યો એ જોઈએ થયું. મછી તુરત એ દેવ અન્તર્ધાન થઈ ગયો.

હિન્દુ (વેદ) ધર્મમાં, તેમ જ જૈન ધર્મમાં કર્મનો અર્થ નકકીથી ચૂકવું ભાવી એવો થતો નથી. બંનેમાં પુરુષકારની પ્રશંસા છે એ તરફ વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન દોરવું.

૧૬.

ખરો બ્રાહ્મણ કેણુ ?

જયદોષ નામે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલો એક મહાયશસ્ત્રી વિદ્વા હતો. એ સર્વ પ્રકારના યમ (પંચ મહાવત) આચરતો હતો. આ મહામુનિ એક વખત એક ગામથી બીજે ગામ એમ ફરતો ફરતો કાશીપુરીમાં આવી ચઢ્યો. પુરીની બહાર એક મનોહર ઉદ્યાનને વિષે વાસો કર્યો. તેવામાં વિજયદોષ નામે એક વેદમાં કુશળ બ્રાહ્મણ કાશીમાં યજ્ઞ કરતો હતો. ત્યાં પેલો અણુગાર

(ઘર ત્યજી યતિ બનેલો) મુનિ-જ્યઘોષ-એક માસ ઉપવાસ કરી, પારણા માટે અન્ન લેવા ગયો. યજ્ઞવાટમાં શિક્ષા અર્થે આવેલા એ મુનિને જોઇ વિજયઘોષે કહ્યું—“ હે ભક્ષુ ! હું તને અન્ન નહિ આપું. બીજે માગવા જા. અહીં તો જે પ્રાણીઓ વેદના જાણુ હોય, યજ્ઞ સમજતા હોય, જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય, જે પોતાના અને અન્યના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ હોય—એવા વિપ્રને અન્ન આપવાનું છે. ” આ ઉત્તરથી જરા પણ શુસ્સે ન થતાં, તેમ અન્ન ખાતર નહિ પણ સામાનું કલ્યાણ કરવાને જ માટે, જ્યઘોષે કહ્યું : “ હે વિપ્ર ! તું વેદનું મુખ (મુખ તત્ત્વ શું છે તે) જાણતો નથી, યજ્ઞનું જાણતો નથી, નક્ષત્રનું જાણતો નથી, ધર્મનું જાણતો નથી. આ સંસારમાંથી ઉદ્ધારવા કોણ સમર્થ છે અને કોણ નહિ તે પણ તું જાણતો નથી. જાણતો હોય તો કહે. ” વિજયઘોષે કાંઇ ઉત્તર ન આપ્યો. પણ એ અને બાળ પ્રાણીઓ જ્યઘોષ મુનિ આગળ હાથ જોડી બિભા રહ્યા, અને સૌએ મળી એને ‘ વેદનું મુખ શું, યજ્ઞનું મુખ શું, નક્ષત્રનું મુખ શું, અને ધર્મનું મુખ શું ? ’ એ સમજાવવા પ્રાર્થના કરી.

જ્યઘોષ મુનિએ આ સઘળું સમજાવ્યું અને પછી ખરો પ્રાણી કોને કહેવો એ સંબંધી સવિસ્તર ખુલાસો કર્યો. જ્યઘોષ મુનિ કહે છે :—

“ જે ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીને જાણુ છે અને એમની ત્રણે પ્રકારે (મન વાણી અને કાયાથી) હિંસા કરતો નથી, તેને અમે ‘ પ્રાણી ’ કહીએ છીએ.

જે કોઇ હાસ્ય (મસ્કરીમાં) લોભ કે ભય થકી પણ કલ્પે

જૂઠું બોલતો નથી, તેને અમે ‘બ્રાહ્મણ’ કહીએ છીએ.

છવતી કે જડ, અદ્ય કે જાડુ, કોઈ વસ્તુ, વગર-આપી જે લેતો નથી, તેને અમે ‘બ્રાહ્મણ’ કહીએ છીએ.

જે બ્રહ્મચર્ય પાળે છે તેને અમે ‘બ્રાહ્મણ’ કહીએ છીએ.

જેમ જળમાં બિગેલું કમળ જળ થકી ભીંજતું નથી, તેમ કામ (સંસારના સુખના પદાર્થો) વડે જે લેપાતો નથી તેને અમે ‘બ્રાહ્મણ’ કહીએ છીએ.

મસ્તક મુંઠાવે કોઈ પણ માણસ શ્રમણ થતો નથી; ઝોંકાર ઉચ્ચારે બ્રાહ્મણ થતો નથી; અરણ્યમાં વસવાથી મુનિ થતો નથી; અને કુશચીર (વદકલ) થકી તાપસ થતો નથી.

સમતા ^૧ થકી શ્રમણ થાય છે; બ્રહ્મચર્ય થકી બ્રાહ્મણ થાય છે; જ્ઞાને ^૨ કરી મુનિ થાય છે; અને તપે કરી તાપસ થાય છે.

કર્મે કરી માણસ બ્રાહ્મણ થાય છે; કર્મે કરી ક્ષત્રિય થાય છે; કર્મે કરી વૈશ્ય થાય છે; અને કર્મે કરી શૂદ્ર થાય છે.

જે દ્વિજોત્તમો (ઉત્તમ બ્રાહ્મણો) ઉપર કહેલા ગુણ થકી યુક્ત છે, તે પોતાનો અને પારકાનો ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ છે.”

૧. જૈન ધર્મને સમસ્ત ‘બ્રાહ્મણ’-વર્ગ સાથે લઘાઈ નથી. ખરા બ્રાહ્મણને માન આપવા એ તૈયાર છે. બૃહદ્દારણ્યક મહાભારત વગેરે બ્રાહ્મણ

૧. શ્રમણનું પ્રાકૃતમાં સમજી શકાય છે તેથી સમતા શબ્દ સ્પષ્ટ થાય છે.

૨. મન-મનન કરવું, મનન કરીને જાણવું-એ ઉપરથી મુનિ શબ્દ થયો છે તેથી.

ધર્મના બધા અન્ધોમાં આના ગુણવાળાને જ 'બ્રાહ્મણ' કહ્યો છે. આવો જ એક પાંડ બૌદ્ધ ધર્મને અંગે આવશે.

૨. જેમ બ્રાહ્મણમાં અમુક ગુણ માગ્યા છે તેમ જૈન ધર્મના મતિમાં પણ માગ્યા છે: 'સમતા થકી શ્રમણુ ચામ છે.'

૧૭.

જૈનધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

હવે જૈન ધર્મનાં કેટલાંક સામાન્ય તત્ત્વો તારવી કાઢીએ.

૧. અહિંસા:—એ આ ધર્મનું પરમ તત્ત્વ છે. એ ધર્મના સમળા આચાર વિચારની પાછળ એ હિંસા માટે તીવ્ર લાગણી રહેલી છે, અને માત્ર યજ્ઞયાગાદિકમાં કે સામાન્ય ખાન પાન માટે હિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યના સમળા વ્યવહારનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી એમાં ક્યાં ક્યાં હિંસાનો પ્રસંગ આવે છે એ તપાસ્યું છે, અને ત્યાં હિંસા કેવી રીતે થતી અટકે, અગર કાંઈ નહિ તો એાછામાં એાછી થાય, એ માટે બારીક કાળજીથી ગોઠવણ કરી છે. * તેઓ ૫૮જીવકાય-અર્થાત્ ૭ પ્રકારના જીવ સમૂહ માને છે: (૧) પૃથ્વી, (૨) જળ, (૩) તેજ, (૪) વાયુ, (૫) વનસ્પતિ અને (૬) ત્રસ (ત્રાસ-ભય-દેખી એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે જઈ શકે એવા) કપાવાથી મ્હાન થવું-કરમાવું, કપાયા છતાં પાછા ઊગવું, આહારવડે વૃદ્ધિ પામવી, નિદ્રા લેવી ઇત્યાદિ જીવના ધર્મો એ સર્વ માં વધારે એાછા નજરે પડે છે.

* ઉદા-કન્દમૂળ ખાવાં નહિ, મૂત્રપૂરીપાદિકમાં કહોલશ્રમણુ ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતે એની વ્યવસ્થા કરવી વગેરે.

૨. જૈનધર્મનો બીજો મહોટો આગ્રહ તપ માટે છે. ઉપવાસાદિકથી શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું તેઓ આવશ્યક ગણે છે. તેઓ આન્તરવૃત્તિનો જય નકામો ગણતા નથી, પણ દેહને અને આન્તરવૃત્તિને એવો ગાઢ સંબંધ છે કે દેહ અને ઇન્દ્રિયના દમન વગર મન છૂતાવું અશક્ય છે એમ માને છે, અને તેથી વિવિધ તરેહના ઉપવાસનો વિધિ કરે છે. સાધુ થતા પહેલાં જ કેશલુંચનનો વિધિ છે તે પણ આ તપ માટેની શક્તિ કસવા છે.

૩. વૈરાગ્ય ઉપર પણ તેઓ બહુ લક્ષ દે છે. મનુષ્યનો પરમ પુરુષાર્થ વ્યાવહારિક સમૃદ્ધિ નથી, પણ કૈવલ્યસ્થિતિ યાને નિર્વાણ વા શાન્તિ છે. અને તે માટે સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણ (રત્નત્રય) બહુ ખતથી પ્રાપ્ત કરવાનો બોધ કરે છે.

૪. તેઓ જગતને અનાદિ માને છે, અને કર્મના મહાનિયમથી સઘળું ચાલ્યા કરે છે એમ કહે છે. મનુષ્યને કર્યાં કર્મ લોગળ્યા વિના છટકો નથી, અને કરીશું એવું પામીશું-એ સિદ્ધાન્ત બહુ ભેરથી અને વિગતવાર તેઓ સમજાવે છે.

૫. આથી તેઓ જગતનો કર્તા એક ઇશ્વર માનતા નથી. પણ ઋષભદેવ વગેરે રાગાદિદોષરહિત, અને લોકના ઉદ્ધારક, એવા જો તીર્થંકરો થઇ ગયા છે તેમને ભગવાન તરીકે પૂજે છે. તેમાં શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર પંથ વચ્ચે મૂર્તિના સ્વરૂપમાં અને પૂજાવિધિમાં કેટલોક ફેરફાર છે. સ્થાનકવાસીઓ બિલકુલ મૂર્તિ પૂજતા નથી. પણ સૌ તીર્થંકરને માને છે.

૬. જૈન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ‘સ્યાદ્વાદ’ યાને ‘સંપ્રતભંગીનય’ એ મુખ્ય છે. પણ એ વિષય કઠણ હોવાથી આપણે મૂઝી રહેવા પડે છે. એનો દ્વંકમાં મુઠો એટલો છે કે—કોઈ પણ વસ્તુ આવી છે કે તેવી છે એમ એક જ રૂપે વર્ણવી શકાતી નથી; એક જ વસ્તુ જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુએથી જુદી જુદી તરેહની ઠરે છે. આ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં, મતભેદના ઘણા કલ્યાણો શકી શકે છે.

૧૮.

ગિતારા.

હે રાજા ! જીવિત અને રૂપ જેમાં તને મોહ લાગ્યો છે તેઓ વીજળીના ઝબકારા જેવાં ચંચળ (અસ્થિર) છે. મર્યા પછી માણસનું શું થાય છે એ વાત (પરલોક) તું બાણતો નથી. સ્ત્રી પુત્ર મિત્ર અને બાન્ધવ (સગાં) જીવતાની સાથે રહે છે, મૃત્યુ-લાની પાછળ જતાં નથી.

એક જણ હબરોના હબરો વેાદાઓને દુર્જય સંશ્રામમાં જીતે, અને એક જણ પોતાના આત્માને જ જીતે—તો તેમાં આ બીજો જથ્થો મોટો છે.

પાંચ ઇન્દ્રિયો, ક્રોધ, અભિમાન, માયા (કપટ) તથા લોભ—અને આત્મા એ જીતવા કઠણ છે. તેમાં આત્મા જીતાયો એટલે સઘળું જીતાયું.

જે ચારિત્ર અને આચારના શુભવાળો છે, જેણે ઉત્તમ ચંચલ પાડ્યો છે, જે આસવ (વિષયનું આત્મામાં વહેવું તે)

રહિત છે, અને જેણે કર્મનો સારી રીતે ક્ષય કરેલો છે—તે મહાન, ઉત્તમ, અને નિત્ય એવા સ્થાનને પામે છે.

[ઉત્તરાધ્યયન.]

હું કહું છું કે જે અહિંન્ત (તીર્થંકર ભગવાન થઈ ગયા, જે થયા છે, અને જે થશે, તે એમ જ ભણે છે, એમ જ બોલે છે, એમ જ જણાવે છે, અને એમ જ વર્ણવે છે કે—“ સર્વ પ્રાણ, સર્વ ભૂત, સર્વ જીવ, સર્વ સત્ત્વ—એને હણવાં નહિ, એના ઉપર હાકેમી ચલાવવી નહિ, એને પકડવાં—કેદ કરવાં નહિ, એને સંતાપવાં નહિ, એને ઉપદ્રવ કરવો નહિ.”

[આચારાંગસૂત્ર.]

અહિંન્તોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, આચાર્યોને નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર—આ લોકમાં જે સાધુઓ હોય તે સર્વને નમસ્કાર. ”

[નમસ્કાર-મન્ત્ર.]

ઉપસંહાર.

૧. જૈનધર્મના સારરૂપે (૧) અહિંસા (૨) તપ અને (૩) વૈરાગ્ય—અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અહિંસા તરફ વિચારવાનું લક્ષ્ય બેંચવું.

૪૮.

બૌદ્ધ ધર્મ.

૧.

બૌદ્ધ ધર્મનો જન્મકાળ.

૧. જૈન તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીના જ વખતમાં, પશ્ચિમ એમનાથી જરાક પાછળ—ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તાવનાર ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ થયા. એમના સમય સુધીમાં પ્રાચીન વેદધર્મ અનેક પરિવર્ત (ફેરફાર-ઉચ્છેદપાથલ) પામી ચૂક્યો હતો. એક તરફ જનસમાજમાં કૌર્મક કૌર્મક સ્થળે જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્યનો ઉપદેશ જળવાઈ રહ્યો હતો, તો તે જ સાથે બીજી તરફ, પ્રજાના મ્હોટા ભાગમાં, કર્મકાંડનાં જાળાં પુષ્કળ બંધાયાં હતાં, અને કવિઓ ભક્તો, જ્ઞાનીઓ, અને સાધુઓનું સ્થાન ટીકાકારો, વાદવિવાદીઓ, કર્મકાંડીઓ, અને મૂર્ખ તપસ્વીઓએ લીધું હતું. આવે સમયે ધર્મપરિત્રાણના મહાનિયમને અનુસરી શ્રી ગૌતમબુદ્ધનો અવતાર થ

૨. ‘બુદ્ધ’ એટલે બોધ પામેલા, ભગેલા. જ્ઞાની. આ સંસારમાં અજ્ઞાની જન સા સતેલા સમજવા, અને જ્ઞાની જ

જાગતો સમજવો. તેથી ગૌતમ કુળમાં ઉત્પન્ન થએલા મહાપુરુષ સિદ્ધાર્થને ‘બુદ્ધ’ કહે છે. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં વિષ્ણુના જેમ ચોવીસ અવતાર થયા કહેવાય છે, અને જૈન ધર્મમાં જેમ ચોવીસ તીર્થંકરો મનાય છે, તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ બધા મળીને ચોવીસ બુદ્ધ થયા કહેવાય છે. પણ એ સર્વમાં ઐતિહાસિક પ્રમાણથી જેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ ચૂકેલું ગણાય એવા બુદ્ધ તે ઇ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં થએલા આ ગૌતમ બુદ્ધ જ છે.

૩. આપણે પ્રથમ એમનું જીવનચરિત્ર જોઈ જઈશું; પછી એમના ધર્મ સંબંધી સિદ્ધાન્તો જાણીશું; અને છેવટે એમણે સ્થાપેલા ધર્મસંઘની હકીકતથી જાણીતા થઈશું. બૌદ્ધ ધર્મનો જે મહામંત્ર છે તેમા પણ આ જ ત્રણ વિષય બતાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે:—

(૧) ‘બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ’—‘હું બુદ્ધને શરણુ જાઉં છું.’

(૨) ‘ધર્મે શરણં ગચ્છામિ’—‘હું ધર્મને શરણુ જાઉં છું.’

(૩) ‘સંઘં શરણં ગચ્છામિ’—‘હું સંઘને શરણુ જાઉં છું.’

આ ‘રત્નત્રય,’ માં બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીએ જે કંઈ જાણવાનું છે તે સઘળું સૂચવ્યું છે.

૧. ‘ધર્મ’ પરિત્રાણનો મહાનિયમ’ એટલે જ્યારે જ્યારે ધર્મની આત્તિ થાય અને અધર્મનો ઊઠાવ થાય છે ત્યારે બગવાન ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે અવતરે છે એ નિયમ.
૨. ‘સંઘ’—શબ્દના અર્થ માટે જુઓ ઉપર જૈનધર્મના પાકમાં.
૩. બુદ્ધની પચીસ, એકાદશી અને એ કરતાં વણી મોટી સંખ્યા પણ આપવામાં આવે છે.

૨.

બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રન્થો.

૧. બૌદ્ધ ધર્મના કેટલાક ગ્રન્થો પાલી ભાષામાં છે, અને કેટલાક સંસ્કૃતમાં છે. તેમાં પાલી ભાષાના ગ્રન્થો વધારે પ્રાચીન છે. વળી બૌદ્ધ ધર્મ તિબેટ ચીન જાપાન વગેરે દેશમાં ફેલાયો તેથી તે તે દેશની ભાષામાં પણ આ દેશના પાલી અને સંસ્કૃત ગ્રન્થોનું ભાષાન્તર થયું છે. આમ જુદી જુદી ભાષાનાં પુસ્તકોમાંથી આપણને બૌદ્ધ ધર્મ વિષે જ્ઞાન મળે છે.
૨. બૌદ્ધ ધર્મના સૌથી પ્રાચીન ગ્રન્થો—જે પાલી ભાષામાં છે—તે ‘ત્રિપિટક’ નામે ઓળખાય છે. ‘પિટક’ એટલે પેટી, ટોપલી: એકે બોજાને આપેલી, બોજાએ ત્રોજાને આપેલી, એમ પરંપરાથી અપાતી આવેલી ધર્મની ટોપલીઓ—અર્થાત્ એ સબન્ધી ગ્રન્થોના સમૂહ, વર્ગ, તે ‘પિટક.’ પિટકના ત્રણ વર્ગ છે તેથી ત્રણે મળી ‘ત્રિપિટક’ કહેવાય છે. એ ત્રણનાં નામ:
 - (૧) વિનય-પિટક;
 - (૨) સૂત્ર-પિટક;
 - (૩) અભિધર્મ-પિટક;
૩. વિનયપિટકમાં મુખ્યત્વે કરી ભિક્ષુઓએ (સાધુઓએ) કેમ ચાલવું એ વિષે અનેક સંવાદો અને કથાઓ દ્વારા ઉપદેશ કર્યો છે સૂત્રપિટકમાં બૌદ્ધ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનના સિ-

દ્ધાન્તોનો, એ જ તરેહની પણ વધારે રસિક રીતે, ઉપદેશ કર્યો છે. અને અભિધર્મપિટકમાં એ સિદ્ધાન્તોનો વધારે ખારીકીથી અને વિગતવાર વિચાર ચલાવ્યો છે.

૪. આ ઉપરાંત સધ્ધર્મપુટરીક, લલિતવિસ્તર, સુખાવલી-
બૃહ વગેરે અનેક સંસ્કૃત ગ્રન્થોને પણ કેટલાક બૌદ્ધ ધર્મીઓ માને છે.

૫. સૂત્રપિટકમાંથી બૌદ્ધ ધર્મના સારરૂપે ‘ધમ્મ (ધર્મ-)પદ’ નામે એક ગ્રન્થ રચવામાં આવ્યો છે. અને ગૌતમ બુદ્ધના પૂર્વ અવતારો (બાધિસત્ત્વ)ની કથાઓનો એક ‘જાતક-માળા’ કરીને ગ્રન્થ છે. એમાં સરળ આકારે બૌદ્ધ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનું અને નીતિનું સારું નિરૂપણ છે.

૩.

ગૌતમ બુદ્ધનું જીવનચરિત્ર.

૧. ગંગાના ઉત્તર પ્રદેશમાં હિમાલયની દક્ષિણ તળેટીએ કપિલ-વસ્તુ નામે ગામ આવેલું હતું. ત્યાંનો રાજા ઇ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામાં શુદ્ધોદન કરીને હતો. કપિલવસ્તુની પાસેના એક ગામના રાજાની બે દીકરીઓને એ પરણ્યો હતો. જેમાંની એકનું નામ મહામાયા અને બીજીનું નામ મહાપ્રજાપતી હતું. બંનેને લાંબા

૧. નીતિશિક્ષણમાં આમાંથી કેટલાક પાઠ લીધા છે—એ વિદ્યાર્થીઓને જતાવવા.

વખત સુધી કાંઈ સન્તાન ન થયું. ૪૫ વર્ષની ઉંમરે મ્હોટી ઊંઠ મહામાયાને ગર્ભ રહ્યો, અને પ્રસૂતિનેા સમય પાસે આવતાં તે પીયેર જવા નીકળ્યાં, ત્યાં રસ્તામાં એક નદીકાંઠે હુમ્મિની નામે વનમાં એમને પુત્રપ્રસવ થયો. એ પુત્રના જન્મથી માતૃપિતાની ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ તે માટે એનું નામ ‘સિદ્ધાર્થ’ પાડયું. એમના ગોત્ર(કુળ)નું નામ ગૌતમ હતું, તેથી એ ગૌતમ નામે પણ ઓળખાય છે. અને એ શાક્ય નામની ક્ષત્રિય જાતિમાં શિરોમણિ નીકળ્યા તેથી ‘શાક્યસિંહ’ પણ કહેવાય છે. જતે દહાડે એ ‘બોધ’ પામ્યા—અર્થાત્ જાગ્યા—જ્ઞાની થયા તેથી ‘બુદ્ધ’ એવું વિશેષણ જિમેરાયું. એમના જન્મ પછી થોડાક જ વખતમાં એમનાં માતા મરણ પામ્યાં, અને સિદ્ધાર્થ એમનાં ઓરમાન માતા—મારી—મહાપ્રજાપતી પાસે જિછર્યા. મ્હોટા થતા, ગૌતમ બુદ્ધનું યશોધરા નામે એક ક્ષત્રિય રાજકન્યા સાથે લગ્ન થયું. એનાથી અમને શકુણ નામે એક પુત્ર થયો. ત્યારથી ૨૯ વર્ષની ઉંમર થતાં સુધીની એમની હકીકત જાણવામાં નથી. પણ આપણે સહજ અનુમાન કરી શકીએ કે એ વખત યુવાવસ્થાનાં—ઈન્દ્રિયોનાં—અનેક સુખ લોગવવામાં ગયાં હશે. પણ ગૌતમ બુદ્ધનેા આત્મા સંસ્કારી હતો, ઈન્દ્રિયોનાં સુખમાં લપટાઈ રહે એવો ન હતો. આ દરમ્યાન એમ કહેવાય છે કે—એક વખતે એ રથમાં બેસી બહાર ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યાં એમણે એક ધરડો માણસ, કમ્મરે વળી ગએલો, આખે પીયા વળેલા, મ્હોંએ લાળ નીકળે, ચાલતાં ઠોકરો વાગે, ઈત્યાદિ અનેક ઘટપણનાં દુઃખોથી પીડાતો જોયો. બીજે પ્રસંગે, એક રોગીને, હાથપગે પત થએલું, મ્હોં ઉપર માખીઓ બણબણે, અને પેટ જલોદરથી તગતગે, એવો રસ્તામાં

પડેલો દીઠો. વળી ત્રીજી વખત, એક મુઠકું રસ્તામાં જતું અને એની પાછળ લોકો હાથ હાથ કરતા રોતા જતા જોયા. રાજકુમારને આવા દેખાવ પૂર્વે કદી નજરે પડેલા નહિ, તેથી એમને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. જ્યારે એમના સારથિએ એમને સમજણ પાડી કે આ વસ્તુઓ-જરા (ઘડપણ) વ્યાધિ અને મરણ-તો સંસારમાં તદ્દન સાધારણ છે, ત્યારે એમના મનમાં તો વૈરાગ્ય થઈ આવ્યો. પણ શું કરવું તે સૂઝે નહિ. એકવાર એ ફરવા નીકળ્યા હતા ત્યાં સામાન્ય જનોથી જુદા જ વેષનો એક માણસ દીઠો, તેને જોઈ એમણે સારથિને પૂછ્યું-‘આ કોણ હશે ?’ ત્યારે સારથિએ કહ્યું કે ‘આ સંન્યાસી.’ ‘સંન્યાસી તે કોણ ?’ ‘સંસારને દુઃખરૂપ જોઈ જોઓ એનું ત્યજી દે છે તે.’ ગાત્રી આ સાંભળી ‘સંસાર ત્યજી ગાદવા જવું’, તથા આ દુઃખોના નિવારણનો ઉપાય શોધી કાઢવો’ એમ નિશ્ચય કર્યો. રોજના રિવાજ મુજબ ગાનતાન થઈ ગયા પછી કુમાર રૂચનશૃંગમાં ગયા. પણ ઊંઘ આવી નહિ. રાણી યશોધરા અને રાજકુમાર રાહુલ સર્તા હતા, ત્યાં પાસે ગયા. બાળકને તડી લેટવાનું મન થયું. પરંતુ રાણીને એક હાથ બાળક ઉપર પડેલા હતા તે જિપાડીને બાળકને લેવા જાય તો રાણી જાગી જીઠે જાગી જીઠે તો પછી એ પાતાના પ્રિય પતિને સંસાર છોડવા દે ખરા ? ન હે તો પછી શું કરવું ? આવી અનેક મુશ્કેલીઓ એમના મનમાં આવવા લાગી, તથા ‘આમને આમના આમ મૂકીને જાઉં ? ન જાઉં ?’ ઇત્યાદિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ થયા. આખરે પાતાના તેમ જ અસંખ્ય જીવના કલ્યાણ અર્થે સિદ્ધાર્થ એમને એમના એમ મૂકી, મહેલ છોડી, એક સફેદ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ, ચાલ્યા ગયા. આ મહાન બનાવ-

સિદ્ધાર્થના જીવનનો તેમ જ જગતના ઇતિહાસનો આ મહાન ખનાવ—ગૌતમ ધર્મશાસ્ત્રોમાં ‘મહાક્ષિનિષ્કમણી’ને નામે જાણીતો છે.

૨. ગૌતમ રાત્રેને રાત્રે થોડા ઉપર બહુ દૂર ચાલી ગયા એક નદીને કાંઠે થોડેથી જિતર્યા, તરવાર કાઢી, અને તે વડે પોતાના મનોહર કેશ કાપી નાંખ્યા, તથા આભરણુ વગેરે પોતાનો રાજ-કુમારનો પોષાક કાઢી થોડાવાળાને આપી દીધો, અને એને કપિ-લવસ્તુ તરફ વહાય કરી, પોતે સને વેષે આગળ ચાલ્યા. થોડો વખત પાસેના આશ્રવન (આંબાવાડીઆ)માં રહી, મગધની રાજ-ધાની રાજગૃહ પ્રત્યે ગયા. ત્યાં ગિમ્મિ (કું)સાર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. રાજાએ એમનું સન્માન કર્યું અને એમને આચાર્ય—પદ લેવા કહ્યું. પણ તેમ ન કરતાં તેમણે આળાર—(આરાડ)કાલામ, અને ઉદ્ધરુક ૨ મપુત્ર નામના બે બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો પાસે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પણ તેઓના સિદ્ધાન્તો સિદ્ધાર્થને સન્તોષકારક લાગ્યા નહિ. તેથી તેઓને છોડી એ આગળ ચાલ્યા. કેટલેક ઠેકાણે શ્રોત્રિયોને યજ્ઞમાં પણ હોમતા જોયા, એ તો એમના હયાળુ આત્માને તદ્દન વિપરીત જ લાગ્યું. ગયા (ગામ) પહોંચ્યા ત્યાં પાસેના વનમાં કૌંડિન્ય વગેરે પાંચ શિષ્યોની સમક્ષ એમણે ઉચ્ચ તપ આદર્યું. છ વર્ષ સુધી સખત તપશ્ચર્યા કરી, તેથી શરીર કાષ્ઠ જેવું સૂકાઈ ગયું, અને નબળાઈ વધી. એક વખત દ્રશ્ય (નૈરંજના) નદીમાં નહાવા ગયા હતા ત્યાં એમને પાણીમાંથી ઊઠવું ભારે થઈ પડ્યું, આખરે કાંઠા ઉપરના ઝાડની ડાળ ઝાલી ઊભા થયા, અને આશ્રમ તરફ વળ્યા. પણ ચાલી શકાયું નહિ. રસ્તામાં યેશુદ્ધ થઈને પડયા.

એક ભરવાડ કન્યા (નન્દબાલા) પાસે થઈને જતી હતી તેણે એમને દૂધ પાસું, ટટાર કર્ચા અને આશ્રમે પહોંચાડ્યા. આટલું દેહકષ્ટ કર્યા છતાં પણ સંસારના દુઃખનું નિહાન (કારણ), અને એનું નિવારણ કરવાનો માર્ગ એમને જરા પણ જડ્યો નહિ. અત્યંત હોગવિલાસથી જેમ સત્ય જડતું નથી, તેમ અત્યંત દેહકષ્ટ કર્યાથી પણ જડતું નથી. આખરે ‘ મધ્યમ પ્રતિપદા ’- (વચ્ચેનો માર્ગ)નો મહિમા એમને સ્મભયો. હવેથી શરીરનો નિર્વાહ કરવા જેટલું અન્ન લેવા માંડ્યું. અને એક રાત્રિએ ગયા પાસે વૃક્ષ નીચે ધ્યાનસ્થ થઈ બેઠા. અત્યાર સુધી જે સત્ય શોધી કાઢવા માટે એમણે વૃથા ફાંફાં માર્યા હતાં-તેનો એમના અન્તરમાં આજ બળહળતો પ્રકાશ થયો, તેઓ જ્ઞાન પામ્યા, ભગ્યા, બુદ્ધ થયા. આ વખતે એમની ઉંમર ૩૫ ની હતી.

૩. ‘ હું ભગ્યો, પણ જગતને જગાડું ત્યારે જ ખરું ’ એમ વિચાર કરી તેઓ બેઠ્યા અને કાશી પ્રત્યે ગયા. ત્યાં પેલા પાંચ શિષ્યો-કૌંડિન્ય વગેરે-એમની નજરે પડ્યા. તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ તપોબ્રહ્મ સાધુનો આગ્રિધ્ય-સંતકાર ન કરવો. પણ બુદ્ધ ભગવાન પાસે આવ્યા, ત્યાં એમના તેજથી તેઓ એવા તો લેવાઈ ગયા કે સામા બિહીને સંતકાર આપ્યા વિના તેઓથી રહેવાયું નહિ. બુદ્ધ ભગવાને એમને “ ચાર આર્ય સત્યો ” ૧-જે સત્યો પેલી ધ્યાનની રાત્રિના પ્રહરે પ્રહરે એમને જણાયાં હતાં-એનો ઉપદેશ કર્યો, અને ત્યારથી બુદ્ધ ભગવાનના ધર્મચક્રપ્રવર્તનનો આરંભ થયો.

૧. આ ‘ આર્ય સત્યો ’ વિષે નીચે જુદો પાઠ કરવામાં આવશે.

પોતે અને પોતાના પાંચ શિષ્યો મળીને છ અર્હન્ટ થયા. પાસેના ગામોમાંથી બહુ લોકો એમનો ઉપદેશ સાંભળવા આવવા લાગ્યા. એમના શિષ્યની સંખ્યા વધતી ગઈ. યશોધરા અને રાહુલ, જેઓને ઉદ્ધતાં મૂકીને સિદ્ધાર્થ ગયા હતા, તેમને પણ જગાડ્યાં. ખરા અર્થમાં જગાડ્યાં તેઓ લિલ્હુ અને લિલ્હુણીના સંઘમાં ઠાપલ થયાં. ત્યાર બાદ પીસતાળીસ વર્ષે બુદ્ધ ભગવાને ધર્મ-ચક્ર પ્રવર્તાવ્યું. તેમાં અનેક બ્રાહ્મણોને ખરૂં બ્રાહ્મણત્વ શેમાં રહેલું છે એ ખતાવ્યું, તથા પોતાના સંઘમાં ઠાપલ કર્યાં. એટલું જ નહિ, પણ હજારો ઝાડુ વાળનાર અને ગણિકા વગેરે હરેક જાતનાં મનુષ્યોને સંઘમાં સ્વીકાર્યાં. તેમાં બાર શિષ્યો મ્હોટા ઉપદેશક થયા.

આવા શાન્ત નિર્યામત અને પરોપકારી જીવનનાં પીસતાળીસ વર્ષે ગાળીને—એંશી વર્ષની ઉંમરે બુદ્ધ ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા.

૪. એમના અવસાન વખતે એમણે શિષ્યોને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે એમના ગાંધીર્થને, વિનયને, અને ઉદારતાને શોભતો છે.

“આનન્દ ? ! શયો નહિ, શોક કરશો નહિ. આનન્દ ! મેં તમને કહ્યું નથી કે વસ્તુ માત્રનો સ્વભાવ જ છે કે આપણને તે ગમે તેટલી વ્હાલી હોય પણ આખરે તેને છોડીને આપણે જવું જ પડે ? આનન્દ ! જે કંઈ જન્મ્યું છે, થયું છે, તે નાશ પામ્યા વિના કેમ રહે ? ”

“આનન્દ ! મેં તમને કાંઈ પણ ગુપ્ત રાખ્યા વિના ધર્મ ઉપદેશ્યો છે. તથાગતે કદી પણ ધર્મને મૂઠીમાં બાંધી રાખ્યો નથી. સંઘ મારે આધારે છે એમ એણે કદી માન્યું નથી. તો પછી એને સૂચના આપવાની શી રહી જતી હોય ? ધર્મને તમારો દ્વીપ કરીને માનો, ધર્મનું શરણ પકડી રહો. તમારી બત સિવાય બીજા કોઈ ઉપર આ બાબતમાં આધાર રાખ્યો નહિ. જે આમ વર્તશે તે મહાપરિનિર્વાણ-ઉત્તમ નિર્વાણાવસ્થા-પામશે.”

પોતાના ગયા પછી ધર્મ અને સંઘને પોતાને ઠેકાણે માનવાનું ઉપદેશી, તથા શિષ્યોએ પરસ્પર કેમ વર્તવું એ સંબંધી શીખામણ હઈ, તેને છેવટની સમાધિમાં પ્રવેશ કર્યો, અને મહાપરિનિર્વાણ પામ્યા.

“જ્ઞાનરૂપી અન્ધકારને વિહારનાર સૂર્ય ! સંસારના દોષરૂપી તાપને શમાવનાર ચન્દ્ર !—હે તથાગત ! તમને જય હો, જય હો, જય હો !”

હે સમસ્ત વિશ્વના પતિ !...હે ધર્મના પ્રભુ !... તમને જય હો.”

[અશ્વઘોષકૃત-બુદ્ધચરિત.]

૧. ગાતમ મુદ્દના જીવનની હકીકત ઐતિહાસિક અને રસિક છે તેથી તે અને તંબાણુથી આપી છે. કોષ્ઠક કોષ્ઠક બાબતમાં પુસ્તકોમાં ફેરફાર

૧. ગાતમ મુદ્દના એક સેવક-શિષ્યનું નામ.

૨. મુદ્દદેવ પોતાને મારે આ નામ વાપરે છે. એના બધા અથ કરવામાં આવે છે. એક અર્થ—‘સત્યને પામેલો’ એવો થાય છે.

જોવામાં આવે છે. પણ એકંદરે બહુ બેદ નથી. એ હકીકત એક વખત સખંગ કહી ગયા પછી એના કંકડા પાકીને આ પાક શીખ-વવો ઠીક લાગે તો તેમ કરવું.

૨. ધર્મચક્ર-એટલે ધર્મનું ચક્રવર્તી રાજ્ય.
૩. ગુરુ કેવા જોઈએ એ ગાતમબુદ્ધની આનન્દ સાથેની વાતચિતમાંથી બતાવવું.

૪.

ગાતમ બુદ્ધનો મુખ્ય ઉપદેશ.

૧. ભગવાન ગ તમ દે સંસારમાં જરા (ઘડપણ) વ્યાધિ, અને મરણ જોયાં-તે ઉપરથી એમના અત્યન્ત દયાળુ હૃદયને એક નિશ્ચય થયો કે વસ્તુ માત્ર ક્ષણિક છે, અને દુઃખરૂપ છે. પોતા ઉપર દુઃખ પડવાથી સંસાર દુઃખમય છે એવી સમજણ તો ઘણા સાધારણ જનોને પણ થઈ આવે છે; પણ બુદ્ધ ભગવાનની સમજણમાં વિશેષતા એ હતી કે એમને જાતે દુઃખ ભોગવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો-બદકે સ્ત્રી-પુત્ર-લક્ષ્મી આદિ સ સામંતાં સર્વ સુખો એમને ભરપૂર હતાં-છતાં પણ માત્ર ઊંચી દયાળુ વૃત્તિ થકી જ પોતે આ મહાન સત્ય જોયું હતું.
૨. સંસાર દુઃખરૂપ છે એ જોયું તો હજી સહેલું છે; પણ એ દુઃખનું નિદાન-કારણ-શોધી કાઢવું અને એના નિવારણનો ઉપાય કરવો એમાં બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાની અને પરોપકારના બળની બહુ જરૂર પડે છે. બુદ્ધ ભગવાને જોયું કે

દુઃખમાત્ર જીવનની તુષ્ણા (તરશ)માંથી-‘ હું જીવું, જીવું, ગમે તેમ કરીને, કોઈને દુઃખ દઈને પણ, જીવું ’ એવી લાલ-સામાંથી જન્મે છે. તેથી આત્મવાદ તથા અનાત્મવાદ બંને કરવો-અર્થાત્ હુંપણું ત્યજવું-એ બીજો સિદ્ધાન્ત કર્યો. બુદ્ધ જીવવાનને એમના પોતાના સમયમાં આત્માને નામે બધું સ્વાર્થીપણું ચાલતું જોવામાં આવ્યું: એ આત્મા- (હુંપણું) ના મોહથી મનુષ્ય સંસારમાં અનેક પાપો કરે છે એટલું જ નહિ, પણ જેઓ યજ્ઞમાં અસંખ્ય પશુઓ હોમે છે તેઓ પણ મૂવા પછી મારો આત્મા સ્વર્ગે જશે એવી આશાએ જ કરે છે એમ એમને દેખાયું.

૩. તુષ્ણા અને તુષ્ણામાંથી ઊપજતા ‘ઉપાદાન’ (વિષય-બંધન)-નો નાશ થાય, એટલે પુનર્જન્મ અને પુનર્જન્મ સાથે જોડા-એલાં જરા-મરણ વગેરેનાં દુઃખો શમી જાય, આ દુઃખ-રહિત સ્થિતિ તે નિર્વાણ. ‘નિર્વાણ’ એટલે જૂઠાઈ જવું. મનુષ્યના હૃદયમાં હુંપણું અને રાગ-દ્વેષ વગેરે જે જે વૃત્તિઓ સળગે છે તેનું જૂઠાઈ જવું.

૪ આ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવાનો ગોતમ બુદ્ધે જે માર્ગ શોધી કાઢ્યો એ ‘મધ્યમ-પ્રતિપદ્ધા’ અથવા ‘માર્ગ અષ્ટાંગ માર્ગ’ કહેવાય છે. ગોતમ બુદ્ધે જાત અનુભવથી જોયું હતું કે જેમ ભોગવિલાસથી સત્ય જડતું નથી તેમ અત્યન્ત દેહકષ્ટથી પણ એ જડતું નથી. ખરો સત્યનો માર્ગ બે છેડાની મધ્યમાં છે. અને તેથી એ એને ‘મધ્યમ પ્રતિપદ્ધા’ યાને વચ્ચેનો માર્ગ કહે છે. એ સત્યરૂપોનો-આર્યજનોનો-માર્ગ

છે, અને એનાં આઠ અંગ છે તેથી એ ‘આર્ધ’ અષ્ટાંગ માર્ગ’ પણ કહેવાય છે. એ વિષે આગળ એક પાઠમાં કહેવામાં આવશે.

૫.

મૃત્યુનું ઓસડ.

કિસા (કૃશ્ણ)ગોતમી નામે એક સુંદર યુવતિ એક ધનાઢ્ય યુવાનને પરણી હતી. અને એનાથી એને એક સુંદર બાળક જન્મ્યું હતું. બાળક હરતું કરતું ને દોડતું થયું એટલામાં તે બિચારું કાળના મ્હોંમાં ઝડપાઈ ગયું! માતા આ બતાવથી ગ્રાંઠા જેવી થઈ ગઈ, અને ‘કાંઈક આને ઓસડ આપે અને જીવતું કરે’ એવી આશાથી બાળકના શબને હાથમાં લઈને એ શેરીએ શેરીએ ભટકી રસ્તામાં એક બૌદ્ધ બિશ્વ મળ્યો અને કરગરીને કહ્યું: “મહારાજ! મારા બાળકને કાંઈક ઓસડ આપો અને જીવતું કરો.” “બાઈ! આનું ઓસડ મારી પાસે નથી” બિશ્વએ કહ્યું: “પણ અમારા એક ગુરુ ગૌતમબુદ્ધ કરીને છે એમની પાસે જઈશ તો એ કાંઈક આપશે.” કિસા ગોતમી એમની એમ બાળકને લઈ ગૌતમ બુદ્ધ પાસે ગઈ અને કહ્યું: “ભગવન્! આપ સમર્થ છો: મારા બાળકને કાંઈક ઔષધ આપીને જીવતું કરો.” ગૌતમબુદ્ધે જવાબ દીધો: “બાઈ! આ બાળકને અહીં સુવાઠ અને હું કહું તેવી થોડીક સાર્થ લઈ આવ, તો તારું બાળક જીવતું કરું.” આ ઉત્તર સાંભળીને બાઈ હર-

ખાઈ અને આશાભરી રાઈ લેવાને જતી હતી-ત્યાં યુદ્ધ ભગવાને કહ્યું: “ ખાઈ ! આવા મંગળ કામને માટે અમંગળ રાઈ ન જોઈએ. માટે એવાને ઘેરથી લાવજે કે જેના ઘરમા કોઈ સગું વહાલું કદી મરી ગયું ન હોય. ” ખાઈથી પુત્રના શબનો વિરહ સહન થઈ શકતો ન હતો અને તેથી પ્રેમથી વિકળ બનેલી એ ખાઈ બાળકને હાથમાં લઈને યુદ્ધ ભગવાને કહી તેવી રાઈ લેવા આવી. એક ઘેર ગઈ ત્યાં ઘરવાળાએ કહ્યું-“ ખાઈ ! રાઈ તો છે; પણ તું કહે છે તેવી નથી. મારે ઘેર મહિના ઉપર એક જુવાન પુત્ર મરી ગયો છે ! માટે લાચાર છું. ” ક્રિસા ગોતમી બીજે ઘેર ગઈ, ત્રીજે ઘેર ગઈ, એમ સેકડો ઘેર ભટકી: કોઈક ઠેકાણે છોકરો તો કોઈક ઠેકાણે છોકરી, કોઈક ઠેકાણે ઘણી તો કોઈક ઠેકાણે વહુ, કોઈક ઠેકાણે ભાઈ તો કોઈક ઠેકાણે બેન, કોઈક ઠેકાણે બાપ તો કોઈક ઠેકાણે મા, એમ જ્યાં જ્યાં તપાસ કરી ત્યાં કોઈ ને કોઈ તો મરી ગયેલું જ બાણવામાં આવ્યું. ક્રિસા ગોતમી ગોતમયુદ્ધ પાસે આવી અને સર્વ હકીકત કહી. ગોતમ યુદ્ધે આ અનુભવનો મર્મ સ્નેહી સંજ્ઞાનીના મરણ વિનાતું કોઈ પણ ઘર નથી, જન્મેયું તે મરવાતું જ છે, પદાર્થ માત્ર નાશવંત છે એ સિદ્ધાન્ત-ક્રિસા ગોતમીને સમજાવ્યો. ક્રિસા ગોતમી સંસાર છોડી લિહુણી થઈ.

-
૧. સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે અને દુઃખરૂપ છે એ સિદ્ધાન્ત આ વાર્તામાં બતાવ્યો છે.
-

૬.

અનાત્મવાદ.

મિલિન્દરાજ અને નાગસેન આચાર્ય વચ્ચે બૌદ્ધ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી કેટલાક ઉત્તમ પ્રશ્નોત્તર થયા છે. તેમાં “અનાત્મવાદ” સંબંધી એક નીચે પ્રમાણે રસિક સંવાદ છે:-

મિલિન્દ:-ભગવન્ ! આપનું નામ શું ?

નાગસેન:-રાજન્ ! મને નાગસેન કહી ઓળાવે છે. માતપિતા નાગસેન મુરસેન વીરસેન સિંહસેન ગમે તે નામ આપે તે માત્ર વાચારંભણુ-વાણીએ બોલી કરેલી સંજ્ઞા-જ છે. એ નામવાળો કોઈ આત્મા એવો પદાર્થ નથી.

મિલિન્દ:-[પાંચસેં યવન મન્ત્રીઓ-અને એંશી હજાર બિહુઓ (સાધુઓ) ત્યાં એકઠા થયા હતા તેમને સંજોધીને] મન્ત્રીઓ અને બિહુઓ ! નાગસેન શું કહે છે એ સાંભળો. એ કહે છે કે અત્રે કોઈ આત્મા જ નથી ! એ કહે છે એ મનાય એવું છે ‘મરૂં’ ? [પછી નાગસેનને સંજોધીને] નાગસેન ! જો કોઈ આત્મા એવો પદાર્થ જ નથી, તો તમને બિહુઓને આ વસ્ત્ર અન્ન શયન ઔષધ આદિ પદાર્થો કોણ આપે છે ? એ પદાર્થો કોણ વાપરે છે ? તમારી દેશના (ઉપદેશ) કોણ શ્રવણ કરે છે ? તમારો માર્ગ કોણ સેવે છે ? નિર્વાણ કોણ પામે છે ? પાપ પુણ્ય વગેરે માટે જવાબદાર કોણ છે ? આત્મા ન હોય તો પાપ-પુણ્ય સંભવે જ નહિ; પાપ-પુણ્યનો કર-

નાર કે કરાવનાર રહ્યો જ નહિ ! તમને બિંદુઓને કોઈ મારી નાંખે તો પશુ શું ? કોઈ મારી નાંખનાર જ નથી ! અને તમારો શુરુ આચાર્ય એવું પશુ કોઈ નથી ! વળી નાગસેન ! તમે કહ્યું કે તમને સૌ નાગસેન કહી બોલાવે છે—પશુ નાગસેન કોને કહે છે એ કહેશો ? ભગવન, તમારા વાળ એ નાગસેન ?

નાગસેન—ના; રાજન.

મિલિન્દ—તમારા હાંત એ નાગસેન ?

નાગસેન—નાહિ જ; રાજન.

મિલિન્દ—તમારા વાળ—હાંત—ચર્મ—માંસ—સ્નાયુ—અસ્થિ—મજ્જા—હૃદય—યકૃત—આંતરડાં—પેટ—કફ—પિત્ત—લોહી—પર—પરસેવો—આંસુ—લાળ—મૂત્ર—પુરીષ—મગજ, એમાંનું કાંઈ નાગસેન ?

નાગસેન—ના, રાજન.

મિલિન્દ—ત્યારે વેદના સંસાર સંસ્કાર વિજ્ઞાન (મન અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર) એમાંનું કાંઈ નાગસેન ?

નાગસેન—એમાંનું પશુ કાંઈ નહિ.

મિલિન્દ—ત્યારે ભગવન ! નાગસેન એવું શું રહ્યું ? તમે જૂઠું કહો છો, નાગસેન છે જ નહિ. !

પછી નાગસેને કહ્યું :—(બધે બીજી વાત કરવા માંડી હોય એમ) રાજન ! આપ બહુ સુકુમાર છો. આવા તાપમાં ધગ-ધગતી રેતીમાં થઇને આપથી કેમ અવાચું ? આપના

પગ બળ્યા હશે, શરીરને શ્રમ થયો હશે, મનને દુઃખ થયું હશે ?

મિલિન્દ-ભગવન ! ના : હું કદી પગે ચાલતો નથી. હું રથમાં બેસીને આવ્યો છું.

નાગસેન-રાજન્ ! તમે રથમાં બેસીને આવ્યા, તો રથ કયો એ મને કહેશો ?

મિલિન્દ-આ.

નાગસેન-આ પહાં તે રથ ?

મિલિન્દ-ના.

નાગસેન-ત્યારે આ ધરી તે રથ ?

મિલિન્દ-ના.

નાગસેન-ત્યારે આ ધૂંસરી તે રથ ?

મિલિન્દ-ના.

આમ એક પછી એક રથના જુદા જુદા અવયવો બતાવ્યા-પણ તેમાંથી એકે રથ નહિ એમ કયું. પછી નાગસેને સૌ મંત્રીઓ અને બિશુઓને સંબોધીને કહ્યું :

નાગસેન-સૌ મંત્રીઓ તમે સાક્ષી છો : રાજા કહેતા હતા કે પોતે રથમાં બેસીને આવ્યા છે અને છતાં રથ કયાં છે બતાવો એમ હું પૂછું છું ત્યારે પોતે તે બતાવી શકતા નથી. માટે એમનું કહેવું અસત્ય છે.

મિલિન્દ-ભગવન ! હું સમજ્યો. રથ એ નામ માત્ર છે-ધરી પૈકાં આરા ધૂંસરી વગેરેને માટે એ ફક્ત એક સુગવડ પડતો ચપ્પ જ છે.

નાગસેન—અને એ જ રીતે, રાજન, આત્મા એ પણ અસુક કેશ નખ અર્થ વગેરે જોળખાવવા માટે ફક્ત સગવડ પડતો શબ્દ છેઃ વસ્તુતઃ આત્મા એવો કોઈ પદાર્થ નથી.

૧. મિલિન્દ (ઝેક્ટ્રાધન ચીક રાંભ-મિનંડર) નું એમ કહેવું છે કે આત્મા ન હોય તો પાપ પુણ્ય ગુરુ શિષ્ય કર્તા બોક્તા કાંઈ સંભવે નહિ. વળી વિશેષ નામ પણ પાડી શકાય નહિ. આના ઉત્તરમાં નાગસેન રથનું દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે જેમ રથ તે પછડાં ધરી ધૂસરી વગેરેમાંનું એકે નથી છતાં જેમ રથ—શબ્દ વ્યવહારમાં વપરાય છે, તેમ આત્મા તે શરીર ઇન્દ્રિય મનોવ્યાપાર એમાંનું એકે નથી, છતાં આત્મા માટે ‘ હું ’ એવો શબ્દ વપરાય છે.
૨. આ અનાત્મવાદ તે જડવાદ ન સમજાવો. હું પણુને વીખેરી નાંખવા માટે આ ઉપદેશ છે, આ દેહ ઇન્દ્રિયો અને મન વગેરે પણુ આત્મા નથી એમ અને પ્રતિપાદન કર્યું છે.

૭.

વૃથા વિવાદ,

એકવાર ભુદ્ધ ભગવાન આવસ્થિ નગરી પાસે અનાથપિંડ-જના ઉપવનમાં જેતવન વિહારમાં શિષ્યો સહવર્તમાન રહેતા હતા. તેવામાં માહુંકયપુત્ર નામે એક શિષ્યને ધ્યાન ધરતાં ધરતાં વિચાર થઈ આવ્યો કે—“ ગુરુ કેટલાક પ્રશ્ન વિષે હજી સુધી કાંઈ બોલ્યા નથીઃ જેમ કે—આ જગત્ નિત્ય હશે કે અનિત્ય ? પરિમિત્ત હશે કે અપરિમિત્ત ? માટે એ વિષે એમને હું

પૂછું.” એમ વિચાર કરી એ બુદ્ધ ભગવાન પાસે ગયા અને કહ્યું: “ભગવન્ ! આપે અમારી ઘણી શંકાઓનું સમાધાન કર્યું છે, પણ થોડાક પ્રશ્ન રહી જાય છે. આ જગત્ નિત્ય હશે કે અનિત્ય ? પરિચ્છિન્ન હશે કે અપરિચ્છિન્ન ? નિત્ય છે એમ જાણતા હો તો તેમ કહો; અનિત્ય છે જાણતા હો તો તેમ કહો. બેમાંથી શું હશે તે ન જાણતા હો તો કૃપા કરી કહો કે હું નથી જાણતો. અને એમ હોય તો પછી તમે શુરુ પણ શેના ?”

શિષ્યની આવી વાણી સાંભળીને પણ પૂર્વ શાન્તિથી બુદ્ધ ભગવાને જવાબ દીધો: “ભાઈ માહુંકયપુત્ર ! તમે શિષ્ય થયા તે વખતે મેં તમને કહ્યું હતું કે હું તમને આ પ્રશ્નનો જવાબ દઈશ ?” શિષ્યે કહ્યું: “ના, મહારાજ.” બુદ્ધદેવ: “ત્યારે મારા તરફથી ઉત્તર મળવો જ જોઈએ. એમ કેમ કહો છો ? જે માણસ એમ ધારતો હોય કે આ પ્રશ્નોનો જે જવાબ દે તે જ શુરુ ખરા, તો તેને તો માફ એટલું જ કહેવું છે કે-ભાઈ, મારા શિષ્ય ન થશો. કેમ ? તે સાંભળો:

એક માણસને ઝેરી બાણ વાગ્યું હોય તો એ શસ્ત્રવૈદ્ય પાસે જઈને કઠાવશે કે પહેલો વિચાર કરવા બેસશે કે-વારૂ, આ બાણ મારનાર બાહ્યણ હશે કે ક્ષત્રિય ? વૈશ્ય હશે કે શૂદ્ર ? એ એમ કહેશે ખરો-કે ના, ના, હું તો આ બાણ નહિ કઠાવું, પહેલું તો મને એ કહો કે એ બાણ મારનાર કાંણો હતો કે ટૂંકો ? આ ગામનો હતો કે પરગામી ? ધનુષ્ય વાંસનું હતું કે નેતરનું ? ડોરી સૂતરાઈ હતી કે તાંતની ? ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

માહુંકયપુત્ર ! જગત્ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? એનો કર્તા છે કે

નહિ ? હોય તો કેવો છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ઉપર ધાર્મિક જવાબનો આધાર નથી. ”

૧. ગૌતમ બુદ્ધના વખતમાં આવા વિષયના વાદવિવાદ અતિશય થતા હતા અને જરૂરની ગાળતો બૂલાઇ જતી હતી તેથી આ આલેખ,

૮.

સાધનની જરૂર.

મનસાકટ નામે નગરમાં વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ (વાસિષ્ઠ અને ભારદ્વાજ ગોત્રના) નામે બે બ્રાહ્મણો રહેતા હતા તેઓ વચ્ચે કુક્તિ યાને બદલને પહોંચવાનો સીધો અને (ઋણ) માર્ગ કિયો એ વિષે વિવાદ ચાલ્યો. વાસિષ્ઠ કહે કે પુષ્કરાદિ આચાર્યે ખતાવેલો માર્ગ સીધો અને ઋણ છે; ભારદ્વાજ કહે તારુણ આચાર્યે ખતાવેલો માર્ગ સીધો અને ઋણ છે. તેઓથી નિર્ણય થઇ શક્યો નથી, તેથી બંને જણાએ વિચાર કર્યો કે બુદ્ધ ભગવાન જેવું જ્ઞાની અને સાધુ બીજું કોઇ નથી એમને આપણી શંકા પૂછીએ, એ આપણા વિવાદનું સમાધાન કરશે. બંને ગૌતમબુદ્ધ પાસે ગયા. અને કહ્યું: “ ભગવન્ ! અમારી વચ્ચે મતભેદ પડ્યો છે. ” ગૌતમ ભગવાને પૂછ્યું: “ શે ? ” ત્યારે વાસિષ્ઠે જવાબ દીધો: “ ભગવન્ ! ખરો માર્ગ શે તે બાબત બ્રાહ્મણોમાં બુદ્ધ બુદ્ધા મત ચાલે છે. અથર્વવેદી શે એક કહે છે, તૈત્તિરીયો (યજુર્વેદી) બીજું કહે છે, છન્દોગો (સામવેદી) ત્રીજું

કહે છે, અને બહુવચ (ઋગ્વેદી) વળી ચોથું જ કહે છે. એ સર્વેએ જતાવેલે માર્ગે સુક્રિત મળે ખરી ? બ્રહ્મને પહોંચાય ખરું ? જેમ જુદે જુદે રસ્તે થઈને પણ એક જ ગામે પહોંચાય છે તેમ આ વિવિધ માર્ગો એક જ સ્થળે પહોંચતા હશે ખરા ? ”

ગૌતમ:-“ પણ તે સર્વે ખરા માર્ગ છે એમ તમે કહો છો ? ”

વાસિષ્ઠ:-“ હા, હું એમ જ કહું છું. ”

ગૌતમ:-“ પણ, તેઓમાંથી કોઈએ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે ખરા ? ”

વાસિષ્ઠ:-“ ના; તેમ તો કયું જણાતું નથી. ”

ગૌતમ:-“ એમના ગુરુઓએ કર્યો હશે ખરા ? ”

વાસિષ્ઠ:-“ ના; તે પણ નહિ. ”

ગૌતમ:-“ એમની ગુરુપરંપરામાં સાત પેઢી સુધી પણ કોઈએ કર્યો હોય એમ તમને લાગે છે ? ”

વાસિષ્ઠ:-“ ના. ? ”

ગૌતમ:-“ ના-ત્યારે તો ત્રણ વેદમાં કુશળ એવા બ્રાહ્મણો પણ એમ કહે છે કયું કે ‘ અમે જે વસ્તુ કરી જોઈ નથી, જાણી નથી, તેનો સીધો માર્ગ અમે જતાવીએ છીએ. ’ ”

વાસિષ્ઠ:-“ હાસ્તો. ”

ગૌતમ:-“ આ તો ત્યારે આંધળાની હાર-ચાલી ! નથી આવલો જોતો નથી, નથી વચલો જોતો, નથી છેલ્લો જોતો ! ત્રણ વેદમાં કુશળ બ્રાહ્મણોની વાણી પણ માત્ર ખાલી શબ્દોનાં ખોખાં-ભજ્યાલાપ છે. ”

વાસિષ્ઠ ! એક માણસ ચાર રસ્તાના ચોગાન વચ્ચે બેસીને સીડી લે છે, અને એને પૂછીએ છીએ કે આ સીડી લે કે મક્કાને ચઢવું છે ? ત્યારે એ ઉત્તર આપે છે કે એ મક્કાન તો હું બહુતો નથી. એ કેવો મૂર્ખ ! એના જેવું બ્રહ્મને બાધ્યા બેસા વિના એના માર્ગની વાતો કરવી એ છે. આ નદી અચિરવતી બે કાંઠે પૂર લેતી હોય, અને સામે કાંઠે કામવાળો માણસ આ કાંઠે બિલો બિલો બૂમ પાડે. 'ઓ સામા કાંઠા ! આમ આવજે, આમ આવજે !' વાસિષ્ઠ ! આમ એ માણસ સામા કાંઠાને હબારવાર બૂમ પાડે, એની સ્તુતિ કરે, કાલાવાલા કરે, પણ એ સામે કાંઠો આ તરફ આવે ખરો ? એને પહોંચવા માટે તો હોઠીમાં એણે બેસવું જોઈએ, અને હૃદયેમાં મારીને ત્યાં પહોંચવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે ત્રણ વેદમાં કુશળ બ્રાહ્મણો-જે શુભોથી બ્રાહ્મણત્વ બને છે તે છોડી, જે શુભોથી અબ્રાહ્મણત્વ બને છે તે આચરે-તો 'હે ઇન્દ્ર ! હું તને બોલાવું છું. હે વરુણ ! હું તને બોલાવું છું. હે બ્રહ્મા ! હું તને બોલાવું છું.' એમ કહે કાંઈ ફળ થાય ખરું ?

વાસિષ્ઠ ! આ નદી પૂર લે છે તે વખતે એક માણસને સામે કાંઠે જવું છે. પણ બિચારાના હાથ મજબૂત સાંકળથી પૂંઠે બાંધ્યા છે: એ સામે કાંઠે જઈ શકે ખરો ? તે જ પ્રમાણે અહિંતોના વિનયમાં જેને 'સંયોજન' યાને સાંકળો કહે છે તેરૂપી મનુષ્ય માત્રને પાંચ બન્ધન છે-રૂપ, શબ્દ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ-જે હૃદયમાં વિકાર (રાગ) ઉત્પન્ન કરી એનું બન્ધન રચે છે.

વાસિષ્ઠ ! આ નદી પૂર વહે છે તે વખતે જોકે માણસને સામે કાંઠે જવું છે, પણ તે આ કાંઠે માથે ઝોલીને સૂતો છે અને ઊંચે છે ! આ માણસ સામે કાંઠે પહોંચે ખરો ? એ જ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યાં સુધી પાંચ આવરણો—રાગ, દ્વેષ, મોહ, આંચલ્ય અને વિચિકિત્સા (શંકા) થી ઠંકાએલો છે ત્યાં સુધી એ બ્રહ્મને પામે એ બનવાનું નથી.

૯.

આચ અષ્ટાંગ માર્ગ અને દશ સંયોજન.

૧. પુદ્ગ ભગવાને, દેહકષ્ટ અને લોગવિલાસ યેની વચ્ચેનો, આચ જનોએ સેવવા લાયક, જે માર્ગ બતાવ્યો તેનાં આઠ અંગ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) સમ્યગ દૃષ્ટિ—સારી સમજણ, જ્ઞાન.

(૨) ,, સંકલ્પ—સારો સંકલ્પ (ક્રિયા કરવાનો નિશ્ચય.)

(૩) ,, વાક્—સારી વાણી: જેમકે, અસત્ય ભાષણ ન કરવું, ચાકી કે નિન્દા ન કરવી, ગાળ ન દેવી, મિથ્યા બકવાદ ન કરવો.

(૪) ,, કર્મ—સારાં કર્મ: શીલ અને દાન.

(૫) ,, આશુવ—સારી આશુવિકા, સારો ધન્ધો કરીને શુભરાત ચલાવવું.

(૬) ,, બ્યાયામ—સારો પ્રયત્ન.

(૭) સમ્યગ્ સ્મૃતિ—સારી સ્મૃતિ યા વિચાર.

(૮) ,, સમાધિ—સારી સમાધિ, ચિત્ત એકાગ્ર કરવું.

ઉપર બતાવેલો માર્ગ હરેક મનુષ્ય-ભિક્ષુ અને ગૃહસ્થ સર્વ-ને માટે છે. એમાં વૃથા દેહકષ્ટ આવતું નથી. પણ દરેક જાતની સારાઈ મેળવવા માટે દુષ્ટ વિષયલોગ ત્યજવાની તથા મન-હિંદ્રિયો કબજે કરવાની તો જરૂર છે જ.

૨. આ માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં મનુષ્યને કેટલાંક બંધનો યાને સાંકળો નડે છે. એને બૌદ્ધ ધર્મમાં ‘ દશ સંયોજન ’ કહે છે. એ નીચે પ્રમાણે:—

(૧) સત્કાયદષ્ટિ—યાને આત્મવાદઃ હુંપણની દૃષ્ટિ.

(૨) વિચિકિત્સા—સંશયઃ ગુરુને ઉપદેશ ખરો હશે કે ખોટો, આટલો બધો ધર્મ પાળ્યા છતાં કલ્યાણ થતું હશે કે કેમ ઇત્યાદિ શંકા.

(૩) શીલવ્રતપરામર્શ—શીલ અને વ્રતનું ચિન્તન ક્યાં કરવું, અને એને પોતાના હુંપણ સાથે જોડવાં. શીલ અને વ્રત પાળવાં સારાં છે, પણ એના જ ચિન્તનમાં ભારાઈ રહેવાથી નુકસાન થાય છે.

આમાંનાં પહેલાં ત્રણ ‘ સંયોજન ’ એટલે કે સાંકળો જેણે તોડી છે તે ‘ સોતાપન્ન ’ (સ્રોત-આપન્ન) થાય છે—અર્થાત્ નિર્વાણના પહેલુંમાં પડે છે.

(૪) કામ—વિષયવાસના.

(૫) પ્રતિધ—દ્વેષ, વૈર.

- (૬) રૂપરાગ—આંખે દેખાતા એવા અર્થાત્ ઐહિક પદાર્થો ઉપર આસક્તિ.
- (૭) અરૂપરાગ—અણુદીઠ સ્વર્ગના સુખની આસક્તિ.
- (૮) માન—અભિમાન; હું જ્ઞાની છું વગેરે જાતનો ગર્વ.
- (૯) ઐશ્વર્ય—ઉદ્ભવપણું; ગર્વથી ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિ.
- (૧૦) અવિદ્યા—અજ્ઞાન.

૧. ભગવદ્ગીતામાં આ જ જાતનો અતિશય વર્ણ મધ્યમપણું સ્વીકારવાનો ઉપદેશ છે તે વિદ્યાર્થીને જણાવવો.
૨. શીલવ્રતપરામર્શનું નુકસાન બતાવવા માટે દષ્ટાન્તઃ તન્દુરસ્તી પ્રાપ્ત કરવી સારી છે, પણ એ વિષે વારંવાર વિચાર કર્યા કરવાથી વહેમી થઇ જવાય છે અને ઉલટું શરોર બગડે છે તેમ.

૧૦.

શીલ. શિક્ષા, પારમિતા, અને ભાવના.

૧. બ્રાહ્મણ ધર્મના યોગસૂત્રમાં જેને ‘પંચ યમ’ કહ્યા છે, અને જૈન ધર્મમાં જેને ‘પંચ વ્રત’ કહે છે, તેને ઘણે ભાગે મળતાં, બૌદ્ધ ધર્મમાં ‘પંચ શીલ’ ગણાવવામાં આવે છે. એ પંચ શીલ તે—
- (૧) ‘પ્રાણપ્રતિપાત’—હિંસા ન કરવી.
- (૨) ‘અદત્તાહાન’—ચોરી ન કરવી.

(૩) ‘ મૃધાવાદ’—અસત્ય ભાષણ—ન કરવું.

(૪) મધપાન ન કરવું.

(૫) બ્રહ્મચર્ય પાળવું.

આ પાંચમાં નીચેનાં ત્રણ જિમેરી ‘અષ્ટાંગ શીલ’ ઉપદેશ-વામાં આવે છે:—

(૬) રાત્રિએ લોજન ન કરવું.

(૭) પુષ્પના હાર ચન્દન વગેરે સુગંધિ પદાર્થો ધારણ ન કરવા.

(૮) જમીન ઉપર માત્ર સાદી પાથરીને સૂવું.

૩. આ છેલ્લાં ત્રણ શીલ ગૃહસ્થ માટે આવશ્યક નથી, પણ તેઓએ પણ ઉપોસથ^૧ (‘ઉપવસથ—ઉપવાસ’)ના દિવસોમાં એટલે અઠવાડિયામાં એક વાર આઠે શીલ પાળવાં. ^૨

૪. વળી આ આઠમાં બે જિમેરી, ‘દશ શીલ’ કરવામાં આવે છે:

(૬) નૃત્યવાદિત્રાદિકથી વિરમવું.

(૧૦) સુવર્ણાદિ ધાતુનો પરિચ્છેદ ન કરવો.

આ દશે શીલ ભિક્ષુઓએ ખાસ પાળવાનાં છે.

૫. વળી ‘દશ શિક્ષા’ની એક યાદી નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ‘પ્રાણાતિપાત’—હિંસા—કરવી નહિ

(૨) ‘અદત્તાદાન’—વગર આશુ^૩ લેવું નહિ.

૧. જુઓ—જેન ધર્મમાં યોગ્ય વ્રત.

૨. કેટલેક ઠેકાણે અષ્ટ શીલના ક્રમમાં કાંઈક ફેર છે.

- (૭) ક્રમચર્ય પાળવું (ગૃહસ્થે પોતાની જ પત્ની ઉપર સ્નેહ રાખવો.)
- (૪) 'મૃષાવાદ'-જૂઠું બોલવું-નહિ.
- (૫) પૈશુન્ય-ચાડી, નિન્દા કરવી નહિ.
- (૬) ઔદત્ય-અપમાન-કરવું નહિ.
- (૭) વૃથા પ્રલાપ બકવાદ) કરવો નહિ.
- (૮) લોભ કરવો નહિ.
- (૯) દ્વેષ રાખવો નહિ.
- (૧૦) વિચિકિત્સા-શાસ્ત્રમાં અને પરમાર્થ સંબન્ધે સંશ-યાળુપણું-રાખવું નહિ.

૬. આ સંસારનો પાર પામવા માટે સાધન તરીકે કેટલીક 'પારમિતા'ઓ ગણાવવામાં આવે છે.

- (૧) દાન પારમિતા-(દ્રવ્ય વદ્યા ધર્મોપદેશ વગેરેનાં દાન તે આમાં આવે છે)
- (૨) શીલ પારમિતાઃ (પંચશીલ-અષ્ટશીલ વગેરે શીલ ઉપર ગણાવ્યાં છે તે.)
- (૩) ક્ષાન્તિ પારમિતાઃ દુઃખ ખમવા તથા પારકાના અપકારની ક્ષમા આપવી.
- (૪) વીર્ય પારમિતાઃ સંસારની લાલચોને છૂટી કલ્યાણને માર્ગે ચઢવાની મારામાં શક્તિ છે એમ ઉત્સાહ રાખવો.
- (૫) દેયાન પારમિતાઃ ધર્મનું અને જુદા ભગવાનનું ધ્યાન કરવું.

(૬) મજ્ઞા પારમિતાઃ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું.

૭. બ્રાહ્મણ ધર્મની અને જૈન ધર્મની ચાર ભાવનાને મળતી બૌદ્ધ ધર્મમાં પણ ચાર ભાવના ગણાવી છેઃ (૧) મૈત્રી, (૨) કરુણા, (૩) મુદિતા, અને (૪) ઉપેક્ષા. એ વિષે બ્રાહ્મણ અને જૈન ધર્મમાં વિવેચન થઇ ગયું છે એટલે અત્રે વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

૧. હિન્દુ ધર્મની ત્રણે શાખામાં કર્મ-પુનર્જન્મ વગેરે કેટલાક સિદ્ધાન્તો સરખા છે, એટલું જ નહિ પણ ગૃહસ્થ અને યતિએ પાળવાના નિયમોમાં પણ ઘણું મળતાપણું છે.

૧૧.

ખરો બ્રાહ્મણ કેણ ?

ચંપાનગરીમાં સોણુદંડ (સુવર્ણુદંડ) નામે એક ધનિક વિદ્વાન અને સુશીલ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ એની પાસે ભણતા અને એને માન આપતા. એક વખતે યુદ્ધ ભગવાન વિહાર કરતા કરતા ચંપાનગરીનો બહાર આવીને રહ્યા. એમનો ઉપદેશ સાંભળવાને આખી નગરીના બ્રાહ્મણો જતા હતા તેમને જોઈ સોણુદંડે કહ્યું “ ભાઈઓ, તમે ન જશો; મને જવા દો. ” બ્રાહ્મણોએ કહ્યું: “ મહારાજ ! તમારા જેવા મહાત્માએ તસ્દી લેવી યોગ્ય નથી. એમ કરવાથી તમારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચશે. ” પણ સોણુદંડ નમ્ર અને વિનયી હતો અને

ગૌતમ બુદ્ધનું મહાત્મ્ય જાણતો હતો તેથી તેણે એમની યોગ્યતાની પ્રથંસા કરી અને કહ્યું કે “ એ એવા મહાત્મા છે કે મારે એમની પાસે જવું જ જોઈએ.” એમ કહી સોણકંડ તથા બીજા બ્રાહ્મણો ગૌતમ બુદ્ધ પાસે ગયા; અને ત્યાં ખરું બ્રાહ્મણત્વ શેમાં રહેલું છે એ વિષે ચર્ચા ચાલી.

ગૌતમ બુદ્ધે સોણકંડના મનને પ્રશ્ન બાધી જમને પૂછ્યું:—
“ સોણકંડ !—” એવી કયા વસ્તુઓ છે કે જે હોય તો બ્રાહ્મણ ‘ હું બ્રાહ્મણ છું ’ એમ યથાર્થ રીતે કહી શકે ? ”

સોણકંડ—“ ગૌતમ ! પાંચ વાનાં હોય તો બ્રાહ્મણ ‘ હું બ્રાહ્મણ છું ’ એમ યથાર્થ રીતે કહી શકે:—

(૧) એક તો એ માતા અને પિતા ઉભયવંશ-વિશુદ્ધ હોવો જોઈએ.

(૨) એ ત્રણ વેદમાં અને એને લગતાં અન્ય શાસ્ત્રોમાં કુશળ હોવો જોઈએ.

(૩) વળી એ સુંદર, યોરો, ઠીઠે પ્રિય લાગે એવો, અને ભવ્ય હોવો જોઈએ.

(૪) શીલ-ચારિત્ર-વાન હોવો જોઈએ.

(૫) પ્રજ્ઞાવાન (બુદ્ધિમાન) હોવો જોઈએ.

બુદ્ધ ભગવાને પૂછ્યું: “ પણ સોણકંડ ! આ પાંચ-રૂપ, કુળ, શ્રુત, શીલ, અને પ્રજ્ઞા એમાંનું કોઈ એક ન હોય તો ચાલે?”

સોણકંડ:—“ હા; રૂપ ન હોય તો ચાલે. બાહીનાં ચાર હોય તો બસ. ”

યુદ્ધ—“ પણ એ ચારમાંનું કયું ન હોય તો ચાલે ?”

સોણદંડ—“ શ્રુત (વિધા) ન હોય તો ચાલે. ”

યુદ્ધ—“ બાકીનાં ત્રણમાંનું એ કાઢ ન હોય તો ચાલે ?”

સોણદંડ—“ હા; કુળ ન હોય તો પણ ચાલે. ”

આ સાંભળી બીજા બ્રાહ્મણો ચમક્યા: પણ એમને સોણદંડે કહ્યું—“ભાઈઓ ! હું કાંઈ આપણાં રૂપ કુળ કે શ્રુત (વિધા) ને નિન્દતો નથી. બ્રાહ્મણત્વમાં શું આવશ્યક છે એ જ કહું છું.” આમ કહી તેઓને ઠંડા પાડ્યા.

યુદ્ધ—“ બાકી બે રથાં: શીલ અને પ્રજ્ઞા—એમાંનું એક ન હોય તો ચાલે ? ”

સોણદંડ—“ના. જેમ બે હાથ કે બે પગ એક બીજા સાથે ઘસીને ધોવાય છે તેમ શીલ અને પ્રજ્ઞા એક બીજાથી શુદ્ધ થાય છે: શીલવાનને પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે; પ્રજ્ઞાવાનમાં શીલ આવે છે.”

યુદ્ધ—“ આ શીલ અને પ્રજ્ઞા તે શું એ તમે જાણો છો ?”

સોણદંડ—“ ના, ગૌતમ; એ જ હું આપની પાસે જાણવા માગું છું. ” પછી ગૌતમે પોતાના ધર્મોપદેશનાં બે મુખ્ય તત્ત્વો—શીલ અને પ્રજ્ઞા—એનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું.

૧ જૈન ધર્મમાં આને મળતો પાઠ છે તે તથા વેદધર્મમાં બ્રાહ્મણ કેને કહેવો એ સંબન્ધી વાક્યો જિતામાં છે તે માદ કરવાં.

૧૨.

બૌદ્ધ ધર્મના પન્થો.

૧. બૌદ્ધ ધર્મ બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે નિકટ સંબંધ રાખે છે. બંને ધર્મના અનુયાયીઓ મૂળ એક જ ધર્મના હતા, અને એ બે ધર્મ બુદ્ધ પડ્યા પછી પણ તેઓ વચ્ચે આચાર-વિચારની ઘણી આપ-લે થતી. અને તેથી જેમ એક તરફ બૌદ્ધ ધર્મની બ્રાહ્મણ ધર્મ ઉપર અસર થઈ, તેમ બીજી તરફ બ્રાહ્મણ ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર પણ ઘણી અસર કરી. વળી બૌદ્ધ ધર્મ આ દેશ અને પરદેશના અનેક જાતિના લોકમાં ફેલાયો તેથી પણ એના મૂળ સ્વરૂપમાં કેટલોક ફેરફાર થયો. આ રીતે, જતે દહાડે, બૌદ્ધ ધર્મમાં ઘણા મતમતાન્તરો જીપજ્યા. એ બધા અહીં બતાવી શકાય એમ નથી. પણ બૌદ્ધ ધર્મના બે મુખ્ય પન્થો—‘ મહાયાન ’ અને ‘ હીનયાન ’—એ વિષે તો થોડુંક જણવું જરૂર છે.
૨. પરમ તરવે જવાતું સાધન તે ‘ ચાન ’—માર્ગ, અથવા તો ગાડી. મૂળ પાલી ભાષાનાં ત્રિપિટકમાં જ જ. ધર્મનો માર્ગ બતાવ્યો છે તે ‘ હીન ’ ચાને ન્હાતું ચાન કહેવાય છે. અને એ ત્રિપિટકમાં કેટલાક ફેરફાર થઈને તથા બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથો જોરાઈને, જે ચાન બન્યું છે તે ‘ મહા ’ એટલે કે મોટું ચાન કહેવાય છે.
૩. અત્યારે, હીનયાનનો પ્રચાર બૌદ્ધ ધર્મના દક્ષિણ દેશો—શિંહલદ્વીપ, બ્રહ્મદેશ અને સિયામમાં છે, મહાયાનનો, બૌદ્ધ

ધર્મના ઉત્તર દેશો—નેપોલ, તિબેટ, ચીન, કોરિયા અને જાપાનમાં છે.

૪. હિનયાન અને મહાયાનમાં મુખ્ય ભેદ એ છે કે:—હિનયાનમાં બધે ભાગે એકલું તત્ત્વજ્ઞાન (ચાર આર્ય સત્યો) અને એ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના સાદા માર્ગો (જેવા કે પંચશીલ અદૃશીલ દૃશીલ અને આર્ય અષ્ટાંગ માર્ગ) જ ઉપદેશ્યા છે. મહાયાનમાં વિશાળ અર્થમાં આપણે જેને ' ધર્મ ' કહીએ છીએ તેનાં સઘળા તરવો આવે છે: જેમકે, ભક્તિ, યોગ, સ્વર્ગનરકાદિ લોકની માન્યતા, વગેરે. ગૌતમ બુદ્ધે ઇશ્વરનો ઉપદેશ કર્યો ન હતો, બલકે અનીશ્વર ધર્મ જ ઉપદેશ્યો હતો એમ કહીએ તો પણ એક રીતે ખોટું નથી. પણ ધર્મમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારના ઇશ્વર વિના ચાલતું નથી. અને તેથી આ મહાયાનપન્થમાં, બુદ્ધ દેવને ઇશ્વર તરીકે માની, એમના અનેક અવતારોની તથા એમના દિવ્ય અને નિત્ય સ્વરૂપની ભક્તિ કાખલ થઈ; તથા એ ભક્તિથી એમના ધામમાં પહોંચાય છે, એમની સાથે એકતા પમાય છે, ઇત્યાદિ ઉપદેશ ચાલ્યો.

૫. મહાયાન અને હિનયાન વચ્ચે એક બીજો ભેદ એ છે કે:—હિનયાનમાં મનુષ્યે પોતે નિર્વાણ પામવું એ જ પરમ કર્તવ્ય ગણાય છે. મહાયાનમાં પોતે નિર્વાણ પામવું તે કરતાં અન્યને પમાડવું એ અધિક મનાય છે—અર્થાત્ પોતા માટે નિર્વાણની દરકાર કર્યા વગર અન્ય જીવોને ઉપદેશ કરવો અને એમને નિર્વાણને રસ્તે ચઢાવવા એ ઉત્તમ ગણાય છે. પોતે જ નિર્વાણને માર્ગે ચઢે એ 'અહિન્ત', અને અન્યને

ઉપકાર કરે તે 'બોધિસત્વ.' અર્હન્ત કરતાં બોધિસત્વ થયે. ઔતમણુદન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેથી સન્તોષ ન થામતાં, તથા એમને નિર્વાણની લાલચ બતાવવામાં આવી તેથી પણ ન લલચાતાં, મેં પ્રાપ્ત કરેછું જ્ઞાન હું અન્ય જીવોને આપું અને એમને આ સંસારરૂપી નિદ્રામાંથી જગાડું એમ સંકલ્પ કરી એ ધર્મચક્ર પ્રવર્તીવવા નીકળી પડ્યા હતા.

૧. હીનયાન અને મહાયાનનો આ સ્થૂલ ભેદ સમજવો. બાકી, હીન-યાનમાં કેટલાંક સંસ્કૃત પુસ્તકો મળે છે, અને બ્રહ્મદેવ કે જેને અત્રે હીનયાની ગણ્યાબો છે તેના કેટલાંક ભાગમાં મહાયાન પન્થ દાખલ થયો છે. તથા, ઉપર કહેલી પારમિતાઓ જેનું મુખ્ય નિરૂપણ મહા-યાનમાં થયું છે તે હીનયાનમાં પણ સ્વીકારાય છે.

૧૩.

બુદ્ધદેવની પૂજા.

૧. બુદ્ધ ભગવાનને ઇન્વરરૂપે માનવાનો પ્રચાર બહુ વહેલો થયે થયે ચૂક્યો હતો, પણ એ માન્યતા પૂરેપૂરી તો મહાયાન પન્થમાં જ ખીલી છે.
૨. બ્રાહ્મણ ધર્મની ત્રિમૂર્તિની માફક, બુદ્ધ ધર્મના આ પન્થમાં (૧) મંબુશ્રી, (૨) અવલોકિતેશ્વર અને (૩) વજ્રપાણિ - એ નામનાં બુદ્ધદેવનાં ત્રણ સ્વરૂપો પૂજાય છે. મંબુશ્રી એ જ્ઞાનની મૂર્તિ છે, સકળ વિદ્યા એમનામાંથી પ્રકટ થઈ

છે—બ્રાહ્મણ ધર્મમાં વેદ બ્રાહ્મમાંથી નીકળ્યા કહેવાય છે તે રીતે અવલોકિતેશ્વર એ આ જગતને અવલોકનાર—એનાર સર્વશક્તિમાન બોધિસત્ત્વ છે. એમણે આ આપણું જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે. અને એમની જ શક્તિરૂપ વજ્ર ધારણ કરનાર એક સ્વરૂપ તે વજ્રધર કે વજ્રપાણિ નામે ઓળખાય છે.

૩. વળી બૌદ્ધ ધર્મમાં ધ્યાનનો પરોપકારનો અને ઉપદેશનો બહુ મહિમા છે, અને તેથી આ ત્રણ કાર્યને માટે પાંચ ધ્યાની છુદ્ધ, પાંચ બોધિસત્ત્વ, અને પાંચ માનુષી (મનુષ્ય-રૂપે અવતરેલા) છુદ્ધ માન્યા છે. અમિતાભ વા અમિતાયુ (અમાપ તેજ અને અમાપ આયુષ્યવાળા છુદ્ધ ભગવાન) એ ચોથા ધ્યાની છુદ્ધ છે. એમના બોધિસત્ત્વ, અવલોકિતેશ્વર. અને એમનું મનુષ્ય રૂપ, ગૌતમ છુદ્ધ. આ સર્વ છુદ્ધોની પાર, સર્વનું આદિકારણ—એ આદિછુદ્ધ કહેવાય છે.

૪. એકલા સંયમનો અને નીતિનો ધર્મ લૂખો પડે છે, અને મનુષ્યના મનનું ઈશ્વર માનવા તરફ સ્વાભાવિક વલણ છે. તેથી બૌદ્ધ ધર્મમાં, છુદ્ધદેવનાં આ વિવિધ રૂપો ઈશ્વરને સ્થાને કદપાય અને પૂજાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. પણ આ ઉપરાંત, તિબેટના બૌદ્ધ ધર્મમાં તો, બ્રાહ્મણ ધર્મનાં તન્ત્રશાસ્ત્રના જેવી જ જિજ્ઞાસી અને મૈત્રી દેવીઓની ઉપાસના, તથા તેને અંગે મન્ત્ર સુદ્રા વગેરે ક્રિયાઓ પણ વણી જોવામાં આવે છે.

૧૪.

ધર્મકાય અને ત્રિકાય.

૧. ધર્મનું વા ધર્મરૂપી મહાશરીર તે 'ધર્મકાય'. વસ્તુમાત્ર ધર્મને આધારે ટકેલી છે, તેથી આ જગતનું આધારભૂત તત્ત્વ તે 'ધર્મકાય' કહેવાય છે. વેદાન્તમાં જેને 'બ્રહ્મ'-પરમાત્મા કહે છે, તેને મળતી બૌદ્ધ ધર્મમાં આ ધર્મકાયની માન્યતા છે. આ ધર્મકાય મૈત્રી અને કરુણાથી ભરપૂર છે. મૈત્રી (સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે પ્રેમ) અને કરુણા એ ધર્મનાં મુખ્ય તત્ત્વો છે અને જેમ બીજા સેન્ધર ધર્મમાં એ શુભોદ્ધરમાં મનાય છે, તેમ બૌદ્ધ ધર્મમાં એ શુભોદ્ધર ધર્મકાયમાં મનાય છે.
૨. એ ધર્મકાય પ્રાણીના કલ્યાણ અર્થે શરીર ગ્રહણ કરે છે ત્યારે 'નિર્માણુકાય' કહેવાય છે. આ 'નિર્માણુકાય' તે બ્રાહ્મણ ધર્મમાં જેને 'અવતાર' કહે છે તે.
૩. ત્રીજો 'સંલોગકાય' છે. પુદ્ગલગણના આનન્દમય સ્વરૂપ તે 'સંલોગકાય.' જીવ જ્યારે પુદ્ગલગણની સાથે એકતા પામે છે ત્યારે આ સંલોગકાયનો આનન્દ-લોગવે છે.

૧૫.

યાત્રાવ્રત અને વિધિ.

૧. સિદ્ધાર્થ ગૌતમ ગયામાં જે વૃક્ષતળે જ્ઞાન પામ્યા, તથા કાશીમાં જે સ્થળે એમણે પાંચ શિષ્યોને પ્રથમ ઉપદેશ કરી ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવ્યું, તે સ્થળ બૌદ્ધ ધર્મમાં બહુ પવિત્ર મનાય.

છે. વળી હ. સ. પહેલાં આશરે અઢીસોઠ વર્ષ ઉપર અશોકના પુત્ર મહેન્દ્રે સિંહલદ્વીપમાં જઈને બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, અને એની બહેન સંઘમિત્રાએ મધ્યાના બોધિવૃક્ષની એક ડાળ લાવીને રાપી. એ ડાળનું વૃક્ષ થયું તે હજી સુધી અનુરાધપુરમાં છે, અને તે બૌદ્ધ ધર્મની યાત્રાનું સ્થાન ગણાય છે. જૂના વખતમાં ચીન વગેરે દૂર દેશમાંથી પણ ઘણા યાત્રાળુઓ આ સર્વ સ્થાને યાત્રા કરવા આવતા, અને હજી પણ બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓમાં એ સ્થાનનો ઘણો મહિમા છે. વળી કુશીનગર પાસે ગૌતમ બુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા તેથી એ સ્થાન પણ યાત્રા માટે મહોદ્ધું ગણાય છે. તે ઉપરાંત, ગૌતમ બુદ્ધના દેહનાં કેશ-હાંત-અસ્થિ વગેરે અવયવો જુદે જુદે સ્થળે ફાટી એના ઉપર સ્તૂપ સજવામાં આવ્યા, એ બૌદ્ધ ધર્મના દેવસ્થાન બન્યા.

૨. માસમાં ચાર દિવસ લગભગ આઠ આઠ દહાડાને અન્તરે ‘ ઉપોસથ ’ (*સં. ઉપવસથ-ઉપવાસ)-ઉપવાસ કરવામાં આવે છે. તે દિવસે ગૃહસ્થો પણ સાધુઓના જેવા નિયમો પાળે છે. ચોમાસામાં ચારે માસ અષ્ટશીલ પાળવાનો વિધિ છે, અને છેલ્લો માસ જે ‘ ચીવર માસ ’ કહેવાય છે તેમા ગૃહસ્થો ભિક્ષુઓને ‘ ચીવર ’ કહેતા (ભિક્ષુઓનાં) વસ્ત્ર આપે છે.

૩. બૌદ્ધ ધર્મમાં ભગવાનની પૂજા કરવાની રીત બ્રાહ્મણ અને જૈન ધર્મને મળતી જ છે. પણ વૃક્ષ નીચે ગૌતમ બુદ્ધ

* જુવો “ જૈન ધર્મ. ”

જ્ઞાન પામ્યા તથા એમણે ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવ્યું એ બે વસ્તુનું સ્મરણ કરાવનારા, તિબેટના બૌદ્ધ ધર્મમાં, બે જાણવાબેગ રિવાજ ઉત્પન્ન થયા છે. એક લોકડાના સ્તંભ ઉપર ફેશમી વાવટા ચઢાવવામાં આવે છે. અને વાવટા ઉપર “ એમ મણિ પદ્મે હુમ ”=“ અહો ! આ વિશ્વરૂપી કમળમાં મણિ છે—બુદ્ધદેવ છે ” એમ લખેલું હોય છે. આ સ્તંભ તે બોધિવૃક્ષ, વળી બુદ્ધ ભગવાને ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવ્યું, તેથી ચક્ર (પૈડા) ઉપર શાસ્ત્રનાં વચનો અને મન્ત્રો લખી ચક્ર ફેરવવ થી પુણ્ય થાય છે એમ મનાય છે. અને આવાં ચક્રો, લોકને ફેરવવા માટે, ગામે ગામ રસ્તામાં અને ચોકમાં રાખેલાં હોય છે.

૧૬.

બૌદ્ધ ધર્મની સભાઓ.

૧. ગૌતમ ભગવાનના શિષ્યોમાં—મૂળ બ્રાહ્મણ, પણ પછી બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારેલો એવા—એક વૃદ્ધ બિશ્નુ મહાકશ્યપ કરીને હતા. એમણે ગુરુના નિર્વાણ પામ્યા પછી, એમના ઉપદેશનું રક્ષણ કરવા બિશ્નુઓની એક સભા ભરીને શાસ્ત્ર નક્કી કર્યાં. સૌની સંમતિથી એક ઉત્તમ બિશ્નુને ધર્માસન ઉપર બેસાડી, એને સભાપતિ (મહાકશ્યપ) પ્રશ્ન પૂછે, એનો એ બિશ્નુ ઉત્તર દે, અને પછી એકઠા થએલા બિશ્નુઓ એકે અવાજે એનો ફરી ઉચ્ચાર કરે એવી એ શાસ્ત્ર નક્કી

કરવાની રીત હતી. આ સભા ‘ મહાસંગીતિ’ને નામે ઓળખાય છે, અને તે બિમ્બિસાર રાજાના પુત્ર અન્નત-થનુના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે હજારો સાઠાચાર સો વર્ષ ઉપર) રાજગૃહ (મગધદેશ)માં ભરાઈ હતી.

૨. ત્યાર પછી સો વર્ષે બીજી સભા વૈશાલી નગરીમાં મળી હતી. ત્રીજી સભા મહારાજા અથોકના વખતમાં પાટલિપુત્ર નગરમાં મળી. તેમાં સિદ્ધાન્તનું રક્ષણ કરવા ઉપરાંત ધર્મ-ચક્રપ્રવર્તન-ઉપદેશ-માટે કેશાન્તરોમાં બિહુઓને મોકલવાનો ઠરાવ થયો: તે પ્રમાણે સિંહલદ્વીપ (લંકા), કાશ્મીર, ગાંધાર (અફઘાનીસ્તાન), ‘ ઍકિટ્ટુ’ આ (મધ્ય એશિયા) વગેરે દેશોમાં બિહુઓ ગયા, અને બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. ત્યાર પછી એક સભા સિંહલદ્વીપમાં અથોક મહારાજાના પુત્ર મહામહેન્દ્રે, બીજી ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં મહારાજા કનિષ્કે, અને ત્રીજી ઈ. સ. સાતમાં સૈકામાં મહારાજા શીલા-હિત્યે ભરી હતી.

૧૭.

ઊતારા.

૧. વેર વડે વેર કહી પણ શમતાં નથી. અવેરવડે જ (વેર ત્યજવાથી જ, પ્રેમ વડે જ) વેર શમે છે.
૨. અપ્રમાદ-(ધર્મમાં જાગતા રહેવું)—એ અમૃતત્વનું પદ છે; પ્રમાદ એ મૃત્યુનું પદ છે. પ્રમાદરહિત જનો મરતા નથી, પ્રમાદવાળા મરે છે.

૩. જેમ સુંદર રંગનું પુષ્પ જોમાં મુગ્ધ ન હોય તો ગમતું નથી, તેમ સુંદર ભાષણવાળી વાણી પણ જોની સાથે ક્રિયા જોડાઈ ન હોય તો તે નિષ્ફળ છે.
૪. જે પોતા માટે કે અન્યને માટે પુત્ર-ધન-રાજ્યાદિક ઇચ્છતો નથી, તથા જે અધર્મવટે (કુટુંબ વગેરે) ધનવાન થવા ઇચ્છતો નથી, જો જ શીલવાન (ચારિત્રવાન), પ્રજ્ઞાવાન (બુદ્ધિમાન) અને ધાર્મિક છે.
૫. ઉત્તમ ધર્મ યો છે એ બધા વિના જે સો વર્ષ જીવે તેના કરતાં, ઉત્તમ ધર્મ બધુતો જે એક દિવસ જીવે તે વધારે સારો છે.
૬. પાપી પુરુષ અન્તરિક્ષમાં, સસુદ્ધ મધ્યે, કે પર્વતની શુક્રામાં પેસે તો પણ, જગત્માં એવો કોઈ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં પેશીને એ ખચી બાય.
૭. સર્વ પ્રાણીઓ ઠંડ (મારવું)થી ત્રાસે છે, સર્વ પ્રાણીઓને જીવ વહાલો છે. આત્માનો પોતાનો હાખલો લઇને, કોઈ પ્રાણીને હણવું નહિ, કોઈને મારવું નહિ.
૮. માથું મૂંડાવે શ્રમણ થવાતું નથી; જે ન્હાનાં-મોટાં પાપ સર્વ પ્રકારે થમાવી દે તે-પાપ થમાવવાથી-‘શ્રમણ’ કહેવાય છે. પારકાને ચેર જઈ ભિક્ષા માગે તેટલાથી ભિક્ષુ થવાતું નથી, સકળ ધર્મ પાળીને જે ભિક્ષુ થાય છે તે જ ખરો ભિક્ષુ છે, માત્ર ભિક્ષા માગનારો જ નહિ. મૂઠ પુરુષ મૌન ધારણ કરીને ઊંસે તેટલાથી સુનિ થતો નથી, પણ જે તાજવું લઇને જે બાબુ તોળે છે તે જ સુનિ છે. પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી (યજ્ઞથી) આર્થ થવાતું નથી; જે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાંજે છે તે જ આર્થ છે.

૬. માર્ગોમાં અઘાંઝ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે, સત્યોમાં ચાર પદ (શબ્દ)—‘દુઃખ’, ‘અસુહ્ય’ (દુઃખનું ઉત્પત્તિકારણ), ‘નિરોધ’ (દુઃખનો નાશ) અને ‘માર્ગ’ (દુઃખને નાશ કરવાનું સાધન)—શ્રેષ્ઠ છે; ધર્મોમાં વૈરાગ્ય શ્રેષ્ઠ છે; અને દ્વિપદ (જે પગે ચાલનાર—મનુષ્યો) માં અક્ષુભન્ત કહેતાં દેખતા એવા જે જ્ઞાની તે શ્રેષ્ઠ છે.

૧૦. જે ભુદ્ધ, ધર્મ, અને સંઘને શરણે જાય છે, તથા શુદ્ધ પ્રજ્ઞાવડે (૧) દુઃખ, (૨) દુઃખની ઉત્પત્તિનું કારણ (તૃષ્ણા), (૩) દુઃખની શાન્તિ (દુઃખની પાર જવું; નિર્વાણ), (૪) અને જો દુઃખની શાન્તિ કરાવનાર આર્ય અઘાંઝ-માર્ગ—જે ચાર આર્ય સત્યો સમજે છે, તે જીવે છે કે આ શરણ કલ્યાણકારી છે, આ શરણ ઉત્તમ છે, આને શરણે જઈ સર્વ દુઃખ થકી મુક્ત થવાય છે.

૧૧. જે બ્રાહ્મણ જાતિમાં જન્મ્યો છે, જે બ્રાહ્મણ માતાને પેટે જન્મ્યો છે તેને હું ‘બ્રાહ્મણ’ કહેતો નથી. ‘અઠિચન’ અને ‘અનાદાન’ છે—અર્થાત્ જે દ્રવ્ય રાખતો નથી અને કાંઈનું દ્રવ્ય લેતો નથી—તેને હું ‘બ્રાહ્મણ’ કહું છું.

વિના દોષે પણ જેને તાડો મારો ખાંધો તથાપિ હુકમ મા મલિન ભાવ લાવ્યા વિના સહન કરે છે—એવા ક્ષમારૂપી બળવાળાને અને હઠતારૂપી સેનાવાળાને હું ‘બ્રાહ્મણ’ કહું છું.

જે કાયા વાચા કે મનવડે દુઃકર્મ (પાપ) કરતો નથી, અને ત્રણે સ્થાનમાં જે સંવર (સંયમ) વાળો છે તેને હું ‘બ્રાહ્મણ’ કહું છું.

૧૨. અત્યન્ત દારુણ (ભયંકર) પાપ કર્યા છતાં પણ જેના આશ્રયે કરી મનુષ્ય ક્ષણવારમાં (સંસાર) ભરી જાય છે-જેમ શુર પુરુષનો આશ્રય કરવાથી સામાન્ય માણસ પણ મહાબળના પ્રસંગે પાર કિતરી શકે છે તેમ-જેવા યોધિચિત્ત (યોધિસત્ત્વ)નો આશ્રય અજ્ઞાન જીવો કેમ નહિ કરતા હોય ?
૧૩. ઉપકારના બહુલામાં ઉપકાર કરે તેની પણ પ્રશંસા થાય છે. તો જે નિષ્કારણ સાધુ છે જેવા યોધિસત્ત્વ વિષે તો શું જ કહેવું ?
૧૪. મારો, નન્દો, શરીર ઉપર ધૂળ નાંખો, મારા શરીરનું રમકડું કરીને રમો, હસો, ગમત કરો-ગમે તો કરો. મેં તો મારું શરીર તેઓને આપી દીધું છે. પછી મને એની ફિકર શી ?
૧૫. હું કહીંતું ઓસઠ ઘાઉં, વૈઘ ઘાઉં, એનો સેવક ઘાઉંઃ જ્યાં સુધી એને રોગ જડમૂળમાંથી નીકળી જાય ત્યાં સુધી.
૧૬. હું કાયા વડે જ પાઠ કરીશ માત્ર વાણીના પાઠથી શું થાય ? ચિકિત્સાના પાઠ માત્રથી રોગીને શું થવાનું ?

[ઘમ્મપદ વગેરે]

ઉપસંહાર.

- (૧) સંસારની ક્ષણિકતા, અને દુઃખમયતા.
- (૨) એમાંથી ઉદ્ધરવા માટે મધ્યમ માર્ગનું ગ્રહણ.
- (૩) સમસ્ત જીવ પ્રત્યે કરુણા, અને એમનું જલ્યાણ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ.

આ ત્રણ બૌદ્ધ ધર્મમાંથી ખાસ બહુવા લાયક તત્ત્વ છે.

જરથોસ્તી ધર્મ.

૧.

જરથોસ્તી ધર્મનાં શાસ્ત્રો.

૧. ઇરાનના મહાન પેગમ્બર જરથોસ્ત (જરથુસ્ત્ર), એમણે ઉપદેશેલો ધર્મ તે ' જરથોસ્તી ધર્મ. ' એ ધર્મને લગતાં મૂળ પુસ્તકો ચાર ભાષામાં છેઃ અવસ્તા, પહેલવી, પાર્સી, અને ફારસી. તેમાં અવસ્તાનાં પુસ્તકો સૌથી જૂનાં છે. એ પુસ્તકો સાધારણ રીતે 'જંદ અવસ્તા'ને નામે ઓળખાય છે.
૨. ' અવસ્તા '—શબ્દનો અર્થ નક્કી નથી; પણ ઘણું કરી સંસ્કૃત ' વિદ્=મણવું. ' ધાતુ સાથે એનો સંબંધ છે. અને તેથી જેમ ' વેદ 'નો અર્થ જ્ઞાન થાય છે, તેમ 'અવસ્તા'નો અર્થ પણ જ્ઞાન થાય છે આ રીતે, ' અવસ્તા ' એટલે જ્ઞાન, જગત અને જગતના કર્તા સંબંધી તથા મનુષ્યના કર્તવ્ય સંબંધી જ્ઞાન-પરમાર્થ જ્ઞાન—આપનાર પુસ્તક. ' જંદ '—શબ્દનો અર્થ ' જન '=જ્ઞા-મણવું' ધાતુ ઉપરથી અવસ્તાને મળતો જ થાય છે. મૂળ અવસ્તાના અર્થ વિ જે જ્ઞાન યાને ખુલાસો તે 'જંદ.' આમ, ' જંદ અવસ્તા 'નો અર્થ અવસ્તા અને એનો ખુલાસો, વિવરણ, ટીકા—એવો થાય છે.

૩. જેમ વેદની કેટલીક શાખા નષ્ટ થઈ ગયેલી કહેવાય છે, તેમ અવસ્તાનો પણ કેટલોક ભાગ નાશ પામેલો કહેવાય છે. નાશ પામતાં રહેલા અવસ્તાના ચાર ભાગ છે:

- (૧) યજ્ઞસ્તોત્ર;
- (૨) વીરપરદ;
- (૩) વંદીદાહ;
- (૪) યોદ્ધા અવસ્તા.

૪. (૧) યજ્ઞસ્તોત્ર—આ શબ્દ સં. ‘યજ્ઞ=યજન કરવું’ ધાતુ સાથે સંજન્ય ધરાવે છે, અને એનો અર્થ પરમાત્માની ક્રિયાસહિત સ્તુતિ કરવી, આરાધના કરવી, એવો થાય છે. યજ્ઞસ્તોત્રનો એક પ્રાચીન ભાગ ‘ગાથા’ (ગાન. સં. ‘ગૈ.-ગા ગાતુ’ ધાતુ ઉપરથી) કહેવાય છે. એ ખુદ પેગમ્બર અષો (પવિત્ર) જરથોસ્તનો અને એમના શિષ્યોનો કરેલો છે. એનો એક ભાગ જે ‘હોમ યસ્ત’ ને નામે ઓળખાય છે એ સંસ્કૃત ‘સોમયાગ’-શબ્દને બરાબર મળતો આવે છે, અને એમાં હોમ (=‘સોમ’)નામના પાલા (વનસ્પતિ)ની સ્તુતિ કરેલી છે.

- (૨) વીરપરદ. ‘વીરપ’ (સં. વિશ્વ)=સવળા, અને ‘રતુ’ (સં. ઋતુ)=ઋતુ. ‘વીરપરદ’=સવળી ઋતુઓને લગતા પ્રસંગે લખવાનાં શાસ્ત્રો. કેટલાક ‘રતુ’-શબ્દનો અર્થ સરહાર એવો કરે છે, અને આમાં સવળા સફળતાનાં નમુનેદાર-ઉત્તમ-સ્વરૂપનું વર્ણન છે તેથી આ અર્થ તીક બંધ બેસે છે.

(૩) વંદીદાદ. ‘વિ-દઝેવ-દાત’ (સંસ્કૃત વિ. અને દેવ) ઉપરથી એનો અર્થ ‘ દઝેવ ’ (દેવ) સામેના કાયદા એવો થાય છે. પણ આ ‘દઝેવ’ યા ‘દેવ’ તે સંસ્કૃત અને ગૂજરાતીમાં આપણે જેને ‘દેવ’ કહીએ છીએ તે નહિ, પણ તેથી તદ્દન હિલટી, મનુષ્યને તદ્દન આડે રતે જેથી જનારી બ્રહ્મગરી શક્તિ-જને હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમા દૈત્ય યા અસુર કહે છે તે.

(૪) ખોદ્દેહ અવસ્તા. અવસ્તાનો ખુદો, ન્હાના અવસ્તા, યજ્ઞને વંદીદાદ વગેરે મ્હોટાં શાસ્ત્રોમાંથી જે ભાગ દરરોજની ન્હાની પ્રાર્થના માટે ચૂંટી કાઢેલા છે તે.

-
૧. ઉપર બતાવેલી શબ્દોની સમાનતા ઉપરથી, વેદધર્મ અને પારસીધર્મ વચ્ચે કેવો નિકટ—સગપણનો—સંબંધ છે એ વિદ્યાર્થીઓને બતાવવું.
-

૨.

અષો જરથોસ્ત્રનું જીવનચરિત્ર.

૧. જરથોસ્ત્ર-એમનું મૂળ શુદ્ધ નામ જરથુશ્ત્ર છે—એ પશ્ચિમ ઇરાનમાં મીડિઆ પ્રાન્તમાં જન્મેલા હતા. એમના પિતાનું નામ પોરુશસ્પ, અને માતાનું નામ ફુગદો હતું. એમના કુળ (ગોત્ર)નું નામ સ્પીતમ હતું, અને તેથી તેઓ ‘સ્પીતમ જરથુશ્ત્ર’ એવે નામે પ્રસિદ્ધ છે. ‘જરથુશ્ત્ર’—શબ્દના અર્થ વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે: પણ ઘણે ભાગે એનો અર્થ ‘ યુદ્ધાં શિંટોનો માલેક ’ (સં. જરત્+ઉદ્) કે ‘ પોળાં

ઊંટોનો માલિક ' એવો કરવામાં આવે છે. અને તેજ પ્રમાણે એમના પિતાના નામનો અર્થ (સં. પુરુષ+જશ્વ) ' પુરુષ ઘોડાનો ધણી ' એવો થાય છે. જરથુસ્ત્રને ચાર બાઈઓ હતા—સૌમા એ વચલા હતા. એમની પત્નીનું નામ હવેલી હતું. એનાથી એમણે ત્રણ પુત્ર અને ત્રણ પુત્રીઓ થયાં.

૨. કહે છે કે સાધારણ રીતે બંધાં છોકરાંઓ જન્મતાં વાત જ રહે છે, પણ પેગમ્બર જરથુસ્ત્ર તો જન્મ્યા તેવા હસ્યા હતા. એમના મુલકનો દુરાસરન નામે દુષ્ટ રાજા હતો તે આ અસાધારણ બનાવથી લયભીત થયો, અને એને થયું કે ' રખેને હુશ્વરે આ બાળક મને સજા કરવા માટે જ પેદા કર્યું ન હોય ? ' આથી તેણે બાળ જરથુસ્ત્રને મારી નાખવાના અનેક પ્રયત્નો રચ્યા. પણ જેને પ્રભુ રાખે તેને કોણ મારી શકે ? પ્રભુકૃપાથી એના સઘળા દુષ્ટ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા.

૩. આઠમું વર્ષ બેસતા બેસતા જરથુસ્ત્રને એમના પિતાએ એક સાધુ અને પિદ્ધાન એવા ગુરુ પાસે લાવવા મૂક્યા. ઉત્તમ સ્વાભાવિક ગુણ અને સારા ગુરુના હાથની કેળવણી-એ બે મળીને, એમનું ચારિત્ર ઉત્તમ પ્રકારનું થયું. પંદર વર્ષની ઉંમરે એમના બાપે છોકરાઓને પોતાની પૂંજમાંથી બાજ નહેંચી આપ્યા ત્યારે પેગમ્બર જરથુસ્ત્રે પોતાના બાપની મિલકતમાંથી કાંઈ ન લેતા એક કમરબંધ લીધો, અને તે કમરે બાંધ્યો—અને આ રીતે બાણે આજથી એમણે એક મહં તરીકે મનુષ્યજાતિ પ્રત્યે પોતાની ફરજ જાળવવા કમર

કશી. એમ કહેવાય છે કે એ વીસ વર્ષના હતા તે વખતે એમના મુલકમાં દુકાળ પડ્યો, અને તેથી ગાય વગેરે ઢોરો ઘાસચારા વિના ટળવળતાં હતાં. એમને શેર ઘાસ પુષ્કળ હતું તે સર્વ ઢોરોને ખવડાવીને જીવતાં રાખ્યાં. અને એક ધર્માત્મા માણસ દુકાળમાં પીઠાતાં ગરીબોને અનાજ આપતો હતો તેને મદદ કરવા પોતે ગયા, એટલું જ નહિ, પોતાની સાથે બીબાઓને પણ આ ભલા કાર્યમાં મદદ કરવા લઈ ગયા.

૪. આ ઉમરે (વીસ વર્ષે) એમણે એક પહાડ ઉપર એકાન્ત-વાસ કર્યો અને ત્યાં સાદા ખોરાક ઉપર રહી જીવ જગત્ અને હંશ્વર સંબંધી વિચાર કરવામાં દશ વર્ષ ગાળ્યાં. “ઓ અહુર ! (પરમાત્મા !) તને હું પૂછું છું તે તું મને બરાબર (સમજાવુ પડે તેમ) કહે. ”—એવા શબ્દોથી જરથુસ્ત્ર પ્રભુને આ કુદરત સંબંધી તથા મનુષ્યનાં કર્તવ્ય સંબંધી જ્ઞાન આપવા બરા હૃદયથી પ્રાર્થના કરે છે; અને પોતાને જે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું જાય છે તે તે લોકમાં પ્રકટ કરવા માટે એકદું કરતા જાય છે. આ દરમિયાન, જરથુસ્ત્રને અહુર મજ્દ (પરમાત્મા) અને તેના છ અમણાસ્પન્દો (દિવ્ય સ્વરૂપ-દેવ) * સાથે મુલાકાત થઈ, અને એ મુલાકાતમાં એમને પૂછવામાં આવ્યું કે “ તારી સૌથી મહાદી ઈચ્છા શી છે ? જીવીને તું શું કરવા માગે છે ? ” ત્યારે જરથુસ્ત્રે જણાવ્યું કે “તે ઠાઠાર (પ્રભુ) ફરમાવે તેમ

* આનો પાઠ નીચે આવે છે.

પવિત્ર જીવંતીમાં રહીને ‘ અર્થો ’ કહેતાં પવિત્રાર્થ તે હું
પ્રાપ્ત કરું—એ જ મારી ઇચ્છા છે. ”

૫. અહુરમજ્દ અને તેના બીજા છ અમધાર્પન્દોની મુલાકાત
લઈ, તે પ્રભુની સર્વ શક્તિઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવીને
જરથુસ્ત્રે પોતાને જઠેલાં સત્યો બીજાને ઉપદેશવા માટે ક્રેક
સીસ્તાન મુખી મુસાફરી કરી. પોતાના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાનું
શરૂ કર્યા બાદ દરે વર્ષે એમને પહેલો શિષ્ય મળ્યો. બારે
વર્ષે એ બદલ ખાતે શાહ ગુસ્તાસ્પના દરબારમાં ગયા,
ત્યાં એ રાજાને પોતાના ધર્મની ખાત્રી કરી આપી. અને
એ અને એનાં કુટુંબનાં સભામાં માણસો જરથોસ્ત્રી ધર્મમાં
બળ્યાં. આ વખતથી જરથુસ્ત્રનો ધર્મ ફેલાતો ચાલ્યો. શાહ
ગુસ્તાસ્પે જરથોસ્ત્રી ધર્મ સ્વીકાર્યો તે કારણથી એ પાઠ-
શાહ અને તુરાની પાઠશાહ અર્બસ્પ વચ્ચે લડાઈ થઈ.
અર્બસ્પે ગુસ્તાસ્પના મુલક ઉપર એ વખત હુમલો કર્યો
તેમાં બીજા હુમલામાં એ ફાવ્યો, અને એના એક સાથી
તુરબરાતુર (જેને ફીનકર્દ નામના પુસ્તકમાં ‘ બરાતુરત ’
કહ્યો છે) નામના એક દુષ્ટ માણસને હાથે જરથુસ્ત્ર એ
સુદ્ધમાં મરાયા. આ બનાવ જરથુસ્ત્રે ધર્મોપદેશ કરવાનું શરૂ
કર્યા પછી ૪૭ મે વર્ષે, એટલે જરથુસ્ત્રના ૭૭ મા વર્ષમાં
બન્યો.

જરથુસ્ત્રે સંસારમાં રહીને પ્રભુ શોધ્યો હતો, મેળવ્યો હતો—
અને એની આજ્ઞાને અનુસરતું પવિત્ર જીવન માણ્યું હતું.
તેથી જરથુસ્ત્રના નામ આગળ હમેશાં ‘ અર્થો ’=પવિત્ર એવું

વિશેષણ મૂળવામાં આવે છે તે ચોક્કસ છે. હવે ૩.૧ પછી એ જ વિશેષણ મૂકીશું.

૧. અષો જરથુશ્ત્રના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં બહુ મતભેદ છે. એક મત પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. છસો વર્ષ ઉપર એ ચાલુ ગયા મનાય છે. બીજા મત પ્રમાણે ઇ. સ. પૂ. લગભગ ૧૦૦૦, કે એથી વધારે ૧૪૦૦, કે એથી પણ બહુ વધારે હજારો વર્ષ ઉપર થયાનું કહેવાય છે. ઇ. સ. પૂ. ૬૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીનો સમય સંભવિત છે.
૨. અષો જરથુશ્ત્રના જીવન ચરિત્રમાં પ્રકટે થતા ઉદ્દેશ દૃઢતા પવિત્રાઈ અને પરાપકાર એ ચાર ગુણો તરફ વિદ્યાર્થીનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવું.

૩.

હિન્દી અને ઇરાની આર્ય ધર્મ.

૧. અષો જરથુશ્ત્રની પહેલાં હિન્દી અને ઇરાની આર્યોનો મૂળ એક જ ધર્મ હતો એમ સાબીત કરનારાં ઘણાં પ્રમાણો મળે છે: (૧) અવસ્તા—જેની ભાષા વેદ (ઋગ્વેદ-સંહિતા)ની ભાષાને બહુ જ મળતી આવે છે—તેમાં વેદના ‘મિત્ર’ દેવને સ્થાને ‘મિથ્ર’ એવામાં આવે છે. (૨) વેદમાં વરુણ દેવને જે ‘અસુર’ વિશેષણ લગાડવામાં આવતું તે અવસ્તામાં ‘અહુર’ રૂપે દેખા દે છે: ‘અસુર’ એટલે અસ્તિત્વનો દાતા (સં. ‘અસ્=હોવું’ ઉપરથી ‘અસ્તુ-હયાતી’ + ‘રા=આપવું’; અને ‘અહુર’ એટલે પણ

તે જ.૧ વળી આ શબ્દ અવસ્તામાં ‘મજ્જ’ (=મહાજ્ઞાના) શબ્દ જોડે જોડાઈને પરમાત્માવાચક ‘અહુર મજ્જ’ શબ્દ થયો છે. અને એનો અર્થ મહાજ્ઞાની અસ્તિત્વનો દાતા એવો થાય છે. (૩) આ ઉપરાંત યજ્ઞની સંસ્થા પણ વેદ અને અવસ્તામાં મળતી આવે છે: વેદમાં જેમ સોમ છે તેમ અવસ્તામાં ‘હોમ’ છે. અને અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ બંનેમાં છે. બદકે, ‘યજ્ઞ’ શબ્દ પોતે બંને ધર્મમાં સમાન છે.

૨. બંને ધર્મના મૂળ કેટલાક શબ્દો વચ્ચે અને એમનાં આદિ પુસ્તકો વચ્ચે આટલું મળતાપણું હોવા છતાં, આશ્ચર્યની વાત એ છે કે વેદમાં ‘દેવ’-શબ્દ વિશ્વમાં પ્રકાશતી, પ્રકાશમય શક્તિ માટે વાપરવામાં આવ્યો છે, ત્યારે અવસ્તામાં ‘દઝેવ’ શબ્દ પિશાચ આદિ દુષ્ટ અન્ધકારરૂપ શક્તિ, અથવા તો એ શાંક્રાંત પૂજનાર દુર્જન બદુગરો એવો થાય છે ! અને એવી જ બીજી આશ્ચર્યની વાત એ છે કે અસુર (અહુર) શબ્દ જે મૂળ બંને ભાષામાં સારો અર્થ ધરાવતો હતો તેનો હિન્દુસ્થાનમાં પાછળથી દૈત્ય યા રાક્ષસ એવો ખરાબ અર્થ થઈ ગયો છે ! કેટલાક વિદ્વાનોએ પહેલાં એવું અનુમાન કર્યું હતું કે ધરાની અને હિન્દી આર્યો અસલ લક્ષ્ય હશે. પણ તે માટે કાંઈ ઐતિહાસિક પૂરાવો નથી. ‘દઝેવ’ લોકોનું અવસ્તામાં જે વર્ણન આપ્યું છે તે હિન્દી આર્યોને બિલકુલ લાગુ પડતું નથી. ‘દઝેવ’ લોકો બદુગીર અને કગારા હતા, અને ખેતીવાડી તથા યજ્ઞની ક્રિયાની વિરુદ્ધ

* ‘અહુર’ એટલે હસ્તી (અસ્તિત્વ)નો સાહેબ—ડૉ. એરવદ જીવન જમશેદજી મેદી.

હતા, એમ અવસ્તામાં જણાવવામાં આપ્યું છે; અને હિન્દી આર્યો તો ખેતીવાડી ઉપર પ્રીતિ ધરાવતા હતા, ઈરાની-ઓની માફક જ ગાય વગેરે ખેતીનાં જનાવરોને પવિત્ર માનતા હતા, તથા તેઓના જેવા જ ‘યજ્ઞદાં પરસ્ત’ (યજ્ઞને પૂજનારા) હતા. તેથી ‘દઝેવ’ લોકો તે, હિન્દી આર્યોને ઊરાન કરનારા રાક્ષસ-અનાર્યો-ના જેવા, ઈરાની આર્યોને કનકનારા, નીચ અને મેલા ધર્મના ઉપાસક-એવા કોઈ લોકો હશે એમ લાગે છે.

૪.

બે જાતની દીન: માજ્ઘયસ્ની અને દેવયસ્ની.

અષો જરથુસ્ત્રે પોતાની ‘દીન’ (ધર્મ) મુખ્યત્વે કરી ‘દેવયસ્ની’- (‘દઝેવ’ને પૂજનારા)ની વિરુદ્ધ ચલાવી. પણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે એમની પહેલાં કેવળ દેવયસ્ની દીન જ હયાતીમાં હતી. પેગમ્બર જરથુસ્ત્રની પહેલાં પણ ઈરાનમાં માજ્ઘયસ્ની દીન (અહુરમઝ્દનું યજ્ઞ કરનાર ધર્મ) ના અનુયાયી કેટલાક પાદશાહો અને મહાન પુરુષો થઈ ગયા છે—જેઓ ‘સોખ્યન્ત’ યાને ‘માણસ જાતને ક્ષાયદો કરનારા’ કહેવાય છે. તેઓએ ‘દઝેવો’નાં ધિક્કાર કર્યો છે. તથા ‘દઝેવો’ સાથે લડી તેઓનો નાશ કરવાના ચત્નો કર્યા છે, તથા ‘દઝેવો’નું ખરૂં સ્વરૂપ જેવું અષો જરથુસ્ત્રે બતાવ્યું છે તેવું તેઓએ બતાવ્યું નહોતું. પહેલાં, ‘દઝેવ’ને દુષ્ટ મનુષ્યોરૂપે જ ગણવામાં

આવતા; અથો જરથુશ્ત્રે પાપનાં જીંઠાં મૂળ તપાસી દુર્થે જોમાં અને મલિનતામાં જે જિંડું વિનાશકારક તત્ત્વ રહેલું છે તે શોધી કાઢ્યું, તથા મનુષ્યની પાપી વૃત્તિ કેમ ઉદય પામે છે અને એની સામે સતત બુદ્ધિસાધી યુદ્ધ કરવાની માણસની કેવી ફરજ છે એ બતાવ્યું, તથા તેમાં ફતેહમંદ બિલરવા માટે અહુરમઝ્દના ખરા સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ વિવેચન કર્યું. આ અથો જરથુશ્ત્રની એમના પહેલાંના સોબ્ય-તો કરતાં અધિકતા છે.

અથો જરથુશ્ત્રે—મહાવીર સ્વામી, જાતમ બુદ્ધ, ઇસુ ખ્રિસ્ત વગેરે જગતના મહાન ધર્મોપદેશકોની માફક જ—પ્રાચીન ધર્મમાં જે સારા અંશો લાગ્યા તે કાયમ રાખ્યા; જેમકે, પરમાત્માના પ્રકાશરૂપ અગ્નિની પૂજા કરવી, દોષની ક્રિયા કરવી, ગાય વગેરેને ઘાસચારા નાખવો વગેરે.

૫.

અહુરમઝ્દ અને અહિ (અહર) માન.

૧. અહુરમઝ્દ એ સર્વને અસ્તિત્વ દેનાર, સર્વશક્તિમાન, મહા-જ્ઞાની પરમેશ્વર છે. અંની સમાન બાબુ કોઈ જ નથી. એ જેમ સર્વ પદાર્થોનો ઉત્પન્ન કરનાર અને વૃદ્ધિ કરનાર છે, તેમ તેઓનો હાસ (ઘટાડો) કરનાર અને અન્ત લાવનાર પણ એ જ છે. પણ આ પ્રે કામ એક બીજાથી ઉલટા છે, અને તે માટે જરથોશ્ત્રી ધર્મ માં અહુરમઝ્દની બે ‘ મીનો ’ ચાને ગેબી (ગૂઢ) શાકતઓ માની છે. એકનું નામ ‘ રપેન્ત મઘંન્યુ ’ છે, અને બીજાનું નામ ‘ અંઝ મઘંન્યુ ’

છે. સ્પેન્તમઘન્યુ સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, રૂપ આપે છે, તથા વૃદ્ધિ પમાડે છે. અંઘ્રમઘન્યુ એનો હાસ કરે છે, અન્ધકારમાં જડાડે છે, તથા અન્ત લાવે છે. આ જ પ્રમાણે જગતમાં જે સાડું અને યુરું ઢીઠામાં આવે છે તે પણ આ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ શાક્તઓનાં કામ છે.

૨. આ બંને શક્તિઓએ એકઠાં મળી જગત્ સર્જ્યું કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે જગત્ સત્-અસત્ (ભાવ-અકાવ, સાડું અને યુરું) એમ બંને પ્રકારનું છે. પણ પાછળથી એ બે અંશે જૂટા પડ્યા, અને તેઓનો પરસ્પર એવો તો વિરોધ થયો કે હજી એ વિરોધ ચાલ્યાં જ કરે છે. મનુષ્યની ફરજ છે કે એણે સ્પેન્તમઘન્યુનો તરફ થઈ અંઘ્રમઘન્યુ સામે કમર કરીને લડવું જોઈએ.

૩. અંઘ્રમઘન્યુનું બીજું નામ ‘ અહિમાન ’ છે. એ હુદ્દ શક્તિની સામી શુભ શક્તિ જે સ્પેન્તમઘન્યુ, તેની સાથે અહુરમઝ્દની એકતા કરીને, સ્પેન્તમઘન્યુ અને અંઘ્રમઘન્યુ એ બેને બદલે અહુરમઝ્દ અને અહિમાન એમ બે તત્ત્વો ગણાવવામાં આવે છે. પણ આ બીજું તત્ત્વ અહિમાન યાને અંઘ્રમઘન્યુ, તે અહુરમઝ્દ જેવું જ પ્રભુતાવાળું નથી. તંથી જરથોશ્ટ્રી ધર્મમાં જગતના બે ઈશ્વર માન્યા છે એમ જે કેટલીકવાર કહેવામાં આવે છે એ ભુલ છે. અહુરમઝ્દ (ઈશ્વર) એવો પવિત્ર છે કે એનામાં કશું યુરું સંલવતું જ નથી, અને તંથી જગતમાં જે કાંઈ યુરું દેખાય છે તે એનું નહિ, પણ કોઈક બીજા જ તત્ત્વનું કાર્ય હોવું જોઈએ —આમ અહુરમઝ્દનો અત્યન્ત પવિત્રતા દેખાડવા અહુરમઝ્દ અને અહિમાન એમ બે તત્ત્વો ગણાવવામાં આવે

છે. પણ તેથી એ બે તરવો સરખા હરજાનાં કે સરખા બળવાળાં છે એમ સમજવાનું નથી.

૧. હિન્દુ ધર્મનો દેવાસુરસંપદિલાગ સરખાવવો. જુવો—ભગવદ્ગીતા.

૬.

અમપારપન્દો.

૧. પ્રભુના શુભ શુભો એવા જગતા અને જીવતા છે કે એ શુભોને હાલતી-ચાલતી શક્તિરૂપે વર્ણવીએ તો ખોટું નથી. તેથી સર્વ ધર્મમાં એ શુભોને પ્રભુના પાર્ષદો યા ફિરરનાએ રૂપે કદપવામાં આવે છે. રથોરતા ધર્મમાં અહુરમઝદ ના પાર્ષદોને ‘અમેપર્યેન્ત’ અથવા ‘અમપારપન્દ’ કહે છે.
૨. અહુરમઝદ ગાને એના છ અંગ - ૨૦૬ મળી સાત થાય છે: એ તોત મળી એક જ પરમાત્મ છે, કાંચ કે પરમાત્માના ગુણ કાઠ પરમાત્માથી જુદા નથી.
૩. અહુરમઝદ સ અન્ધી કપલા પ હા નાપણે કેટલુંક જાણ્યું. હવે એના છ અગપારપન્દો સ અન્ધી થોડુંક જાણીએ એ અમપારપન્દો નીચે પ્રમણ છે:—

(૧) વેહુમનો (= અહુમન) : મહું મન જગતમાં પ્રભુનું જે જલું મન નગરે પડે છે, અને સાત માણસમાં જે શુભ વૃત્તિ પ્રકટ થાય છે, તે આ વેહુમનોનું કાર્ય છે. એ વેહુમનોને અહુરમઝદની ચેતન સંજિનું—મનુષ્યનું અને દોરનું—તેમાં ખાસ કરીને મનુષ્ય જાતિનું, અને તેમાં પણ ક્રિયારૂપે કરીને ગાણ્યનું, અધિકતાપણું સોપન માં આવ્યું છે.

(૨) અષ વહિશ્ત (= અર્દી એહેશ્ત) : ઉત્તમ પવિત્રતા. જગત્ની તમામ ચીજો ઉપર ઇશ્વરનો પવિત્ર કાયદો અમલ લોગવે છે. અગ્નિ એ એ પવિત્રતાની મૂર્તિ છે. અને તેથી અષ વહિશ્ત એ અગ્નિનો અધિષ્ઠાતા છે.

(૩) ક્ષશ્ર વઘરિય (= શહુરેવર) : ક્ષત્રવીર્ય, યાને સામ્રાજ્યબળ; પાઢશાહી શક્તિ આ જગતના માલિક અહુરમજ્દમાં પોતાની શુભ ઇચ્છાને અમલમાં મૂકવાની જે પાઢશાહી શક્તિ રહેલી છે તે, આ અમષાસ્પન્દ ધાતુ અને હથિયારનો, તેમ જ દ્રવ્ય અને રાજ્યનો અધિષ્ઠાતા છે.

(૪) સ્પન્ત આરમઘતિ (= સપેન્દારમઢ; અસપન્દાઢ) : હઢ પવિત્રતા આ પ્રભુની સ્રાષ્ટમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં એના નિયમની પાવત્ર હઢતા નજરે પડે છે. પૃથ્વી એ એની હઢતાની મૂર્તિ છે. અને તેથી પૃથ્વીનું અધિષ્ઠાતાપણું આરમઘતિને સોંપવામાં આવ્યું છે.

(૫) હઉર્વતાત. (= ખોરઢાઢ) : સર્વતા. પ્રભુનું સર્વપણું, સકલપણું-જેથી આ અતન્ત આકાશ અને અતકાળનું એને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. તંદુરસ્તી એ એનું રૂપ છે. અને નિર્મળ વહેતા પાણીનું અધિષ્ઠાતાપણું એનું છે.

(૬) અમરતાત (= અમરઢાઢ) = અમરતા, અમૃતત્વ. એ વતસ્પતિના અમષાસ્પન્દ છે. જે અહુરમજ્દના પવિત્ર માર્ગે ચાલે છે તેને ‘ હઉર્વતાત ’ અને ‘ અમરતાત ’ એટલે કે તંદુરસ્તી અને અમૃતત્વનું સુખ મળે છે.

જરથુશ્ત્રને આ બુઢા બુઢા અમષાસ્પન્દોએ અહુરમજ્દનું

સ્વરૂપ સમજાવ્યું, તથા પશુ (ઠોર), અગ્નિ, હુધિયાર, પૃથ્વી, જળ અને વનસ્પતિનું રક્ષણ કરવા આજ્ઞા કરી.

૧. અહુરમઝ્દનું યથાર્થ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ જરથોસ્તી ધર્મનું આન્તર સ્વરૂપ છે. અને પશુ ઊછેરવાં, અગ્નિ રાખવો, પૃથ્વી ખેડવી, ઝાડ ઊભાડવાં વગેરે એનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે, આ વિષે નીચે સવિસ્તર કહેવામાં આવશે.

૭

યજ્ઞત અને ફરોહર.

૧. ઉપર જણાવેલી અમવાસ્થ્યન્દો નામની પ્રભુની મુખ્ય શક્તિઓ ઉપરાંત કેટલીક પરચુરણ શક્તિઓ છે એને ‘યજ્ઞત’ એટલે કે યજન કરવા લાયક, આરાધવા લાયક પ્રભુની શક્તિઓ કહે છે. તે નીચે પ્રમાણે.
- (૧) આદર : તન્દુરસ્તી.
 - (૨) આવાં : સૌન્દર્ય.
 - (૩) ખોર્શોદ : સૂર્ય.
 - (૪) માહુ : ચન્દ્ર.
 - (૫) મેહેર : (= મિશ્ર = ‘ મિત્ર ’) તેજ અને (ઠોરના) ચારાનો એ અધિપતિ છે.
 - (૬) સ્પેઓષ : પવિત્ર જનોને સંભળાતો પ્રભુનો અવાજ; પ્રભુની આજ્ઞાને તાઝે રહી, વર્તન કરવાની પવિત્ર લાગણી.

- (૭) રબ્બુ : સત્ય, પ્રભુની પવિત્ર સાચાઈ, ન્યાય.
 (૮) બેહરામ (= વેદેશ્વર = ' વૃજહન્ ') : સત્પુરુષોને
 જ્ય અપાવનાર, તથા દુષ્ટ જનોને શિક્ષા કરનાર
 પ્રભુનું સ્વરૂપ.
 (૯) તિસ્થે-તિર : વૃદ્ધિનો અધિપતિ.
 (૧૦) ફર્વર્દીન : હરેક ચીજનું ઉત્તમ સ્વરૂપ બતાવી મનુ-
 ધ્યને ઉત્તમ માર્ગે દોરનાર શક્તિ.
૨. ફરૌહર (= ફર્વહર, ફર્વશીઃ) : હરેક ચીજનું ઉત્તમ સ્વરૂપ,
 એનો આત્મા. આ વિશ્વમાં જે પવિત્રાઈમાં ફરૌહરો રહેલાં
 છે તેની મુખ્ય મહદ માગે તો તેઓ તેને આપે છે.

૮.

જરથોશ્તી ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

૧. કૌશ-સત્ત-ગિતતા-જ્ઞાન એજેમ અહુરમઝદનાં સ્વરૂપો છે,
 તેમ અન્ધકાર અસત્ય-પાપ-અજ્ઞાન એ અંધમર્ધન્યુ યા અહિ-
 માનનાં સ્વરૂપો છે અંધમર્ધન્યુએ વનસ્પતિમા જેર, અગ્નિમાં
 ધૂમ, મનુષ્ય ॥ પાપ, અને જીવનમાં મૃત્યુ લેખ્યાં છે. જેમ
 અહુરમઝદની નાસપાસ અમણત્પન્દ વગેરે શુભ પાર્ષદોની
 મંડળી છે, તેમ અંધમર્ધન્યુની કુમકેદુષ્ટ સર્વોની સેના છે-
 જેમાં અઝ (વૈદિક ' અહિ ' અને યાહુદી ' સર્પ ' રૂપે
 પ્રકટ થયે ॥ શેતાન), ' ગહી ' (વ્યભિચારની દેવી)
 ' પઝરિઠ ' (રોગો) અને ' યાતુ ' (વૈદિક અને પછીના
 સંસ્કૃતમાં ' યાતુવાન ' બહુના દેવો, રાક્ષસો) મુખ્ય છે.

૨. અમવાસ્પન્દરૂપી શુભ શુભો વડે અહુરમઝદ સત્પુરુષને સાદ્ય આપે છે, અને વિવિધમાં સત્ય ધર્મિત્રાર્થ વગેરે શુભોને જ્ય કરાવે છે. મનુષ્યનું કર્તવ્ય એ છે કે તેણે એ શુભોના જ્યમાં ભાગ લેવો, તથા સત્ય ધર્મ અને પવિત્રાઈનો જગતમાં વધારો કરવો. અને તે ‘મનશની’ ‘ઝવશની’ અને ‘કુનશની’—અર્થાત્ મન વાણી અને કર્મ ત્રણે થકી. સાદું મન, સારી વાણી, અને સારાં કર્મ એને જરથોશ્ટી ધર્મમાં ‘હુમત’, ‘હૂપ્ત’ અને ‘હવશતે’ કહે છે; અને એથી ઉલટાં દુષ્ટ મન, દુષ્ટ વાણી, અને દુષ્ટ કર્મ તે ‘દુશ્મત’, ‘દુશ્પુત’ અને ‘દુઃશુવશતે’ કહેવાય છે. દરેક જરથોશ્ટીએ ‘હુમત’ ‘હૂપ્ત’ અને ‘હવશતે’—એ ત્રણેનું પ્રત પાળવાનું છે.
૩. જરથોશ્ટી ધર્મ પ્રમાણે, સાધારણ રીતે તો કોને ‘ધર્મ’ કહે છે—એટલે કે પ્રભુભક્તિ વગેરે—એ જ ધર્મ નથી. ઉલ્લેખ કરવો, ગેતી કરવી, સ્વચ્છ રહેવું વગેરે જનહિતના તથા સામાન્ય તનહુરસ્તીના કાર્યો પણ અહુરમઝદના ધર્મનો જ ભાગ છે. આ કારણથી, જરથોશ્ટી ધર્મના સંન્યાસની સંસ્થા છે જ નહિ. વળી, આ ધર્મમાં જેની ધીનો મહિમા ખાસ કરીને વર્ણવ્યો છે: ગાય માતાની સેવા ઉપદેશી છે, અને અંગતની વાવણી કરવી એ કામને ધર્મની વૃદ્ધિ કરવા બરાબર ગણાયું છે.
૪. સ્વચ્છતાનાં ભાવમાં, હિન્દુ મુસલમાન અને યાહુદી ધર્મની માફક, આ ધર્મમાં ધાણી ઝીણી ઝીણી આજ્ઞાઓ કરી છે. મનુષ્યે જા : જ સ્વચ્છ રહેવું એમ નહિ, પણ પૃથ્વી પાણી

અગ્નિ વગેરે કુદરતની ચીજોને મલિન કરવી નહિ. અને તેથી જરથોસ્તી ધર્મમાં મુઠદાને ઢાટવાનો અને બાળવાનો નિષેધ છે. મુઠદાને સ્વેત વસ્ત્ર ચોરાટી ઢખમે લઇ જાય છે, અને ત્યાં એને કૂવામાં મૂકે છે—જ્યાંથી ગીધ વગેરે માંસાહારી પક્ષીઓ સણવારમાં એને સાફ કરી જાય છે. નદી તળાવ વગેરેમાં ગંદકી કરવી એ મ્હોટું પાપ મનાય છે. કાપેલા વાળ નખ વગેરે અર્પાવત્ર ગણાય છે, અને એને અડવાનો નિષેધ છે.

૫. આ જીવનમાં મનુષ્ય જેવા કામ કરે છે તેવો એને પરલોકમાં બદલો મળે છે પશ્ચાત્તાપ કર્યાથી પાપ ધોવાય છે, છતાં કાંઈક રહે છે તે પરલોકમાં લોગવવાં પડે છે. પુણ્ય-શાળી જીવ ‘જેહસ્ત’ કહેતા સ્વર્ગમાં જાય છે, અને પાપી જીવ ‘દાજબ’ કહેતા નરકમાં જાય છે. સૌને જવનો માર્ગ ‘ચિન્વત’ નામના પૂલ ઉપર થઇને છે. માણસના મુવા પછી, ‘સેઓપ’ નામનો યજ્ઞત એને જે પૂલને નાંકે લઇ જાય છે, અને ત્યાં એનાં કર્મો તોળાય છે. જે સારાં કર્મ વધારે હોય તો જીવ પૂલની પાર થઈ સ્વર્ગને ડુંગરે ચઢે છે, જ્યાં નહારા કર્મો વધારે હોય તો પૂલ ઉપરથી એ નરકમાં પડે છે.

૬. મનુષ્યને ઋકાશમય પરમાત્માનું દર્શન ખાસ કરીને ‘ખોર દાદ’ (= સૂર્ય) અને ‘આતશ’ (= અગ્નિ)માં થાય છે. માટે સાંજ સહવાર નદી કે ઢરિયાકાંઠે જઈ સૂર્યની ઉપાસના કરવી, તથા અગ્નિને નિત્ય બળતો રાખી એની પૂજા કરવી એમ જરથોસ્તી ધર્મનો મુખ્ય વિધિ છે.

૭. જરથોસ્તી ધર્મના અનુયાયીનું એક બાહ્ય ચિહ્ન તે સદરો (' સુદરેહુ ') અને કસ્તી (' કુસ્તી ') છે. ' સદરો ' એ શ્વેત સૂતરનું શરીર ઉપર સૌથી પહેલું પહેરવાનું, પવિત્ર પહેરણ છે. અને એના ઉપર હૃદયની પાસે ' કસ્તી ' (પ્રાણ-ભ્રુના યજ્ઞોપવીતને મળતી) બાંધવામાં આવે છે.
૮. જરથોસ્તી ધર્મમાં બીજા ધર્માની પેઠે ઉપવાસનો વિધિ નથી. પણ વર્ષની જુદી જુદી ઋતુઓ મહિના અને દિવસનાં પવિત્ર કાર્યો કરાવ્યાં છે, તથા એના યજ્ઞતો નક્કી કર્યાં છે. તે ઉપરાંત આ ધર્મમાં ખોરા દાઢ સાલ (અષ્ટો જરથુસ્ત્ર અહુરમજ્દ પાસેથી જ્ઞાન પામ્યા તે દિવસ), જમશેદી નવ-રોઝ (જમશેદનો દિવસ), પતેતી વર્ષનો પહેલો દિવસ, જ્યારે ગયા વર્ષના પાપ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવાનો છે)-વિગેરે ધાર્મિક ક્રિયા અને ઉત્સવના દિવસ પાળવામાં આવે છે. ઘણે ભાગે ધાર્મિક ક્રિયા અગ્નિ પૂજા સ્પર્શ જોડાએલી હોય છે. એ પૂજાને ' જશન ' (' યશન ' - ' યજન ') કહે છે.
૯. હિન્દુસ્થાનમાં આવી વસેલા પારસીઓ જરથોસ્તી ધર્મ પાળે છે. તે ઉપરાંત ઈરાનમાં એ ધર્મના અનુયાયીઓની કેટલીક વસ્તી છે. એ ધર્મના બે પન્થ છે: કદમી અને શહેનશાહી. એમના મન્ત્રોચ્ચારમાં તથા પારસી સંવત્સરાં વર્ષોની ગણતરીમાં કેટલોક ફેર છે, પણ મુખ્ય ધાર્મિક સિદ્ધાન્તમાં ફેર નથી.

૧. આ એક પાઠમાં જ રથોક્તી ધર્મનું બાહ્ય અને આંતર સ્વરૂપ ટુંકામાં બતાવવામાં આવ્યું છે. કલમવાર વિષયો જુદા પાડી તે ઉપર વિવેચન કરવું.
૨. સૂર્ય અગ્નિ મિત્ર અને જળ વગેરે દેવતાની ઉપાસનાની માન્યતામાં વિદ્યાર્થીઓને વૈદિક ધર્મનું સ્મરણ કરાવવું.

૯

ઊતારા.

૧. ઓ! હે અદુરગ્જહ! આ સમરતિ શિવા નજરે પડતા અષોષના કાયદાનો પિતા તારા સિવાય કોણ છે ?

આ સૂર્ય અને તારાઓને પોતપોતાને માર્ગે આગવાનું તારા સિવાય કોણ નીમી આપ્યું છે ?

આ ચંદ્રના ચળકાટમાં તારા સિવાય કોનાથી વલ્લભ થાય છે ?

આ પૃથ્વીને તારા વિના કોણ અદ્ધર ટેકવી રાખી છે ?

પવનને વાદળ જોડાત, તને આવી રીતે ઝડપથી ઊડતા કાણે કર્યા છે ?

આ ભસ્મિત . . . જોઈએ ત્યાં ઉત્તમ કડાગ્રજ (પ્રીતિગરો) દેખાય છે . . . તારા કોનું છે ?

તારા અને . . . , નિદ્રા અને જાગૃતિ રચવામાં તારી કરામત કેટલી છે ?

૨. તારા ને તારા . . . જે ભૂંડો છે તેણે તારું જ ભૂંડું કાર્ય આરણ્ય કરે તું , અને જે ઘણો જ બુદ્ધિવાળો મીનો (ગેબી) અને

ઉત્તમ આસમાનની અંદર સજ્જ થએલો છે તેણે અષોઠ ધારણ કરેલી છે.

૩ પવિત્રતાનો નિયમ એ પ્રભુની હચ્છા છે. જે આ દુનિ-આમાં મજ્જ (અહુરમજ્જ)નું કામ કરે છે અને અહુરે (અહુર-મજ્જે) આપેલી સત્તા અહુરમજ્જની મરજી પ્રમાણે, ગરોબોનું દુઃખ ટાળવામાં વાપરે છે, તેને વોહુમનોનું ધન આપવામાં આવશે.

૪ હું અથ વહિશ્તનો જય ઉચ્ચાઈ છું. કારણ કે જો હું અથ વહિશ્તનો જય ઉચ્ચાઈ તો બીજા અમેષરપેન્તોનાં સ્થાનનો રતો સહેલો થાય છે. એ સ્થાનનું અહુરમજ્જ શુભ મન વાણી અને કર્મ વડે રક્ષણ કરે છે.

૫ અમે મિથ્રને યજ્ઞ અપીએ છીએ—મિથ્ર કે જે વિશાળ ગોચરોનો પતિ છે, જે સત્યવાદી છે, સભાઓમાં સુખ્ય છે, જેને હજાર સુન્દર કાન છે, જેને હસ હજાર આંખો છે, જેનું જ્ઞાન પૂર્ણ છે, જે બળવંત, નિદ્રારહિત, અને સદા જાગૃત છે.

૬ નિત્ય પ્રકાશમય અને વેગવાન અશ્વવાળા સૂર્યને અમે યજ્ઞ અપીએ છીએ.

ત્યારે સૂર્ય હોગે છે ત્યારે અહુરમજ્જે કરેલી પૃથ્વી નિર્મળ થઈ જાય છે; વહેતાં પાણીઓ નિર્મળ થઈ જાય છે; કુવાનાં પાણી નિર્મળ થઈ જાય છે; સમુદ્રનાં પાણી નિર્મળ થઈ જાય છે; પવિત્ર પાણીઓ નિર્મળ થઈ જાય છે.

૭. અહુરમજ્જે કરેલાં સારાં જળને; ‘ અર્દવી અનાહિત ’ નામના પવિત્ર ઝરણાને; અહુરમજ્જે ઉત્પન્ન કરેલાં જળમાત્રને;

અહુરમઝદે ઉત્પન્ન કરેલી સર્વ વનસ્પતિને-યજ્ઞ સ્તુતિ વગેરેથી અમે પ્રસન્ન કરીએ છીએ.

૮ જરથુશ્ટ્રે અહુરમઝદને પૂછ્યું: “અહુરમઝદ ! આ જગતના બનાવનાર, પવિત્ર, અને ઉત્તમ કલ્યાણકારી આત્મા ! સ્વર્ગના દેવોમાં સાથી ઉત્તમ આયુધવાન કોણ છે ?” અહુરમઝદે જવાબ દીધો: “અહુરે (અહુરમઝદે) ઉત્પન્ન કરેલી વેરેશ્વર.”

૬ બહાદુર ‘યોદ્ધા આતર’ (આતર-અગ્નિ)ને અમે યજ્ઞ અર્પણે છીએ. અને પાસેથી જતા માણસ જો પવિત્રાઈથી આણેલાં કાષ્ઠ કે પવિત્ર રોતે બાંધેલી બરેસ્મ (બરસમ)ની ડાંખળીઓએ એને અર્પે છે, તો અહુરમઝદનો પુત્ર આતર, એનાથી પ્રસન્ન થઈ અને તૃપ્ત થઈ, આ પ્રમાણે આશીર્વાદ દેશે; ‘તારાં પશુનાં ટોળાં વધો, તારા પુત્રો વધો; તારું મન તારા વ્રત (પ્રતિજ્ઞા) ઉપર કબજે લોગવો, તારો આત્મા તારા વ્રત ઉપર કબજે લોગવો. ’

૧૦ આસ્તિક જનોના શુભ બળવંત અને હિતકારી કૃત્ય-શીને અમે આરાધીએ છીએ: કૃત્યશીઓની મૈત્રી સારી છે, જેઓ ભહું કરી જાણે છે, અને જેઓની મૈત્રી લાંબી ટકે છે.

૧૧ દુનીઆમાં સત્પુરુષને શા માટે પેદા કર્યો છે ? અને એણે દુનીઆમાં કેવી રીતે રહેવું જોઈએ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે: સર્જનહારે સૃષ્ટિના પદાર્થોને વૃદ્ધિ (પ્રગત) માટે સભ્યાં છે. વૃદ્ધિ એ એ તા ઇચ્છા છે. અને એની એ ઇચ્છા સિદ્ધ થાય તેવું આપણે કરવું જોઈએ.

૧૨ તમો, સારા વિચારેલા વિચાર, સારાં બોલેલાં વચન, અને સારાં કરેલાં કર્મો—એ ત્રણ ઉત્તમ ચીજો તરફ જરા પણ બેઠરકાર થયો નહિ; અને પુરા વિચારેલા વિચાર, પુરાં બોલેલાં વચન, અને પુરાં કરેલાં કર્મો તરફ હમેશાં તુચ્છકાર બતાવતા રહેજો

૧૩ હે મનુષ્યો ! આ ઉત્તમ આજ્ઞાઓ જે મહાજ્ઞાની ખુદાએ આપી છે તે તમો શીખો; અને દુઃખ તથા સુખના આ નિયમો તમો ધ્યાનમાં રાખો કે ભુંડાંઓને માટે લાંબું સંકટ અને અધો- (પવિત્ર) ને વાસ્તે ખડું કઠ્યાણ નિર્માણેલું છે. અને એ જ કાયદા મુજબ ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

૧૪ હે સ્પીતમ જરથુશ્ત્ર ! જે માણસ, પોતાના ડાબા અને જમણા હાથથી, જમણા અને ડાબા હાથથી, પૃથ્વી ખેડે છે તેને પૃથ્વી કહે છે: ‘ હે મનુષ્ય ! તું મને ડાબા અને જમણા હાથથી, જમણા અને ડાબા હાથથી, ખેડે છે, તે માટે હું તને સઘળી તરેહનો ખોરાક આપોશ, પુષ્કળ અનાજ પેદા કરીશ. ’

હે સ્પીતમ જરથુશ્ત્ર ! હું તને ખડું કહું છું કે જે માણસ પરણેલો છે તે જ માણસ વન્ધ્ય (વગર-પરણ્યો) રહે છે તેના કરતાં બહુ સારો છે. ગૃહસ્થાશ્રમી છે તે ગૃહ વિનાના કરતા બહુ સારો છે. જેને છોકરા છે તે જેને છોકરાં નથી તેના કરતા બહુ સારો છે. અને જેની પાસે ધન છે તે નિર્ધન કરતાં બહુ સારો છે.

૧૫ હું ‘ હુમત ’ યાને નેક ‘ મનશ્તી ’ ને એટલે કે સારા વિચારને વખાણું છું; હું ‘ હૃષ્ત ’ યાને નેક ‘ ગવશ્તી ’ ને એટલે કે સારા વચનને વખાણું છું; હું ‘ હૃશ્ત ’ યાને નેક ‘ કુનશ્તી ’ ને

ઝોટલે કે સારાં કામોને વખાણું છું; ભલી માજ્જયસ્તી દીનને હું
વખાણું છું, જે દીન ગઘડો મટાડનારી, હથિયાર છોડાવનારી,
પોતા પછું આપનારી, અને યશો છે.

[આવસ્તા, વન્દીદાદ વગેરેમાંથી.]

ઉપસંહાર.

૧. પ્રભુની પવિત્રતા,
૨. દૈવામુરખંપદનો વિભાગ.
૩. મંસારમા રહી, ઉદ્યોગ કરી જીવન ચલાવવું—એ જરૂરોસ્તી
ધમ ના મુખ્ય ઉપદેશ છે.

ચાહુદી ધર્મ.

૧.

ચાહુદી ધર્મનાં શાસ્ત્રો

- ૧ સમસ્ત મનુષ્યજાતની આર્થ, સેમેટિક, મોગોલ, અને નીગ્રો-એવી ચાર મૂળ જાતિઓ પાડવામા આવી છે. તેમા અત્યાર સુધી જે ધર્મો વિષે આપણે જાણ્યુ, તે આર્થ જાતિના ધર્મો હતા હવે સેમેટિક જાતિના ધર્મો લઈએ તેમા પેલેસ્ટાઇન અને એની આસપાસના પ્રદેશમા વસેલા ચાહુદી લોકોનો ધર્મ ઘણો પ્રાચીન છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ એમાથી થયો છે, અને મુસલમાન ધર્મ પણ એને મૂળ ધર્મ તરીકે માન આપે છે. રોમન લોકોએ ઇસ્વી સનના પહેલા સૈકામાં જેઝસલેમનો નાશ કર્યો ત્યાર પછીથી ચાહુદી પ્રજા વીખરાઈ ગઈ, અને પૃથ્વીના જુદા જુદા ભાગોમા વસવા લાગી. તેથી અત્યારે આ ધર્મ અમુક દેશમા ચાલે છે જોમ કહી શકાતું નથી. પણ હજી ચાહુદીઓ જ્યાં જ્યાં વસે છે ત્યાં ત્યાં તેઓ પોતાનો ધર્મ બહુ મમતાથી પાળે છે.

૨. આ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાનાં મુખ્ય સાધનો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) “ જૂનો કરાર. ” યાહુદી લોક એમ માને છે કે પરમેશ્વરે એમની પ્રજા સાથે અચુક કરાર કર્યો છે તેના નિયમો પરમેશ્વર પોતે પાળે છે અને એમની પ્રજાએ પાળવા જોઈએ. ખ્રિસ્તીઓ કહે છે કે ઇસુ ખ્રિસ્તના વખતથી નવો કરાર થયો છે, અને તેથી તેઓ યાહુદીઓના કરારને “ જૂનો કરાર ” એવું નામ આપે છે.

(૨) મિશનરૂઃ ઇસુ ખ્રિસ્તના સમયથી ‘ ફરીસી ’ (ફરીસી) નામના યાહુદી ધર્મશુરુઓએ જે મત પ્રસારવા માંડ્યો તેને પરિણામે ઇ. સ. ૨૦૦ ના અરસામાં આ અન્ત રચાયો.

(૩) મિદ્રશઃ એ મિશનરૂથી કાંઈક પહેલાંનું અને કાંઈક પાછળનું પુસ્તક છે.

(૪) તાલમહઃ આ યાહુદી ધર્મનું બહુ માનવન્તું પુસ્તક છે. એના પાઠ છેઃ એક પેલેસ્ટાઇનની શાખાનો અને બીજો બેબિલનની શાખાનો. આ બીજી શાખાનું તાલમહ ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં પૂરું થયું હતું.

(૫) તત્ત્વજ્ઞોઃ એમાં (૧) મેઇમનાઇડીઝ (ઇ.સ. ૧૧૮૦), અને (૨) મોઝીઝ મેન્ડેલસોહન (ઇ. સ. ૧૭૨૮-૧૭૮૬) મુખ્ય છે.

(૬) વર્તમાન સમયમાં ઈંગ્લંડ અમેરિકા વગેરેમાં યાહુદી ધર્મના વિદ્વાનો અને ધર્મશુરુઓએ મંડળ સ્થાપ્યાં છે, અને પોતાના ધર્મના સિદ્ધાન્તો ગોઠવીને બહાર પાડ્યા છે.

૨.

મોઝીઝ પહેલાંનો ધર્મ.

૧ એક વખત વિદ્વાનોમાં એમ મનાતું કે યાહુદી ધર્મમાં હમેશાં એક નિરાકાર દેવની જ ઉપાસના હતી, અને જતે દહાડે યાહુદી લોકોને અન્ય પ્રજાનો કુસંગ થયો તેથી જ તેઓ અનેક દેવની ભૂતિઓ પૂજવા લાગ્યા. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં જે શોધો થઈ છે તેને પરિણામે એવું જણાયું છે કે એમની વિવિધ જાતોના વિવિધ દેવો હતા, અને અન્ય પ્રજાની માફક યાહુદી લોક પણ એક વખત જુદા જુદા દેવોની ભૂતિઓ પૂજતા. અસલ તેઓ આકાશનાં જ્યોતિષો—અન્દ્રાદિક—ની ઉપાસના કરતા, ભૂતપિશાચાદિકથી મંદવાહ મૃત્યુ વગેરે થાય છે એમ માનતા, અને એને હાંકી કાઢવા માટે અદ્ભુતમંત્રનો ઉપયોગ કરતા. તેઓમાં પ્રાણિપૂજા અને પિતૃપૂજા પણ હતી. અને આ જ કારણથી અમુક પ્રાણીનું માંસ પવિત્ર અને અમુકનું અપવિત્ર, અમુકનું ખવાય અને અમુકનું ન ખવાય ઇત્યાદિ વિધિનિષેધ પાળવામાં આવતા.

૨. યાહુદી લોકોના મુખ્ય દેવનું નામ ‘યહવે—યહોવાહ’ (અંગ્રેજી ‘જેહોવાહ’) અથવા ‘યાહુ’ છે—જે ઉપરથી એ લોકોનું ‘યાહુદી’ એવું નામ પડ્યું છે. એ યહોવાહ આગળ જતાં એક દ્વિતીય ઇશ્વર તરીકે પૂજવા લાગ્યો. વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરે છે કે મૂળ આ યહોવાહ અન્દ્રદેવ હશે કારણ કે સિનાઈ પર્વત એ એનું મુખ્ય સ્થાન છે, અને

‘ સિન ’ શબ્દનો અર્થ ચન્દ્ર થાય છે. વળી આ યહોવાહ વાદળા વીજળી અને કાટકામા પ્રકટ થાય છે અને સૈન્યને મોખરે ચાલે છે એ જોતા, એ હિન્દુ ધર્મના ઈન્દ્રને ધણો મળતો આવે છે.

- ઠ. મૂ'ત આ યહોવાહ ભલે અનેક દેવમાંનો એક હોય. પણ ઇ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામા તો, યહોવાહ નિત્યસત્ સનાતન પ્રભુ છે એવો એકેશ્વરવાદ એક પ્રાચીન સંપ્રદાય તરીકે ગણાતો હતો. અનેકદેવવાદી બળિલન-ધર્મમા પણ એકેશ્વરવાદ જાણીતો હતો, અને એ જ એકેશ્વરવાદની પ્રાચીન યાહુદી ધર્મ ઉપર આ-૨ ધર્મ હશે એમ મનાય છે.

૧. મતુ'ય, આદિકાગમ', આકાશના જ્યેષ્ઠત્વોને તેમ જ પિતૃઓને અને પ્રાણીઓને પૂજતો તથા એની ધર્મકથા જાહુતા રૂપની હતી એમ મનાય છે.
૨. બૅબિલનનો ધર્મ યાહુદી ધર્મ કરતા જૂનો છે—અહીં દુનીયાના સઘળા ધર્મોમા એ એક ધણો જ જૂનો ધર્મ છે.

૩.

મોઝીઝ (મુસા) નો ધર્મોપદેશ.

૧. મોઝીઝ એ યાહુદી ધર્મના આદ્ય આચાર્ય છે. યહોવાહે પોતે, સિનાઈ પર્વત ઉપર એમને સાક્ષાત્ દર્શન દઈને પોતાનું સ્વરૂપ, પોતાની ઈચ્છા, તથા યાહુદી પ્રજા સાથેનો પોતાનો કરાર એમને જણાવ્યો હતો.

૨. મોઝીઝ વિષે એવી દન્તકથા છે કે પૂર્વે ઇજિપ્ટમાં કેટલાક ચાહુદી લોકો જમને વસ્યા હતા તેઓમાં એક 'લેવિ' (ધર્મશુરુ) ના કુટુંબમાં મોઝીઝનો જન્મ થયો. તે કાળે ઇજિપ્ટના રાજાએ એવો ઢંઢેરો કાઢ્યો હતો કે છોકરી જન્મે તેટલીને જીવતી રાખવી અને છોકરા જન્મે તેટલાને નદીમાં નાખી દેવા ! મોઝીઝની માતાએ ત્રણ મહિના તો પોતાના બાળકને સંતાડી રાખ્યું. પણ પછી રાજાના ત્રાસથી ખડીને એણે એને એક પેટીમાં મૂકીને નદીમાં વહેવરાવી દીધું. એક દિવસ રાજાની દીકરી નદીએ નહાવા ગઈ હતી ત્યાં એણે એ પેટી દોઠી, બહાર કઢાવીને ઊઘડાવી અને અંદર બેસું તો એક બાળક નજરે પડ્યું ! એન દયા આવી, અને એ બાળક ચાહુદી છે એમ લાગવાથી એક ચાહુદણુ ધાવ રાખવાને પોતાની દાસીને હુકમ કર્યો. એ દાસી મોઝીઝની ખેન થતી હતી એ કોઈ જાણતું ન હતું. એણે મોઝીઝની માને ધાવ તરીકે રખાવી, અને માતાના દૂધથી, કોઈ ન જાણે એમ, મોઝીઝ ઊછર્યા, મ્હોટા થયા. એક દિવસ એક ચાહુદીને કોઈ ઇજિપ્શ્યન મારતો હતો એ દેખાવ એમનાથી જોઈ રહેવાયો નહિ. અને તેથી એમણે શુરસે થઈ એ ઇજિપ્શ્યનને મારી નાખ્યો. આથી રાજ્યમા બહુ ખળભળાટ થઈ ગયો. મોઝીઝને ઇજિપ્ટમાં રહેવું દુરસ્ત ન લાગ્યું. પોતાના જાતબાઈઓ(ચાહુદી લોકો)ને એકઠા કરી, રાતો સમુદ્ર ઓળંગી, સૌને સામે કાઠે લઈ ગયા. સમુદ્રે મોઝીઝને માર્ગ આપ્યો, તથા ઇજિપ્ટનું લશ્કર એમની પૂંઠે પડ્યું હતું તે દરિયામાં ઊતર્યું કે ઘુરત દરિયાનાં મોજાં એ લશ્ક-

રની આસપાસ ફરી વળ્યાં, અને એનો નાશ કર્યો. ઇત્યાદિ કથા ચાલે છે. પરંતુ તેમાં આપણે માટે વિશેષ મહત્વની હકીકત તે મોઝીઝે હોરબ (સિનાઈ) પર્વત ઉપર પ્રભુ યહોવાહનું દર્શન પામી એની પાસેથી જે આજ્ઞાઓ મેળવી એ છે.

૩. શાસ્ત્ર કહે છે કે મોઝીઝ પણ યહોવાહનું મુખ જોઈ ન શક્યા, માત્ર પુંઠ જ જોઈ શક્યા. (એથી એ સૂચવાય છે કે મનુષ્યથી ઇશ્વરનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન પામી શકાતું નથી.) એ યહોવાહે મોઝીઝને કહ્યું કે “ અત્યાર સુધી ઇસ્રાએલની (યાહુદી) પ્રબળે હું ‘ એલ-શદાઈ ’ ને નામે જાણીતો હતો, હવેથી હું ‘ યહોવાહ ’ ને નામે જાણખાધશ ” આ વાક્યના તાત્પર્ય વિષે વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ છે. એમાં એકમત એવો છે કે અત્યાર સુધી યાહુદી પ્રબળે ઇશ્વર એક દેહ પત્યર જેવો જણાયો હતો, તે હવેથી સ્વતન્ત્ર ઇચ્છાવાળા ચેતન પ્રભુ તરીકે સમજાવા લાગ્યો. પછી યહોવાહે પોતે પોતાને હાથે મોઝીઝ સમક્ષ નીતિ અને ધર્મની દશ આજ્ઞાઓ લખી, અને ઇસ્રાએલની (યાહુદી) પ્રબળ સાથે યહોવાહે કરાર કર્યો, તેમાં અન્ય દેવની પૂજા કરવી નહિ, તથા પૂજામાં ઘડેલી મૂર્તિ વાપરવી નહિ એમ સખ્ત ઠરાવ કર્યો.
૪. આ પ્રમાણે, પ્રભુનું જ્ઞાન મેળવીને, યહોવાહની પૂજાને નીતિપ્રધાન બનાવવાનું માન મોઝીઝને છે.

૧. મોઝીઝ અને ઇબ્રાહીમ સખ્તની વાત સાથે કૃષ્ણ અને કંસનો વાત સરખાવવી.

૪.

કેનનની અસર.

૧. ઇસ્રાએલ પ્રજા જ્યાં સુધી કેનન (કનાન-પ્રાન્ત) માં દાખલ થઈ ન હતી ત્યાં સુધી એનો ધર્મ સાદો હતો. ચડોવાહુ વાદ-જામાં અને ગિરિશૃંગ ઉપર વસે છે, વોજગી અને કાટકામાં એનો અવાજ પ્રકટ થાય છે, યુદ્ધમાં એ ઇસ્રાએલ પ્રજાને મોખરે આવે છે, અને એમના હુમેશના સંસારવ્યવહારમાં પણ એ એમને સલાહ આપે છે—એવી એમની ઈશ્વર સંબંધી સમજણ હતી. એ ઈશ્વરને તેઓ યજ્ઞમાં બલિદાન આપતા, અને યજ્ઞપથુનું લોજન કરતા. ધાતુની કે પત્થરની ઘડેલી મૂર્તિ તેઓ પૂજતા નહિ. પણ વગર ઘડયો પત્થર મૂર્તિ તરીકે વાપરતા, અને એને રુધિર ચઢાવતા, વેદિનં પવિત્ર ગણતા, અને ચડોવાહુની પેટી (‘ આર્ક ’) ને સૈન્યને મોખરે રાખતા. અને એ જ્યાં સુધી આપણી પાસે છે ત્યાં સુધી ચડોવાહુ આપણા પક્ષમાં છે એમ માનતા.
૨. મોઝીએ અન્ય દેવોની પૂજનો નિષેધ કર્યો હતો. પણ અન્ય દેવ એ ખાલી નામ માત્ર છે એવી સમજણ હતી ઉદય પામી ન હતી. આમ હોવાથી, ચાહુલી પ્રજા જ્યારે કેનનમાં દાખલ થઈ, ત્યારે એ કુદુળપ જેવીવાદીના દેશની લણી ધાર્મિક ક્રિયાઓએ એમના ઉપર અસર કરી. એ દેશના જેવીવાદીને લગતા વિવિધ ઉત્સવો, અને એની સાથે જોડા-એલી વિવિધ દેવદેવીઓની પૂજા—એને એવાં મનોહર

લાગ્યા કે એ સ્વોકાર્યા વિના એનાથી રહેવાનું નહિ. ચાહુદીઓ ‘પાસોવર’ નામનો એક ઉત્સવ કરતા તેમાં-ભર-વાડી જીવનના ચિહ્નરૂપે ઘેટાના રુધિરનો ઉપયોગ થતો; એમાં કેનનના ખેતીવાડીના જીવનની અસર જાણી, એટલે ખમીર વગરની રોટલી ખાવાનો ઉત્સવ જોડાયો. એ જ પ્રમાણે કાપણી વગેરેના ઉત્સવો પળાવા લાગ્યા. ખલિદાન વધ્યાં. દેવને નંવેલમાં માત્ર પશુનું રુધિર જ નહિ પણ અનાજ તેલ વગેરે પણ અપાવા લાગ્યાં. તથા વૃક્ષ અને જળાશયની પૂજા થવા માંડી.

૩. કેનનની અસરથી ચાહુદી પ્રજાનું જીવન વધારે સુધરેલું થયું, ધાર્મિક વિચારો ઉદાર થયા—પણ તે સાથે કેટલાક દોષો પણ આવ્યા. તેઓની નીતિ શિથિલ થઈ તથા ચહોવાહ ઉપરની ભક્તિ ઘટી. છતાં પણ ચહોવાહને તેઓ તદ્દન તો ભૂલી ગયા ન હોતા જ. રુંકટને વખતે ચહોવાહ એમને સાંભરી આવતો, અને એ આપણી મદદ છે એવી શ્રદ્ધાથી તેઓ શત્રુઓ સહામે હુકુમા બુરસાથી લડતા અને વિજય મેળવી ચહોવાહનો યશ ગાતા.

૫.

ચાહુદી સન્તોનો ધર્મ.

૧. ઇ. સ. પૂર્વે નવમા સંક્રા સુધી ચાહુદીઓમાં એવી સમજણ હતી કે ચહોવાહ તે ઇસ્રાએલનો જ દેવ, પંહેરતાઇનની નદી જ પવિત્ર, અને એ નદીમાં ન્હાય તો જ પતીઆનું પત

મટે ઇત્યાદિ કેનનની અસરથી એમના વિચારમા ઉદારતા આવી, પરંતુ તેના બદલામા તેઓ મુખીઆ થઈ ગયા અને યહોવાહને ભૂલી જવા લાગ્યા. આવે વખતે તેઓમા કેટલાક સન્ત જનો (ઇ સ પૂર્વે ૮૦૦-૪૦૦) ઉત્પન્ન થયા તેમણે એમને શબ્દોરૂપી આળકા મારી બાગૃત કર્યા. પ્રભુ પ્રત્યે તેઓની શી ફરજ છે એ બતાવ્યું, અને યહોવાહ તે માત્ર ઇસ્રાએલનો જ દેવ નથી પણ સૌનો છે, અને ઇસ્રાએલ પણ જો પાપને માર્ગે ચાલશે તો તેને એ સબ કરશે ઇત્યાદિ બાહેર કયું. આ સન્ત જનોની લવિધ્ય વાળી વખતોવખત ખરી પડતી જોઈ રાબાઓ પણ એમને માન આપતા, તથા એમની સલાહ પૂછતા. જનસમાજમા પ્રભુની મરજી બાણુનારા તથા લવિધ્યવક્તા તરીકે તેઓએ બહુ માન મેળવ્યું.

૨. આ સન્ત જનોમા અનોસ, હોસીઆ, ઇસાયાહ, જેરેમિયાહ, એઝેકિયલ વગેરે કેટલાક વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેઓના ઉપદેશમા કાઈક કાઈક ફેર હોતો—પણ સૌએ મળાને ચાહુદી ધર્મમા જે મહત્વના સિદ્ધાન્તો દાખલ કર્યા તે નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) યહોવાહ માત્ર ઇસ્રાએલનો જ દેવ નથી, પણ સર્વ પ્રજાનો છે

(૨) ઇસ્રાએલ પણ આડે માર્ગે ચાલે તો તેને યહોવાહ સબ કરે છે

(૩) ધર્મ પાળે તેનો છે, અને તેથી આખો જનસમાજ આડે માર્ગે ચાલતો હોય તે વખતે પણ દરેક માણસે પોતે

- પ્રત્યે પોતાની જવાબદારી સમજીને પવિત્ર રહેવું જોઈએ.
 (૪) કર્મકાંડ કરતાં સદાચારનું મહત્ત્વ વિશેષ છે.
 (૫) બાહ્ય આચાર નહિ, પણ અન્તરની લક્ષિત જ પ્રભુને
 બહાલી છે.
૩. પણ આ સન્તોનો યુગ ચાલ્યો ગયો અને કર્મકાંડનું જોર
 ફરી જામ્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪૪માં એઝરા નામના ધર્મ-
 ગુરુએ ચાહુદી ધર્મના નિયમોની સ્મૃતિ રચી અને તે
 મોઝોઝના નિયમો તરીકે ચાહુદી ધર્મમાં પળાય છે.

૧. આ સાથે હિન્દુ ધર્મમાંથી ભાષયુગના સન્ત-સાધુઓનો ઉપદેશ
 સરખાવવો.

૬.

ઉત્સવો અને સિદ્ધાન્તો.

૧. ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆત થઈ, અને રોમન લોકોએ જેઝસ-
 લેમના દેવળનો નાશ કર્યો ત્યાર પછીથી ચાહુદી પ્રજા પૃથ્વી
 ઉપર વીખરાઈ ગઈ છે. છતાં પણ પોતે પ્રભુની પ્રિય પ્રજા છે
 એ વાત એ ભૂલી ગઈ નથી, અને પોતાના પ્રાચીન ધર્મના
 ઉત્સવો અને સિદ્ધાન્તો એ હજી સુધી સાચવી રહી છે.
૨. ચાહુદી ધર્મમાં ત્રણ મહોટા ઉત્સવો (૧) પંસોવર, (૨)
 પેન્ટીકોસ્ટ અને (૩) ટ્રેનર્નિટી છે.
- (૧) પંસોવર એ ગૃહનો ઉત્સવ છે. ઘર સાફસૂદ કરી, મેજ
 ઉપર ખમીર વગરની રોટલોઓ, તથા (સુખ દુઃખના સ્વચક-

૩૫) કડવોમીઠો ભાજીપાલો પાચરવામાં આવે છે, અને એની આસપાસ કુટુંબ એકઠું થઈને ‘નિર્ગમન’ની કથા વાંચે છે, તથા સાંજે સૌ એકઠાં બેસી ભોજન લે છે.

(૨) પેન્ટીકોસ્ટના ઉત્સવમાં ગર્થનાનાં મન્દિરો (સીને-ગોગ) પુષ્પોથી શણગારી, એની અંદર પેન્ટેટયૂકમાંનું ધર્મશાસ્ત્ર વાચવામાં આવે છે.

(૩) ટેબર્નેકલના ઉત્સવમાં ગવડીઓમાં વસવું અને ત્યાં બિનાબીઓ કરવી એવો રિવાજ છે.

૩. યાહુદી ધર્મના સિદ્ધાન્તો ઉપલા પાઠોમાંથી સમજવામાં આવ્યા હશે. તથાપિ હાલમાં-૧૮૬૬માં-અમેરિકામાં, યાહુદી ધર્મશુરુઓએ એક પરિષદ મેળવીને એ નક્કી કર્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે:

(૧) ઇશ્વર એક અદ્વિતીય છે.

(૨) મનુષ્ય એનું પ્રતિબિમ્બ છે.

(૩) આત્મા અમર છે.

(૪) પાપ-પુણ્યનો બદલો છે.

(૫) યાહુદી પ્રજાને ઇશ્વરે જગત્માં ઉપલાં સત્યો પ્રવર્તાવવાનું કામ સોંપ્યું છે.

૧. ઉત્સવો અને સિદ્ધાન્તો એના બે ભુદા પાઠ કરવાથી એ ન્હાના થઈ જતા હતા તેથી અત્રે એકઠા કર્યા છે. પરંતુ સામાન્ય જનના ઉત્સવો અને વિદ્વાનોના સિદ્ધાન્ત એ બે એકઠા મળીને જ ફરેક ધર્મનું સમગ્ર સ્વરૂપ બને છે એ બતાવવાનો આથી પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો છે.

૭.

ઊતારા.

૧. (૧) હું તારો પ્રભુ છું-જેણે ઇન્દ્રિયના બંદીખાના-
માંથી તને છોડ્યો. મારા સિવાય કોઈ પણ દેવ રાખીશ નહિ.
(૨) તારે ઘડેલી મૂર્તિ કરવી નહિ, અને આકાશ પૃથ્વી કે
પાતાળ ઉપરનો કોઈ પણ ચીજની આકૃતિ બનાવવી નહિ (અને
તે આગળ નમવું નહિ.) (૩) તારા પ્રભુનું નામ તારે ફેંકટ
લેવું નહિ. (૪) છ વરસ તું તારા ખેતરમાં વાવેતર કર, તેની
ઉપજ લેખી કર. પણ સાતમે વર્ષે તેને વિશ્રામ આપી પડતર
મૂક, કે તારા લોકોનાં ગરીબોને ખાવાનું મળે, ને તેઓ પડયું
મૂકે તે વનપશુઓ ખાય; તારો દ્રાક્ષની વાડી તથા તારી ઑલિ-
વની વાડીને પણ તું એ પ્રમાણે કર. છ દિવસ તુ તારું કામ કર ને
સાતમે દિવસે વિશ્રામ લે. કે તારા બળદને તથા તારા ગધેડાંને
વીસામો મળે, ને તારી દાસીનો દીકરો તથા પરદેશી થાક ખાય.
(૫) તારા બાપનું તથા તારી માનુ તું માન રાખ, કે તારો
દેવ ચંદ્રોવાહ જે દેશ તને આપે છે તેમાં તારું આયુષ્ય હોઈ
થાય. (૬) તું ખુન ન કર. (૭) તું વ્યભિચાર ન કર. (૮)
તું ચોરી ન કર. (૯) તું તારા પાડોશી વિરુદ્ધ જુડી સાક્ષી ન
પૂર. (૧૦) તું તારા પાડોશીના ઘર પર લોભ ન રાખ, કે તેનો
દાસ, કે તેનો બળદ, કે તેનું ગધેડું, કે તારા પાડોશીનું જે કાંઈ
હોય તે પર તું લોભ ન રાખ.

૨. હે બઢેલો વાળનાર દેવ, ચંદ્રોવાહ ! કાનનો ઘડનાર તે
શું નહિ સાંભળે ? આંખનો રચનાર તે શું નહિ જુઓ ?

૩. યહોવાહ તે મ્હોટો દેવ, તે સર્વ દેવો પર મ્હોટો રાજા છે. તેના હાથમાં પૃથ્વીનાં ઊંડાણ છે, પર્વતોના શિખરો પણ તેનાં છે. સમુદ્ર તેનો છે, ને તેણે તે બનાવ્યો છે; ને તેના હાથોએ કોરી ભૂમિ રચી છે. આવો, એને બળને તથા નમીએ, યહોવાહ—આપણા કર્તા—નો આગળ છુટણીએ પડીએ. કેમ કે તે આપણો દેવ છે.

૪. ગગનમંડળ આનંદ કરે, ને પૃથ્વી હરખાય; સમુદ્ર તથા તેનું બધું પૂરણું ગાજે, ખેતર તથા તેમાં જે સર્વ છે તે ઉલ્લાસ કરે; ત્યારે વનના સર્વ વૃક્ષો યહોવાહ આગળ હર્ષનાદ કરશે, કેમ કે તે આવે છે; કેમ કે તે પૃથ્વીનો ન્યાય કરવા આવે છે, તે યથાર્થપણે જગતનો, ને તેની સત્યતાથી, લોકોનો ન્યાય કરશે.

૫. ઘાસ સુકાઈ જાય છે, ફૂલ ચીમળાઈ જાય છે, પણ આપણા દેવની વાત સર્વ કાળ સુધી સ્થિર રહેશે.

૬. હે પ્રભુ! પેઢી દર પેઢી તું અમારો આશ્રય થયો છે. પર્વતો ઉત્પન્ન થયા હતા. ને તેં પૃથ્વી તથા જગતને રચ્યાં હતાં, ત્યાર પહેલાં, એટલે અનાદિ કાળથી તે અનંતકાળ સુધી તું ઈશ્વર છે.

૭. હે યહોવાહ, અમારા પ્રભુ! આખી પૃથ્વીમાં તારું નામ કેવું ઉત્તમ છે! તેં ગગનમંડળ પર પોતાનો મહિમા મૂક્યો છે. એ ગગનમંડળ દેવનું ગૌરવ બહાર કરે છે; ને અંતરિક્ષ તેના હાથનું કામ દર્શાવે છે.

૮. હે યહોવાહ, તારા બિધિઓનો માર્ગ મને શિખવ, ને હું છેવટ સુધી તે પ્રમાણે ચાલીશ. મને સમજણ આપ, અને હું તારો નિયમ પાળીશ.

૬. જેમ પાણીનાં નાળાંને ચાડું હરણ તલપે છે તેમ, હે દેવ, તારે સાડું મારે આત્મા તલપે છે.

૧૦. આંખનો કીકીની પેઠે મને સંભાળ, તારી પાંખોની છાયા તળે મને સંતાડ.

૧૧. હું તમારા પવેને ધિછાડું છું, અને તમારા ધાર્મિક મેળાવડાઓથી હું ખુશ થવનો નથી. હા, જો કે તમે તમારાં હવિષ્ય પુરોડાશ આપવા માંડ્યો તો પણ હું તેમને સ્વીકારીશ નહિ; ને તમારાં પુષ્ટ પશુઓનાં બલિદાનેને પણ હું ગણકારીશ નહિ. તારાં ગીતોનો ઘોઘાટ મારાથી તું દૂર કર; કેમ કે હું તારી સારંગીઓનું ગાયન સંભળવાનો નથી. પણ ન્યાયને પાણીનાં પેઠે, ને નેહીને મહાનદીની , વહેવા દે.

૧૨. પુણ્યશાળી - વે પોષાક (ઈ (કબરમાંથી) બિઠશેઃ કારણ કે એક ખુલ્લો ઘડનો દાણો જમીનમાં વાવેલો અનેક પોષાક પહેરીને બહાર નીકળે છે તો લુગડાંથી ઢાંકેલું પુણ્ય શાળીનું શરીર સઘળો પોષાક પહેરીને બિલું થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

[જૂનો કરાર, તાલમદ....]

૧. ઉપરના જિતારામાંથી મોઝીઓ ઉપદેશ, (દશ આરાઓ), મોઝીસની પ્રાર્થના, ડેવિડ (દાઉદનું) ગીત, સન્તોનો ઉપદેશ વગેરે વિષય વિભાગ પાડીને શીખવવા.
૨. 'જૂના કરાર'ના 'ગીતશાસ્ત્ર'માં પ્રભુબક્તિના બહુ ઉત્તમ ઉદાહરણ મળી શકશે.

ઉપસંહાર

૧. ધર્મમાં નીતિનું મહત્ત્વ.

૨. પ્રભુ આપણે રાખ અને એની સાથે આપણે ખાસ સંબંધ- એ બે સત્યો માફકી ધર્મમાંથી વિદ્યમાન તારવી આપવાં.

ખ્રિસ્તી ધર્મ.

૧.

ખ્રિસ્તી ધર્મનાં શાસ્ત્રો.

૧. ‘ ઇસુ ખ્રિસ્ત ’ (જેમને અંગ્રેજીમાં ‘ ઇસસ ક્રાઇસ્ટ ’ કહે છે,) એમણે પ્રવર્તાવેલા ધર્મ તે ‘ ખ્રિસ્તી ધર્મ. ’ ‘ ખ્રિસ્ત ’ એટલે તારનાર. ઇસુ એક ચાહુદી હતા—એમણે મનુષ્ય જાતને પાપમાથી તારવા માટે ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી એ ‘ ખ્રિસ્ત ’—‘ ઇસુ ખ્રિસ્ત ’ એવે નામે પ્રસિદ્ધ છે.
૨. ઇસુ ખ્રિસ્તનું જીવન તથા ઉપદેશ, તથા એમના શિષ્યોએ પ્રવર્તાવેલા ધર્મ સંબંધી હકીકત, જે મૂળ ગ્રંથમાં છે તે ‘ નવો કરાર ’ કહેવાય છે. ગ્રંથલ ચાહુદીઓ જાણે ઇશ્વરે જે કરાર કર્યો હતો તે રદ કરીને ઇસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશ અને મૃત્યુ પછી નવો કરાર કર્યો—એવી સમજણથી આ ગ્રંથને ખ્રિસ્તીઓ ‘ નવો કરાર ’ એવું નામ આપે છે.
૩. જેમ ગૌતમ બુદ્ધ પોતે એકે ગ્રંથ લખ્યો નથી પણ માત્ર ઉપદેશ જ કર્યો છે, અને તે એમના શિષ્યોએ ગ્રંથના આકારમાં મૂકી પ્રવર્તાવ્યો છે, તેમ ઇસુ ખ્રિસ્તે પણ એકે પુસ્તક રચ્યું નથી. પણ એમના શિષ્યોએ અને અનુયાયીઓએ એમના જીવન અને ઉપદેશ સંબંધી હકીકત પોતપોતાની રીતે લખી જણાવી છે. એમના લેખો ઇસુના મૃત્યુ પછી પચાસેક વર્ષમાં લખાયા હતા. એમાં (૧) સેંટ

માર્કની, (૨) સેંટ લ્યૂકની, (૩) સેંટ મેથ્યુની અને (૪) સેંટ જોહનની સુવાર્તાઓ તથા (૫) સેંટ પૉલનો થેસલોના લોકને પત્ર એ મુખ્ય છે.

૪. ખ્રિસ્તી ધર્મ શામના રાજ્યમાં પ્રસરી, અને એનું ' ચર્ચ ' યાને ' ધર્મસંઘ ' બંધાયો: ત્યારથી એ ધર્મસંઘમાં મ્હોટા મ્હોટા તત્વજ્ઞો અને આચાર્યો થયા તેમણે અન્યો રચ્યા, અને સિદ્ધાન્તો ઠરાવ્યા—તે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રમાણરૂપે મનાયા.
૫. ઇસ્વી સનના ૧૫-૧૬ મા સૈકામાં જર્મનિમાં લ્યૂથર નામે એક મહાન ધર્મસુધારક ઉત્પન્ન થયો, તેણે ચાલતા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મ્હોટે ફેરફાર કર્યો અને એના ઉપદેશને ખ્રિસ્તી ધર્મની એક મ્હોટી શાખા અનુસરે છે.

૨.

જીસસ પહેલાંનો યાહુદી ધર્મ.

૧. યાહુદીઓ કેનનમાં આવી વસ્યા અને ત્યાંની તેમ જ આસપાસની બીજી પ્રજાઓ સાથે સંબંધમાં આવ્યા, ત્યારથી એમના ધાર્મિક વિચારમાં અને જ્ઞાનમાં ઘણો વધારો થવા લાગ્યો. પ્રાચીન નિયમશાસ્ત્ર, સન્તોનો ઉપદેશ, અને આ બીજી પ્રજાઓ સાથે સંબંધ—એને લીધે યાહુદી લોકના ધર્મમાં વિવિધ મતભેદ ઉત્પન્ન થયા. અને એને પરિણામે યાહુદીઓનાં ચાર મંડળ બંધાયાં. (૧) સંડયૂસી

(સાદુકી), (૨) ફરીથી (ફરોશી), (૩) ઇસીન (ઇસી) અને (૪) ચેરાખી.

૨. (૧) સેંડયૂસી : આ મંડળનો ચત્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાનને યાદુઠી ધર્મ સાથે બંધાયેલતું કરવાનો હતો. તે માટે તેઓ, યાદુઠી ધર્મના નિયમોને ક્ષોધ્યા વિના, એના નિયમોનો વિશાળ અર્થ કરવો પડે તો તે કરતા.

(૨) ફરીસ્ટી : ફરીસ્ટીનો વર્ગ સંસ્કૃતીના વર્ગથી તફાવત ઊભરે જ હતો. તેઓ યાહુદી ધર્મની ઝીણી બાબતો માટે પણ બહુ આગ્રહ કરાવતા, તથા યાહુદી ધર્મનાં શાસ્ત્રોને મુકમ અભ્યાસ કરતા.

(૩) ઈસી : આ વર્ગ ખરા સાધુઓનો હતો. તેઓ માંસ મદિરા તથા પૌષ્ટિક પદાર્થોને ત્યાગ કરતા, વૃત્તિઓનું દમન કરતા, તથા ધૌર્ધ અને જૈન બિહુઓની અને દ્વાદશ સંન્યાસીઓ માફક સર્વસ્વ ત્યજી સંસાર છોડી નિવૃત્તિનું જીવન ગાળતા, તથા ગરીબોને અને માંદાંને ખૂબ સાધ્ય કરતા.

(૪) થેરાપ્યૂટી : આ ઇન્જિનિયરિંગ ચાહુકાંઓનું મંડળ હતું. તબીબી ધર્મ પુસ્તકોની વાર્તાઓનો આલ્કારિક રીતે અર્થ કરતા તથા પ્રાર્થના ઉપવાસ ધ્યાન વગેરે આચરતા.

૩. ખિરતી ધર્મના સ્થાપક જીસસ ક્રીસ્ટે આ સર્વ કરતાં જુદો જ—સામાન્ય લોકોને પણ ખરી ધામિકતામાં ઉપયોગી થાય એવો ઉપદેશ કર્યો. સંડયૂસી અને ફેરિસી,—તેમાં પણ વિશેષ કરી ફેરિસીના દંભનું એમણે ખાસ ખંડન કર્યું.

૩.

જીસસ ક્રીસ્ટનું જીવનચરિત્ર.

૧. ઈસવી સનનાં આજ જેટલાં વર્ષો થયાં છે તેટલાં વર્ષો ઉપર જોસેફ નામના એક ચાહુદી સુતાન્ની સ્ત્રી મેરિને પેટે જીસસ ક્રીસ્ટનો જન્મ થયો હતો. એ ત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરના થયા ત્યાં સુધીની એમના જીવનની હકીકત બહુ થોડી મળી આવે છે. એમનાં મા બાપ અને બાઈઓની સાથે એ નર્થરથ શહેરમાં રહેતા, અને પિતાનો મદદે આવી સુતારનું કામ કરતા. તથા પોતે પરણ્યા નહોતા-એટલું જ ચોક્કસ જણાવેલું છે.
૨. ત્રીસમા વર્ષમાં એક વખતે એમના સાંભળવામાં આવ્યું કે પાસેના વનમાં જાન ન મે એક સધુ ઉપદેશ આપે છે, તે ઉપરથી જીસસ એનો ઉપદેશ સાંભળવા ગયા. એ ઉપદેશનો સાર એ હતો કે ઋણનું રાજ્ય (ધર્મરાજ્ય) આવવાનો સમય થયો છે, માટે કોઈએ પાપ કરવું નહિ, અને સૌ પ્રત્યે પ્રેમ અને સમાન ભાવથી વર્તવું. “ જેની પાસે જે વસ્ત્ર હોય તેણે નવસ્રાને પોતાનું એક વસ્ત્ર આપી દેવું; અને જેની પાસે અન્ન હોય તેણે ભૂખ્યા સાથે હોંઘીને ખાવું. ” ફરીસી અને સંકયૂસી લોકોને એણે કહ્યું કે “ તમારું જીવન બદલો અને પાપ માટે પર્યાપ્ત કરો; ન ધારશો કે તમે તે કાંઈ લીજા બધાથી અધિક છો. ” “ તમારું જીવન તમારાં

દૃતીથી જણાઇ આવશે. તમે ભલું નહિ કરો તો જે ઝાડને ફળ આવતાં બંધ થાય છે એ ઝાડને જેમ લોક કાપીને એનું બળતણ કરે છે તેમ તમારું પણ થશે. ” આ ઉપદેશ સાંભળી જે યાહુદીઓએ પોતાનું જીવન બદલવાનું કબૂલ કર્યું, તેમને જોને એમની શુદ્ધિના ચિર્જીવે બેંકન નદીમાં સ્નાન કરાવ્યું, અને ગેંટિઝમ આપ્યું. એ વખતે જોને એવી ભવિષ્ય વાણી કાઢી કહેવાય છે કે “ મારા કરતાં જે સમર્થ છે તે મારી પાછળ આવે છે. એના પગરખાની દોરી છોડવા પણ હું ચોગ્ય નથી. ” આ ‘ પાછળ આવનાર ’ તે જીસસ ક્રીસ્ટ.

૩. જીસસ ક્રીસ્ટ તુરત તે જ સ્થળેથી વનમાં આઠ્યા ગયા, અને આળીસ દિવસ પ્રભુનું ધ્યાન કરી પરમ યોધ પામ્યા. જેમ ગૌતમ બુદ્ધને ‘ માર ’ નામની આસુરી સંપત્તે લલચાવવા ફેાકટ પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેમ જીસસને પણ ચેતાને સમસ્ત પૃથ્વીનું રાજ્ય વગેરેની ધણી ધણી લાલચો આપી, પણ તે ડગ્યા નહિ એમણે જણાવ્યું કે “ શાસ્ત્રમાં લખાઇ ચૂકેલું છે કે મનુષ્ય માત્ર દોટડીથી (અન્ન) જીવશે નહિ, પણ પ્રભુના મુખમાંથી નીકળતા શ્વેદ જીવશે. ” — અર્થાત્ સંસારના ઉપલોભ નહિ પણ પ્રભુનાં વચન એ જ મનુષ્યનું ખરું કર્તવ્ય છે અને ખરું જીવન છે.
૪. પછી વનમાંથી ગામમાં આવી જીસસ ક્રીસ્ટે જગતના કલ્યાણ અર્થે ઉપદેશ આરંભ્યો. એના સ્રોથી પહેલા, જે માછીઓ શિષ્ય થયા. એઓ જાળ ફેંદી દઇને જીસસની પાછળ

આત્મા અને ત્યારથી ધીમે ધીમે શિષ્યમંડળ વધતું ગયું. અસસે સીનેગોગ (પ્રાર્થનામંદિર)માં જઈ ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. ભૂત આવેલું હોય એમ ઘેલછા કાઢતો એક માણસ આવ્યો એનું ભૂત કાઢી નાંખ્યું, પતીઆનાં પત મટાડ્યાં, અને વિશ્વામવારે કોઈ પણ જાતનું કામ કરી શકાય નહિ એવો યાહુદી ધર્મનો પ્રતિબંધ હોવા છતાં એ વારે પણ હર્ષીઓનાં હર્ષ મટાડવામાં એમણે સંકોચ રાખ્યો નહિ. અને જણાવ્યું કે “ વિશ્વામવાર માણસ માટે કર્યો છે, માણસને વિશ્વામવાર માટે કર્યો નથી. ”

૫. આ જાતના અસસના ઉપદેશ અને કૃત્યોથી યાહુદી ધર્મ-ગુરુઓ ભડક્યા, અને એમને રાજદ્રોહના ગુન્હામાં ફસાવવાની અને મરાવવાની અનેક યુક્તિઓ રચી અસસ હર્ષીનાં હર્ષ મટાડતા તથા ભૂત કાઢતા એ સંબંધમાં એવી વાત ચલાવી કે એ ચેતાનનો ઉપાસક છે અને તેથી આવાં અફભુત કૃત્યો કરી શકે છે ! પણ મહાત્માના હૃદયનો પ્રેમ જગત્માં રેલાવા માંડે છે ત્યારે એને કોઈ અટકાવી શકતું નથી. એક પહાડ ઉપર ચઢી ત્યાં એમણે ઉપદેશ કર્યો અને ખાર પ્રધાન શિષ્યોનું મંડળ સ્થાપ્યું, તથા સ્થળે સ્થળે જાહેર ઉપદેશ શરૂ કર્યો. તે સાંભળવા હજારો લોકોની ભીડ થવા લાગી. પોતે સરોવરમાં હોડીમાં બેસીને બોલે છે અને કાંઠે હજારો માણસ સાંભળે છે. કુદરતના સુંદર દેખાવોનાં દષ્ટાન્ત લઈ પ્રભુના રાજ્ય (ધર્મરાજ્ય) સંબંધી પોતાનાં સિદ્ધાન્ત ઉપદેશો છે, અને કહે છે કે “ જેને કાન હોય તે સાંભળે. ”

૬. જીસસ પોતાના શિષ્યોને લઈ ઉત્તર પ્રાન્તમાં ઉપદેશ કરવા ગયા તે વખતથી એમને બાવિના બહુકારા સંભળાવા લાગ્યા હોય એમ જણાય છે. ‘ મતુષ્યપુત્રે (પૂર્વે મતુષ્યરૂપ પોતે- મતુષ્યરૂપે અવતરેલા ઇશ્વરના પુત્રે) દુઃખ સહેવાનાં છે અને મરવાનું છે ’ એ વાત એમણે વારંવાર ઉચ્ચારવા માંડી.
૭. એક વખત સાંજે જીસસ પોતાના શિષ્યમંડળને સાથે લઈ વાળુ કરવા બેઠા હતા, વાળુ કરી એક સ્થળે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી, શિષ્યોને જગાડ હતા એટલામાં એમનો જ એક શિષ્ય જૂઠાસ (મહુદા) નામે હતો તે હુથિયારખંધ માણસ લઈને આવ્યો, અને ‘ આ જીસસ ’ એમ ઓળખાવવા માટે એણે જીસસને પ્રેમનો ડોળ કરી ચુમ્બન કર્યું ! સિપા-હઓએ જીસસને પકડ્યા. શિષ્યો એક પછી એક નાશી ગયા ! જીસસને મુખ્ય ધર્માચાર્ય પાસે લઈ ગયા, અને જેરુસલેમના દેવળનો નાશ થશે એવી ધમકી આપ્યાનો એમના ઉપર આરોપ મૂક્યો. અને ચાહુદી ધર્મગુરુએ એમને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ ઇશ્વરનો પુત્ર ખ્રિસ્ત તે તું કે ? ” જીસસે ઉત્તર દીધો : “ હા. ” આમ ઉત્તર દેવામાં એણે ઇશ્વરને અપમાન કર્યું એવો આરોપ મૂકીને એમને મોતની સજા ફરમાવી, અને ધણી ફર મરકેરીઓ કરવા માંડી. પણ ચાહુદીઓને મોતની સજાનો અમલ કરવાની સત્તા ન હતી તેથી બીજે દહાડે જીસસને, પાઇલેટ નામના રોમન અધિકારી પાસે લઈ જવામાં આવ્યા, તથા આ ‘ ચાહુદીઓનો રાજ ’ હોવાનો દાવો કરે કરે છે એમ એમના ઉપર રાજદોહનો આરોપ મૂકાયો.
૮. પાઇલેટ સારી રીતે સમજતો હતો કે આ સવળું ચાહુદી

લોકનું તરફત છે. છતાં પણ એણે લોકની માગણીને વશ થઈને જીવનને વધસ્તંભ ઉપર લઈ જવાની આજ્ઞા કરી ! રામન સિપાઈઓએ જીવનને રાજાનો પોષાક પહેરાવ્યો, અને માથે કાંટાનો મુકુટ મૂક્યો, અને કપાળે (કોઈ કહે છે વધસ્તંભ ઉપર) “ યાહુદીઓનો રાજા ! ” એવા મસ્કેરીના શબ્દો લખીને ચોઢ્યા. જીવનને વધસ્તંભ ઉપર ચઢાવ્યા અને એમના દેહને ખીલા માર્યા છતાં પણ “ હે પ્રભુ ! તારી ઇચ્છા થજો; મારી નહિ. ” “ તેઓ શું કરે છે તેની એમને ખબર નથી. ” એમ પ્રભુઈએ શરણ થઈ પોતાના દુશ્મનો માટે પણ પરમ ક્ષમાના શબ્દો ઉચ્ચારી એમણે પ્રાર્થા છોડ્યા !

૪.

પ્રભુનું ધર્મરાજ્ય.

૧. યાહુદી લોકોમાં જીવન પહેલાં ઘણા વખતથી એક એવી માન્યતા ચાલી આવતી હતી કે પૃથ્વી ઉપર એક વાર પ્રભુનું રાજ્ય સ્થપાશે, અને એ રાજ્ય કરનાર ઉચિતના વંશમાં કોઈક યાહુદી ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રભુનું રાજ્ય પાસે આવ્યું છે તેથી પાપમાટે પસ્તાવો કરી શુદ્ધ થઈ તૈયાર રહો, અને તેમ નહિ કરો તો પાપ માટે તમને સખત શિક્ષા થશે એમ જોને ઉપદેશ કર્યો હતો એ ઉપદેશની છાપ જીવન ઉપર છાંડી પડી હતી.

અને એ રાજ્ય પૃથ્વી ઉપર થોડાક વખતમાં સ્થપાશે એમ પોતે પણ બીજા ચાહુદીઓની માફક જ માનતા હોય એમ લાગે છે. પણ ચાહુદી લોકો એમના વિરુદ્ધ પડ્યા અને એમના ઉપર જીલમ ગુજારવા લાગ્યા, ત્યારે પ્રભુના રાજ્ય સંબંધી એમના મનમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થયા. સામાન્ય મનુષ્યને આવે પ્રસંગે પ્રભુમાથી અને પ્રભુના બળમાથી શ્રદ્ધા ઊઠી જાય. પણ જીસસને તેમ ન થતાં પ્રભુના રાજ્ય સંબંધી એક ઊંડું સત્ય સમજાયું, “ પ્રભુનું રાજ્ય જીવો આ રહ્યું. જીવો પેહું રહ્યું. ” એમ-મનુષ્યના રાજ્યની માફક બહાર બતાવી શકાય-એવું હોતું નથી. એ તો મનુષ્યના અન્તરમાં વિરાજે છે, અને અન્તરમાં જ પ્રેમનું રાજ્ય એ જ પ્રભુનું રાજ્ય છે. એ પ્રેમ હૃદયમાંથી ઊભરાય અને જગતમાં વિસ્તરે એને પ્રભુનું રાજ્ય સમજવું. આ સિદ્ધાન્ત જીસસે પોતાના જીવનથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યો.

૨. સામાન્ય રીતે-જીસસ પહેલાંના ચાહુદી લોકો પ્રભુને પાપ-પુણ્યનો બદલો આપનાર એક ઉચ્ચ ન્યાયાધીશ યાને રાજ તરીકે સમજતા. પણ નહોટે અવાજે જીસસે ઉપદેશ કર્યો કે ઇશ્વર તે ફક્ત મનુષ્યનાં પાપપુણ્યનો ન્યાય કરનાર-અને બદલો આપનાર ન્યાયાધીશ જ નથી, પણ મનુષ્ય માત્રનો પિતા છે. એ પિતા એના બાળકોને ચાહે છે, અને એ બાળકોએ એમના પિતાને ચાહવો જોઈએ. વળી મનુષ્ય માત્ર એક જ પિતાનાં બાળકો હોવાથી તેઓએ-પરસ્પર સ્નેહથી વર્તવું જોઈએ, એક બીજાની મદદે આવવું જોઈએ, અને એક બીજાના અપરાધો ક્ષમા કરવા જોઈએ. આ નવું જીવન ત પ્રભુનું ધર્મરાજ્ય.

૩. “એા આકાશમાંના અમારા બાપ! તારું નામ પવિત્ર મનાઓ; તારું રાજ્ય આવો; એમ આકાશમાં તેમ પૃથ્વી ઉપર તારો ધ્વજા પૂરી પડો. દિવસની અમારી બાબરી રાજ રાજ અમને આપ. ને અમારાં પાપ અમને માફ કર. અમે પોતે પણ અમારા હરેક દેવાદારને દેવું માફ કરીએ છીએ. અમને કસોટીએ ન ચઢાવ. પણ જૂઠાંથી અમને મુક્ત રાખ. ”
- “ દેવનું રાજ્ય દૃશ્ય રીતે નથી આવતું. અને એમ નહિ કહેવામાં આવે કે “ જીવો આ રહ્યું ! જીવો પેહું રહ્યું ! કેમ કે જીવો, દેવનું રાજ્ય તમારામાં છે. ”
- “ જે કોઇ બાળકની પેઠે દેવનું રાજ્ય સ્વીકારશે નહિ, તે તેમાં નહિ જ પેસે.”

૧ બોદધર્મના ‘ ધર્મચક્રવર્ત નંતું સ્મરણ કરતું.

૫.

પશ્ચાત્તાપ.

એક માણસને જે દીકરા હતા. તેમાંના ન્હાનાએ બાપને કહ્યું—

“ બાપા, મિલકતનો જે મારો ભાગ આવવાનો હોય તે મને આપો. ” એ સાંભળી પિતાએ પોતાની પૂંછ વહેંચી આપી. થોડા દહાડા પછી ન્હાનો દીકરો સવળું ધન લઈ દૂર દેશ ગયો, ને ત્યાં બદહેલીમાં પોતાની સવળી સંપત્તિ ગિડાવી નાંખી.

ત્યાર પછી એ દેશમાં બારે દુકાળ પડ્યો, ને તેને ગુજરાનની તંગી પડવા લાગી. એ દેશના એક વતનીને ત્યાં એ ચાકર રહ્યો; ને તેણે એને પોતાના ખેતરમાં ભૂડ ચારવા મોકલ્યો. જે છાંડાં ભૂંડ ખાતાં હતાં તે ખાઈને પેટ ભરવાનું તેને મન થતું હતું, ને કોઈ તેને આપતું નહિ. આથી તેને ભાન આવ્યું કે “મારા પિતાને ત્યાં કેટલા બધા નોકરોને પુષ્કળ અન્ન મળે છે ને હું તો અહીં જૂપે મરું છું ! હું જીંડીને મારા બાપની પાસે જઈશ ને તેને કહુંશ કે “પિતાજી ! મેં પ્રભુ સામે ને તમારી સામે પાપ કર્યું છે, હવે હું તમારો દીકરો કહેવાવા યોગ્ય નથી; પણ તમારા નોકરોમાના એક જેવો મને ગણજો.” એમ વિચાર કરીને તે પોતાના બાપ પાસે ગયો. બાપે તેને દૂરથી આવતો જોયો કે તુરત ક્યાથી દોડીને તેને લેટયા ને તેને ચુમ્મન કર્યાં. દીકરાએ પિતાને પગે પડી પિતાને કહ્યું : “પિતાજી ! મેં પ્રભુ સામે તથા તમારી સામે પાપ કર્યું છે, હવે હું તમારો દીકરો કહેવાવા યોગ્ય નથી.” પણ પિતાએ પોતાના નોકરોને કહ્યું કે “સારામાં સારો જામો જલદી કાઢીને આને પહેરાવો, એને હાથે વીંટી ધાલો ને પગમાં જોડા પહેરાવો ને સાફ જમવાનું કરો કેમ કે આ મારો દીકરો મૃત્યો હતો, ને પાછો જીવતો થયો છે; ખોવાએલો હતો, ને જડયો છે.” પછી સૌએ ઉત્સવ માંડયો. જોટલામાં, ગોઠોટ દીકરો ખેતરમાં હતો, તે ઘર નજીક આવ્યો ત્યાં એણે ગાયનના સૂર સાંભળ્યા. અને તેણે ચાકરોમાંના એકને બોલાવીને પૂછ્યું “આ શું છે ?” ત્યારે ચાકરે સમજાવી દીધીકત કહી. એ સાંભળી એ ગુસ્સે થયો, અને ઘરમાં પણ પેસતો નહોતો. બાપ બહાર આવ્યા ને એને ઘરમાં આવવા કહ્યું. ત્યારે એણે બાપને જણાવ

દીધો: “ પિતાજી ! આટલાં બધાં વર્ષથી હું તમારી આકરી કડું છું, ને મેં તમારી આજ્ઞા કદી ઊઠાવી નથી. તો પણ મારા મિત્રોની સાથે તમે મને કેાઇ વાર ગમ્મત સરખી પણ કરવા દીધી નથી. ને આ તમારા દીકરે કસબજોની સાથે રહીને મિલકત ઊઠાવી દીધી, ને પાછો આવ્યો ત્યારે તમે એને સંભર્યો અને ઉત્સવ માંડ્યો ! ” પિતાએ તેને કહ્યું: “ દીકરા ! તું મારી સાથે નિત્ય છે, ને મારું સઘળું તે તારું જ છે. પણ આ પ્રસંગે હુખાવું ઉચિત હતું. કેમ કે આ તારો ભાઈ મૃત્યો હતો તે જીવતો થયો છે, ખોવાયો હતો તે જડયો છે. ”

૧. જે નિત્ય પ્રભુનો સેવામાં જ રહે છે તે તો હમેશાં એનો છે જ. પણ જે પાપ કરીને પૂરેપૂરો પરતાય છે અને પ્રભુને ઘેર પાછો આવે છે તેને પ્રભુ પાપ માટે ક્ષમા આપે છે અને એ સુધર્યો તે માટે ખુશાલી જાહેર કરે છે.
૨. પશ્ચાત્તાપનો ખિસ્તી ધર્મમાં બહુ મહત્ત્વા છે એ વિદ્યાર્થીને ખતાવવો.

૬.

ક્ષમા!

પોતરે જસસ પાસે આવીને કહ્યું કે “ ઓ પ્રભુ ! મારો ભાઈ મારી ગિરુદ્ધ કેટલીવાર અપરાધ કરે, ને હું તેને મારું કડું? શું સાત વાર સુધી ? ” જસસે તેને કહ્યું કે “ સાત વાર નહિ પણ સિત્તેર ગણા સાત વાર સુધી. એ માટે પરમેશ્વરને રાજાની

ઉપમા આપીને એક વાત કહેવામાં આવે છે કે—એક રાજાએ પોતાના ચાકરો પાસે હિસાબ લેવા માંડ્યો. એક ચાકરને ધણીતું દસ હજાર મહોરનું દેવું હતું તે એની સમક્ષ આવીને બિલો. પણ એની પાસે કાંઈ આપવાનું નહોતું, તેથી રાજાએ એની માલ મિલકત અને ગૈરા છાકરાં વેચી લેણું વસૂલ આપવાની આજ્ઞા કરી. ચાકર રાજાને પગે પડ્યો. અને બોલ્યો: ‘ રાજાજી ! મને ક્ષમા કરો; હું આપનું સઘળું દેવું ધીમે ધીમે વાળીશ ’ રાજાને દયા આવી; એને છોડી મૂક્યો; અને દેવું માફ કર્યું. પછી તે ચાકરે બહાર જઈને પોતાના સાથી ચાકરોમાંના એકને દીઠો, તેની પાસે એના સો રૂપીઆ લેણા નીકળતા હતા. તે માટે એ ચાકરનો ટોટો પકડીને એણે કહ્યું: ‘ લાવ મારા રૂપીઆ. ’ ત્યારે એ ચાકરે તેને પગે લાગીને વિનંતિ કરી કે ‘ભાઈ, ધીરજ રાખ. હું તારું દેવું આપીશ. ’ પણ તેણે માન્યું નહિ. અને દેવું વાળતાં સુધી એને કેદખાનામાં નંખાવ્યો. કેદખાનામાં એને સંકટ પડતાં જોઈ એના કેટલાક સાથી ચાકરોએ સઘળી હકીકત રાજાને કહી. રાજાએ તેને બોલાવીને કહ્યું કે ‘અરે દુ:ખ ! તું મને કરગરી પડ્યો, તેથી મેં તને બધું લેણું માફ કર્યું. મેં તારા ઉપર જેવી દયા કરી તેવી દયા શું તારે તારા સાથી ઉપર કરવી બટારત નહોતી ?’ એમ કહી રાજાએ એને કેદખાને નંખાવ્યો.

એ પ્રમાણે જો તમે તમારા ભાઈઓનો અપરાધ પોતાના અન્તઃકરણથી માફ નહિ કરો, તો તમારો આકાશમાંનો બાપ (પ્રભુ) પણ તમને એમ જ કરશે.”

૭.

જસસનો વધ.

એક માણસે દ્રાક્ષવાડી રાખી, ને તે ખેડૂતોને ઈલાકે આપી, ને લાંબી સુદત સુધી પરદેશ જઈ રહ્યો. અને મોસમે તેણે ખેડૂતોની પાસે એક ચાકરને મોકલ્યો કે તેઓ દ્રાક્ષવાડીનાં ફળને ભાગ તેને આપે. પણ ખેડૂતોએ તેને મારીને ખાલી હાથે પાછો મોકલ્યો. વળી તેણે બીજા એક ચાકરને મોકલ્યો; ને તેઓએ તેને પણ મારીને તથા અપમાન કરીને ખાલી હાથે પાછો મોકલ્યો. અને વળી તેણે ત્રીજાને મોકલ્યો; ને તેઓએ તેને પણ ઘાએલ કરીને બહાર કાઢ્યો. પછી દ્રાક્ષવાડીના ધણીએ વિચાર કર્યો કે ‘ મહારા વહાલા હીકરાને મોકલી જોઈ; કદાચ એને તેઓ માનશે.’ એ હીકરાને મોકલ્યો. પણ ખેડૂતોએ જ્યારે તેને જોયો ત્યારે તેઓએ માંહેા માંહેા મનસૂજો કર્યો કે ‘ આ વાડીવાળાનો વારસ છે, એને મારી નાંખીએ, જેથી વારસો આપણને મળે.’ પછી તેઓએ એ વાડીના ધણીના વહાલા હીકરાને પણ વાડીમાંથી કાઢીને મારી નાંખ્યો. વાડીનો ધણી તેઓને શું કરશે ? તે આવીને તે ખેડૂતોના નાશ કરશે, ને દ્રાક્ષવાડી બીજાઓને આપશે.

-
૧. આ કુનીઆ તે પ્રભુની વાડી છે, એમાં આપણને કામ કરવાનું સોંપ્યું છે.
 ૨. જસસ પહેલાં ધણી સન્ત જનોએ ચાકુદી લેકિને બોધ કર્યો કે વાડીનાં ફળમાં પ્રભુનો ભાગ છે તે પ્રભુને આપો. પણ ચાકુદી લેકિએ માન્યું નહિ. આખરે પ્રભુનો પુત્ર જસસ આવ્યો, તેણે પણ તેઓએ માન્યું નહિ, અને એને મારી નાંખ્યો. મારનારાઓનો નાશ થયો, અને

પ્રભુનો ધર્મ બીજી પ્રજાઓમાં ફેલાયો—આમ આ આખ્યાનિકામાંથી સાર લઈ શકાય છે.

૮.

ઊતારા.

૧. જગતનું અજવાળું હું છું; જે મારી પાછળ આવે છે તે અન્ધકારમાં નહિ ચાલે, પણ જીવનનું અજવાળું પામશે.

૨. નિયમશાસ્ત્ર અથવા ભવિષ્યવાદી યોગી વાતોનો નાશ કરવાને હું આવ્યો છું એમ ન ધર્યો; હું નાશ કરવા નહિ, પણ પૂર્ણ કરવા (પૂરતું હતું તે પૂર્ણ કરવા) આવ્યો છું. કેમકે હું તમને ખચીત કહું છું કે આકાશ તથા પૃથ્વી જતાં રહેશે તથાપિ નિયમશાસ્ત્રમાંથી તો એક કાનો કે એક માત્રા પણ ખસશે નહિ.

૩. હિંસા ન કર, ને જે કોઈ હિંસા કરશે તે અપરાધી કરશે.—એમ પુરાતન કાળમાં લોકોને કહેલું હતું એ તમે સાંભળ્યું છે, પણ હું તમને કહું છું કે જે કોઈ પોતાના ભાઈપર અમથો ક્રોધ કરે છે તે પણ અપરાધી કરશે.

૪. હું તમો—સાંભળનારાઓ—ને કહું છું કે તમારા વેરીઓ પર પર પ્રેમ કરો, જેઓ તમારો દ્રેષ કરે છે તેઓનું બંધું કરો, જેઓ તમને શાપ દે છે તેઓને આશીર્વાદ દો, જેઓ તમારું અપમાન કરે છે તેઓને સારૂ પ્રાર્થના કરો....જે કોઈ તને એક ગાલ ઉપર મારે, તેની આગળ બીજો પણ ધર; વળી જે અંગ-રમ્પું લઈ લે તેનાથી તારૂં પહેરણ પણ પાછું રાખીશ નહિ.....

જેમ તમે ચાહો કે માણસો તમને કરે તેમ જ તમે પણ તેઓને કરો.

૫. મ્હોંમાં જે જાલ છે તે માણસને વટાળતું નથી, પણ મ્હોંમાંથી જે નીકળે છે તે જ માણસને વટાળે છે. જે મ્હોંમાંથી નીકળે છે તે હૃદયમાંથી આવે છે, ને તે જ માણસને વટાળે છે. કેમકે ભૂંડી કદપનાઓ, હિંસાઓ, બલિયારો, ચોરીઓ, જૂઠી પાક્ષીઓ, તથા નિન્દાઓ હૃદયમાંથી નીકળે છે. માણસને જે વટાળે છે તે એ જ છે.

૬. તું દાનધર્મ કરે, ત્યારે જેમ ઢોંગીઓ સભાસ્થાનોમાં અને રસ્તાઓમાં લોકથો વખાણ પામવાને કરે છે તેમ તું પોતાની આગળ રણ્ણીશું ન વગાડીશ....તું જ્યારે દાનધર્મ કરે, ત્યારે તારો જમણો હાથ કરે તે તારો ડાબો હાથ ન જાણે.

૭. કેઈથી બે ઘણીની ચાકરી કરાય નહિ, કેમકે તે એક-પર દ્રેષ કરશે અને બીજાપર પ્રીતિ કરશે; અથવા એકના પક્ષને તે થશે અને બીજાની અવગણના (તિરસ્કાર) કરશે. દેવની તથા દ્રવ્યની સેવા (એકી વખતે) તમારાથી કરાશે નહિ એ માટે હું તમને કહું છું કે તમારા જીવન સારૂ ચિન્તા ન કરો કે અમે શું ખર્ચશું અથવા શું પીશું ? અને તમારા શરીરને સારૂ ચિન્તા ન કરો કે અમે શું પહેરીશું ? શું જીવ એ ખોરાક કરતાં, અને શરીર એ લુગડા કરતા અધિક નથી ? આકાશનાં પક્ષી-ઓને જુઓ. તેઓ વાવતાં નથી, અને કાપતા નથી, ને વખા-રોમાં ભરતાં નથી. તો પણ તમારો આકાશમાંનો પિતા (પ્રભુ)

તેઓનું પાલન કરે છે; તો તેઓ (પક્ષીઓ) કરતાં શું વધે (મનુષ્ય) અધિક નથી ?

૮. જો માણસ આપું જગત મેળવે, ને પોતાનો આત્મા ખૂએ તો તેને શો લાભ થાય ?

[ગૉસ્પેલ(સુવાર્તા)માંથી કાઢાઈનાં વચનો.]

૯.

સેંટ પૉલ.

૧. ઇસુ ખ્રિસ્તના સમયમાં યાહુદીઓના જે વર્ગ પડી ગયા હતાઃ ગ્રીસના અને પાલેસ્ટાઈનના. ગ્રીસના ઊંચા સાહિત્ય અને તરત્તજ્ઞાનની અસર પામેલા યાહુદીઓ યાહુદી ધર્મની વાર્તાઓને અને સિદ્ધાન્તોને વિશાળ અર્થમાં લેતા, અને તે માટે જૂના ચખ્ખોને આલંકારિક વાણી ગરીકે લેવા પડે તો તેમ પણ કરતા. સ્ટીફન નામે એક ગ્રીક વલણુના યાહુદીને આવા વલણુ માટે યાહુદી લોકોએ મારી નાંખ્યો તે વખતે મારી નાંખનાર જનોના ટેળામાં પૉલ (‘ પાઉલ ’) નામે એક યાહુદી હતો. તેને આ દેખાવથી એવી તો તીવ્ર લાગણી થઈ આવી કે જાણે આ સમયથી એનાં દિવ્ય ચક્ષુ એકાએક ઊઘડી ગયાં, અને જીસસના ઉપદેશમાં એને અફણત અને જિંડાં સત્યો ભાસવા લાગ્યાં.

૨. પૉલ એક તત્ત્વચિન્તક હોતાં એના મન ઉપર ઇસસના ઉપદેશ કરતાં—ઇસસનો આવતાર અને ઇસસનું મૃત્યુ એ બે વાતે વધારે અસર કરી. અને આ બે વાતને એણે તત્ત્વ-જ્ઞાનનું રૂપ આપીને એ તરફ લોકનું લક્ષ ખેંચ્યું. યુરૌપમાં પણ એનો ઉપદેશ પ્રસરવા લાગ્યો. અને અત્યારે ઇસસ ક્રાઇસ્ટના સાદા અને સરળ ઉપદેશ ઉપરાંત—જે સિદ્ધાન્તો ખ્રિસ્તી ધર્મના તત્ત્વરૂપે મનાય છે તેનો મૂળ પાયો નાખનાર સેંટ પૉલ છે.

૩. ઇસસ તે કોણ ? એના આવતારનું પ્રયોજન શું ? એના મૃત્યુમાં શું રહસ્ય રહેલું હશે ?—ઇત્યાદિ વિષે વિચાર કરીને એણે ખ્રિસ્તી ધર્મના નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાન્ત ઝાંખ્યા છે:—

(૧) સ્વર્ગમાં જે પ્રભુ ઇશ્વરસ્વરૂપે વિરાજે છે તે જ પ્રભુ, પોતે જ પોતાના ગત્ર ઇસસરૂપે, જગત્માં આવતર્યો છે; વસ્તુમાત્રના આદિ અને અન્તમાં એ છે, અને સર્વ ભૂતો એનાથી જ ટકેલા છે.

(૨) પાપ પ્રભુનું દેવું છે; અને તે વાળવું જ પડે છે; અને બલિદાન ડે વળાય છે. કિંમતીમાં કિંમતી બલિદાન તે ઇસસનું એક સ્વોકારીને પ્રભુએ યાહુદીઓને ઋણમુક્ત કર્યા એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્ય માત્રને ઋણમુક્ત કર્યા. આ સમયથી વિધિ-નિષેધશાસ્ત્ર બંધ થયું, નવા પ્રેમનું રાજ્ય સ્થાપયું, અને મનુષ્ય માત્ર સમાન થઈ ગયાં.

(૩) મનુષ્ય બન્ધુઓનો જ્યેષ્ઠ બન્ધુ—ઇશ્વરનો પુત્ર અને ઇશ્વર સ્વરૂપ—ઇસસ, સ્વર્ગમાં રહ્યો રહ્યો, આ લોક

ઉપર અધિકાર લેાગવે છે. એના પ્રત્યે ભક્તિ અને પ્રપત્તિ એ ધર્મ.

૪. “ ગરીબનું પોષણ કરવા માટે હું भारी સઘળી માલમિલકત આપી હતી. પણ મારામા પ્રેમ ન હોય તો તે સઘળું નકામું છે. શ્રદ્ધા, (મુક્તિની) આશા, અને પ્રેમ એ ત્રણ વાન્યં અત્યારે છે. પણ તેમા સૌથી મ્હોટો પ્રેમ છે. ” (સેંટ પૉલનો કોરિન્થિયનોને પત્ર)

૧૦.

સેંટ ઑગસ્ટાઈન.

૧. આપણે ઉપર જોયું કે જીસસ ક્રીસ્ટનો ઉપદેશ ગંભીર પણ સાદો હતો. એમના વખતમા યુરોપ શોક તત્ત્વજ્ઞાનની અસર નીચે હતું, અને યુરોપમા એમનો ઉપદેશ ફેલાવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર હતી, અને એ જરૂર પૂરી પાડવાની સેંટ પૉલે શરૂઆત કરી હતી. પણ એનું વિશેષ સ્વરૂપ સેંટ ઑગસ્ટાઈને બાધ્યું.
૨. ઇ. સ. ત્રીજા-ચોથા સૈકામાં કૉન્સ્ટન્ટાઈન નામે મહારાજાએ ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો. તે દિવસથી ખ્રિસ્તી ધર્મ યુરોપનો રાજ્યધર્મ થયો. ખ્રિસ્તી ધર્મના જે જે આચાર્યો અને અન્યકારો થયા છે તેમા આ નવા યુગના આરંભકાળમાં સર્વોત્તમ સેંટ ઑગસ્ટાઈન છે. સેંટ ઑગસ્ટાઈનના થોડાક સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) મનુષ્ય સૃષ્ટિના આદિકાળમાં સ્વતન્ત્ર અને પવિત્ર હતો. પણ અભિમાનથી દોરાઈ એણે પ્રભુની આજ્ઞા તોડી પાપ કર્યું, અને ત્યારથી એ દિવ્ય ધામને હુક ખોઈ બેઠો છે. અત્યારે પ્રભુકૃપા સિવાય બીજી કોઈ રીતે એટલે કે પોતાના આત્મબળથી કે પોતાના સહયુગથી એ મુક્તિ મેળવી શકે એમ નથી. (૨) પ્રભુની કૃપા ‘ગ્રેસ’ યાને ખ્રિસ્તી ‘ધર્મસંઘ’—એમાં પ્રકટ થાય છે, તેથી એ ‘ગ્રેસ’ની બહાર રહીને ખાનગી રીતે મુક્તિ મેળવી શકાતી નથી. આ ગ્રેસ દુનિયાથી વિરક્ત રહેવાનું નથી, પણ દુનિયા પર પોતાનો અમલ બેસાડવાનો છે.

-
૧. આ છેવટનો સિદ્ધાન્ત તે આવતા પાકમાં વર્ણવેલા રોમન કૅથોલિક સંપ્રદાયનું બીજું.
-

૧૧.

રોમન કૅથોલિક ધર્મ.

૧. ખ્રિસ્તી ધર્મના (૧) રોમન કૅથોલિક, (૨) ગ્રીક ગ્રેસ અને (૩) પ્રોટેસ્ટન્ટ એવા ત્રણ પન્થ છે.
૨. તેમાં રોમન કૅથોલિક પન્થ સૌથી જૂનો છે. એ પન્થના ખ્રિસ્તીઓ ‘પોપ’ નામના મુખ્ય ધર્મ ગુરુને માને છે. એ ધર્મગુરુ રોમમાં રહે છે, અને ધર્મ સંબંધી નિર્ણયો જાહેર કરે છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે યુરોપની રાજકીય

સત્તા ઉપર પણ આ ધર્મગુરુઓ અધિકાર લોગવતાં. પણ ન્યારથી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી પોપનું જોર ટૂટ્યું છે.

૩. આ પંથવાળા લૅટિન ભાષામાં બાઇબલ (ધર્મગ્રન્થ) વાંચે છે, તથા બાઇબલ ઉપરાંત, પોપે પસંદ કરેલાં બીજાં ધર્મ-પુસ્તકોને પણ પ્રમાણ માને છે. વળી તેઓ કાઇસ્ટની માતા મેરિને માને છે, અને એની મૂર્તિને પૂજે છે. ઉપાસનામાં ધૂપદીપ વગેરે સજાવાવે છે, જપની માળા ફેરવે છે; ઉપવાસ કરે છે; અને હિન્દુઓના આદ્ધની માફક મૂલાની પાછળ ' માસ ' નામની ક્રિયા પણ ધર્મગુરુ પાસે કરાવે છે. આ પંથમાં સંન્યાસનો મહિમા બહુ છે: સંન્યાસી જ ધર્મગુરુ થઈ શકે છે. એમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મની માફક સાધુ અને સાધ્વીના વર્ગે હોય છે. તેઓ બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યાસના ધર્મ ધાળે છે.

૪. રામન કથોલિક પંથના ઈશ્વર અને મનુષ્ય સંબંધી થોડાક સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઈશ્વર નિત્ય, અનાદિ અને અનન્ત છે. એણે પોતાની ઈચ્છામાત્રથી સર્વજનું સર્જ્યું છે: પોતામાંથી બહાર કાઢ્યું નથી, તેમ પરમાણુ વગેરે બાહ્ય સામગ્રી એકઠી કરીને પણ બઠ્યું નથી. એની સ્વતન્ત્ર ઈચ્છાથી, કાંઈ પણ સામગ્રી વિના એ એણે ઉત્પન્ન કર્યું છે.

(૨) એ પરમાત્મા ત્રણ આત્માનો બનેલો છે: પિતા (સ્વર્ગમાં વસતો ઈશ્વર પોત), પુત્ર (ઇસસ), અને

પવિત્ર આત્મા (જે મનુષ્ય માત્રના અન્તરમાં રહી એને સન્માર્ગે ચાલવાની પ્રેરણા કરે છે.).

(૩) મનુષ્ય પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે (આદમ અને ઇવ રૂપે) નિર્દોષ હતો. પ્રભુની એના ઉપર કૃપા હતી, અને એને સ્વતન્ત્ર ઇચ્છા બક્ષેલી હતી. પણ એ ઇચ્છાનો એણે દુરુપયોગ કર્યો: પ્રભુએ એને જે ઝાડનું ફળ ખાવાની મના કરી હતી તે ઝાડનું ફળ શેતાનની શીખવણીથી એણે ખાધું. અને તે દિવસથી એનો પાત થયો, તથા જગત્માં પાપ અને પાપની શિક્ષા મરણ હાખલ થયાં.

(૪) આ પાપવૃત્તિ મનુષ્યમાં જન્મથી જ આવે છે, અને તે બધી પ્રબળ છે, તેથી પ્રભુની કૃપા સિવાય એ છુટી શકાતી નથી. એ પ્રભુની કૃપા મેળવવા માટે દરેક મનુષ્યે પોતાની જાતનું બલિહાન આપવું જોઈએ.

(૫) પ્રભુનો અવતાર જે ઇસસ ક્રીસ્ટ, તથા એનો આજ્ઞાને અનુસરીને જે ‘ ચર્ચ ’, કહેતાં ‘ ધર્મસંઘ ’ ચાને ‘ ધર્મકાય ’ તે સ્થાપવામાં આવ્યો છે. એનો આશ્રય કરવ. થી મનુષ્ય પ્રભુની કૃપા મેળવી શકે છે તથા પાપમાંથી તરી શકે છે.

(૬) ચર્ચએ, બૅપ્ટિઝમ વગેરે સાત સંસ્કાર દ્વારા, પ્રભુની કૃપા જગત્માં વહેંચે છે.

૫. એ સાત સંસ્કાર નીચે પ્રમાણે: (૧) ‘ બૅપ્ટિઝમ ’: ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે દરેક મનુષ્ય પાપ લઈને જ જન્મે છે, એ પાપ આ સંસ્કારવડે ધોવાય છે. (૨) ‘ પેનન્સ ’: પ્રાચક્ષિત. એ વડે જન્મ્યા પછીથી કરેલાં પાપ ધોવાય છે.

- (૩) ‘ યુકેરિસ્ટ ’ : રાટલી અને હાડનો સંસ્કાર. એ બે પદાર્થો તે ‘માર્ગ’ શરીર અને લોહી’ છે એમ જીસસ કાઈસ્ટે છેલ્લા વાળુ વખતે કહ્યું હતું, અને અનુસરીને ખ્રિસ્તીઓ એ બે પદાર્થોને કાઈસ્ટના શરીર અને લોહીરૂપે માને છે.
- (૪) ‘કોન્ફર્મેશન’ : આ સંસ્કાર બેપ્ટિઝમને લગતો છે: ધર્મશુરુ હાથ મૂકે છે, અને તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મનાં કર્તવ્ય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ મનાય છે. (૫) ‘હોલિ ઓર્ડર’ : ધર્મશુરુનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાનો સંસ્કાર. (૬) ‘હોલિ મેટ્રીમની’ : લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી બંધાવાનો સંસ્કાર. (૭) ‘એકસ્ટ્રીમ અંકશન’ : મરણસમયનો સંસ્કાર.

૧૨.

રોમન કેથોલિક પંથના સાધુઓ.

૧. રોમન કેથોલિક પંથમાં વૈરાગ્યની ભાવના જાગરી છે. આ જગતના સુખની દરકાર ન કરતાં પરલોક સાધવો એ જ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, અને તેમ કરવા માટે માલમિલકત અને ઘર-બાર તથા જીસસ કાઈસ્ટની માફક અર્કિયન બનીને રહેવું, પદોપકાર કરવો, અને પ્રભુભજનમાં વખત કાઢવો એવો એ ધર્મનો ઉપદેશ છે.
૨. ઇસ્વી સનના તેરમા સૈકામાં આ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ડ્રાઈન્સિસ્કન અને હોમિનિકન એ નામના સાધુઓના બે મોટા વર્ગ

ઉત્પન્ન થયા. સેન્ટ ફ્રાન્સિસ આફ ઍસિસિ નામે એક મહાન સાધુના અનુયાયીઓ તે 'ફ્રાન્સિસ્કન' કહેવાયા; અને સેન્ટ ડૉમિનિક નામે એક સાધુને અનુસરનારા તે 'ડૉમિનિકન' નામે ઓળખાયા. વૈરાગ્ય અને પરોપકારની ભાવના બંનેમાં હતી. પણ ડૉમિનિકન સાધુઓ બહુ ધર્માન્ધ અને તે કાશ્ચથી બહુ જુલમી હતા.

૧. આ વૈરાગ્યધર્મ હિન્દુ જૈન અને બૌદ્ધોના વૈરાગ્યધર્મ સાથે સરખાવવો.

૧૩.

લ્યૂથર અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ.

૧. ખ્રિસ્તી ધર્મના ઇતિહાસમાં લ્યૂથરનું નામ ઘણું મોટું છે. એ મહાન પુરુષ ઈસવી સનના ૫૬૨માં સ્વેકાને આખરે એક ગરીબ કુટુંબમાં જન્મે છે. એની મા પીઠ ઉપર લાકડાંની ભારીઓ ભેપાડીને લોદાની ભઠ્ઠીએ વેચવા લઈ જતી, અને એ રીતે કુટુંબનું શુજ્ઞાન ચલાવતી. ન્હાનપણમાં લ્યૂથર 'વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ' કરીને પેટપૂર અનાજ મેળવતો અને ભણતો. એનામાં ધાર્મિક વૃત્તિ બહુ તીવ્ર હતી. અને ધાર્મિક જીવન ગાળવાની અનુકૂળતા મળશે એવી આશાથી એ ખ્રિસ્તી સાધુઓના મઠમાં દાખલ થયો. મનુષ્ય માત્ર પાપી છે અને એ પાપમાંથી કેમ મુક્ત થવું એ વિચેના વિચારમાં એ એટલો ગંધા લીન રહેતો કે એક વખત

તો એ સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ સુધી એની ઓરડીમાં બાધા પીધા વિના પડી રહ્યો.

૨. આવી ઊંડી ધાર્મિકતાવાળા જીવને ધર્મના ખોટા ડાળ તમે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. લોકો ઈશ્વરને ભૂલી, સાધુ-સન્તોની પૂજા યાત્રા કરવા લાગ્યા હતા, અને ઈશ્વરની પ્રાર્થના લાટિન ભાષામાં સ્તોત્રો ગડગડાવી જવામાં જ સમાસ થઈ ગણાતી. ચિત્રોની પૂજા કરવી; દેવળ શણગારવામાં અઢળક દ્રવ્ય વાપરવું, સર્ગાવહાલાનાં મરણ પાછળ સાધુ-ઓને પૈસા આપી પ્રાર્થનાઓ કરાવવી—ઈત્યાદિ રિવાજો જોઈ એને બહુ કંટાળો આંચો. આ અરસામાં એવું બન્યું કે રામમાં સેટ પીટરનું દેવળ બાંધવા માટે પોપે (હસમેલીઓ) લોક પાસેથી નાણાં એકઠાં કરવા—આટલા પૈસા આપે તેને આ પાપમાંથી મુક્તિ મળે એમ વિવિધ જાતનાં પાપોમાંથી મુક્તિ મેળવવાના ભાવ ઠરાવી—પાપમોચનની પત્રિકાઓ (જેને અંગ્રેજીમાં ‘ઈન્ડલજન્સીઝ’ કહે છે) કાઢી. અને તે વેચવા એક સાધુને મોકલ્યો. એ સાધુઓએ પત્રિકાઓ વેચીને નાણાં એકઠાં કરવા માંડ્યાં. આ જોઈ દ્યુથરને ઘણો ગુસ્સો આંચો, અને વિટનબર્ગના દેવળને બારણે પોતે એક પત્રિકા ચાઢી. અને એમાં આ પાપ-મોચનની પત્રિકાઓનું એણે ખૂબ ખંડન કર્યું. દ્યુથર અને પોપ વચ્ચે આ સમય (૧૫૧૭)થી દારુણ વાદવિવાદ ચાલ્યો. દ્યુથરને સઘળી તરેહના ભય દેખાડવામાં આવ્યા, પણ તે સામે એ અડગ રહ્યો, અને પોપની આજ્ઞાપત્રિકા- (‘બુલ’)ને એણે લોક સમક્ષ બાળી !

૩. શરૂઆતમાં દ્યૂધર પોપના દ્વંધલોભની જ સામે હતો. પણ જતે હહાટે એને મઠના દુરાચારો સામે પણ અત્યંત કંટાળો ચઢ્યો, અને પોતે મઠ છેડીને સંસારી થયો, લગ્ન કર્યું. ત્યાં સુધી લોક ખરો ધર્મ તે શું એ જાતે સમજતા અને વિચારતા નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્વાર્થી ધર્મશુરુઓનું જોર ઘટવાનું નથી એમ એને લાગ્યું. અને વળી એમ પણ સમજાવ્યું કે બાઇબલ સિવાયનાં બીજાં-ધર્મશુરુઓનાં-વચનો પ્રમાણ મનાવાથી સઘળો ગોટાળો થાય છે. તેથી એણે આચાર્યોની ટીકાઓ છોડી મૂળ બાઇબલ જ વાંચવું જોઇએ અને તે લોકભાષામાં વાંચવું જોઇએ એમ ઉપદેશ કર્યો. એના ઉપદેશના પ્રચારમાં દ્યૂધરને કેટલાક અમીરોની મદદ મળી. પણ સૌથી મોટી મદદ તો પ્રભુની મળી કે જેણે આ મહાન સુધારક દ્વારા ખ્રિસ્તી ધર્મને તે સમયના દુરાચારના કચરામાંથી કાઢ્યો.

૪. દ્યૂધરના ખાસ સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે હતા:—

(૧) પ્રભુ ધાર્મિક કર્મકાંડથી નહિ, પણ શ્રદ્ધાથી જ પ્રસન્ન થાય છે. એ શ્રદ્ધા તે જીસસ ક્રીસ્ટમાં અને પ્રભુના શબ્દમાં—અન્યમાં નહિ.

(૨) સામાન્ય સન્તોનાં વાક્યો નહિ, તેમ ટીકાકારોની ટીકાઓ નહિ, પણ મૂળ બાઇબલ એ જ પ્રમાણ છે.

(૩) જીસસના બાર શિષ્યો ('એપોસ્ટલ') નો ધર્મ એ જ ખરો ધર્મ છે. પાછળથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બહોં ખરો કચરો દાખલ થયો છે.

(૪) બાઇબલ લોકભાષામાં વાંચવું જોઇએ.

૫. આ નવા ઉપદેશની અને જૂના પન્થની વચ્ચે જે વિશેષ ઉત્પન્ન થયો તે ઉપરથી જર્મનીના રાજાઓએ એક સભા મેળવી આચાર-વિચારનો નિર્ણય કરવાનું ઠરાવ્યું. એ નિર્ણય થતાં સુધી નવો ઉપદેશ ચાલવા દેવો નહિ એ ઠરાવ સામે કેટલાક રાજાઓએ વાંધો—‘પ્રોટેસ્ટ’—ઊઠાવ્યો. આ વખતથી ખ્રિસ્તી ધર્મના બે મ્હોટા પન્થો પડી ગયા. સુધારાવાળાનો પક્ષ તે ‘પ્રોટેસ્ટ’ ઉપરથી પ્રોટેસ્ટન્ટ કહેવાયો, અને જેઓ મ્હોટા તકમાં રહ્યા તેમણે પોતાના પક્ષ માટે ‘કૅથોલિક’—સર્વાત્રિક મંડળ—એવું નામ ધારણ કર્યું.

૬. દ્યુથર પછી, દ્યુથરના ઇન્ધર-મનુષ્ય-સ્વર્ગ-નરક ઇત્યાદિ વિષેના સિદ્ધાન્તો ઉપર અન્ય સુધારકોએ ઘણા સુધારા કર્યા. અને તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એક પ્રોટેસ્ટન્ટ પન્થમાંથી પણ ઘણા પેટા-પન્થો ઉત્પન્ન થયા છે. પછીના સુધારકોમાં કૅલ્વિનનું નામ મ્હોટું છે. એનો એક જાણવાજ્ઞેય સિદ્ધાન્ત એ છે કે પ્રભુએ કેટલાકને સ્વર્ગના અને કેટલાકને નરકના અધિકારી નિર્મા કર્યા છે તેમાં મનુષ્યથી કાંઈ જ ફેરફાર થઈ શકે એમ નથી. રોમન કૅથોલિક સંપ્રદાયમાં સાત સંસ્કાર છે તેને બદલે કૅલ્વિન ‘બૅપ્ટિઝમ’ અને ‘કમ્યૂનિયન’ (યુકેરિસ્ટનો સંસ્કાર, જે વડે મનુષ્યનો હૃદય સાથે સંબંધ બંધાય છે) એ બે સંસ્કાર જ માને છે.

૭. આત્મત્રયી (પિતા પુત્ર અને પવિત્ર આત્મા), અવતાર (હસસરૂપે), અને ઋણમોક્ષ (હસસના મૃત્યુરૂપી બલિ-દાનથી મનુષ્યજાત પ્રભુના દેવામાંથી છુટી છે) એ સિદ્ધાન્તો

શામન કૃષ્ણાલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથમાં સજીવી રીતે મનાય છે. પણ હાલમાં ‘યુનિટેરિયન’ નામે એક પંથ નીકળ્યો છે તે જીસસને ઇશ્વરના પુત્ર કે અવતાર તરીકે ન માનતાં, એક પૂર્ણ સદ્ગુણી મનુષ્ય તરીકે જ માન આપે છે.

-
૧. લ્યૂથરના ઉપદેશ વિષે બોલીને, હિન્દુધર્મના ‘લાધાયુગ’ નું વિદ્યાર્થીને સ્મરણ કરાવવું. તથા દયાનન્દસરસ્વતી સાથે એમની સરખામણી કરવી. ‘યુનિટેરિયન પંથ’ બ્રાહ્મસમાજના ઉપદેશને મળતો છે એ તરફ પણ ધ્યાન દેવું.

ઉપસંહાર:—

૧. “એક કુટુંબી આપણે, એક પિતા પરિવાર” એ મહાન ઉપદેશ, તથા
૨. પ્રભુને પામવાનાં સાધનમાં પરાપકાર અને ભક્તિનો મહિમા જે એ ખ્રિસ્તી ધર્મનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

ઈસ્લામ ધર્મ.

૧.

ઈસ્લામ અને એનાં શાસ્ત્ર.

૧. મુસલમાનોનો ધર્મ 'ઈસ્લામ' નામે ઓળખાય છે. 'મુસલમાન'-'મુસ્લિમ' એ શબ્દ જે ધાતુ ઉપરથી આવ્યા છે તે જ ધાતુ ઉપરથી 'ઈસ્લામ'-શબ્દ આવ્યો છે. અને એના અર્થમાં સલામતી, શાન્તિ, એક જ ઈશ્વર તરફ મુખ રાખી એની બક્ષિત કરવી, એને શરણે થવું-વગેરે ભાવ આવે છે. દુકામાં એનો અર્થ પ્રભુને શરણ જવું એવો થાય છે.
૨. ઈસ્લામ ધર્મના સ્થાપનાર (હજરત) મહમ્મદ નામના મહાપુરુષ ઈસ્વી સનના સાતમા સેકાની શરૂઆતમાં અરબ-સ્તાનમાં થઈ ગયા છે. મુસલમાનો એમને ઈશ્વરના 'પય-ગમ્બર' યાને દૂત તરીકે માને છે, અને એમને 'હજરત' એવું પવિત્રતાવાચક વિશેષણ લગાડે છે.
૩. ઈશ્વર પાસેથી ગોઝિયલ નામના હિરશ્તા દ્વારા એમને મળેલું ધર્મપુસ્તક તે 'કુરાન' (='એકઠું કરવું' વા 'વાંચવું' વાચક અરબી ધાતુ ઉપરથી) કહેવાય છે. મુસ-લમાનો એ એક જ પુસ્તકને ખરેખર પ્રમાણરૂપે માને છે.

પણ કુરાન સાથે વિરોધ આવતો ન હોય ત્યાં મોઝીઝ અને જુઝઝનાં વચનને પણ-ઈસ્લામ ધર્મના પ્રાચીન પયગમ્બરનાં વચન તરીકે-માન આપે છે.

૪. કુરાન હજરત મહમ્મદે લખ્યું નહોતું. ઘણે અંશે એમના શિષ્યોએ એ મહોંટે કરી રાખ્યું હતું, અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે એના લખેલા ટુકડા પડ્યા હતા-એમાંથી એ હજરત મહમ્મદના અવસાન પછી તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું હતું. કુરાનનાં પ્રકરણ 'સુરા' કહેવાય છે. 'સુરા' એટલે ઇંટોની હાર, થર. એ ઇંટોની ગોઠવણીથી કુરાનનું બાબત ચણતર બન્યું છે એમ તાત્પર્ય છે.

૫. ઉપર કહ્યું તેમ ઈસ્લામ ધર્મનું મુખ્ય ધર્મપુસ્તક તો કુરાન જ છે, તથાપિ બીજા ધર્મમાં થયું છે તેમ આ ધર્મમાં પણ કુરાન ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક પ્રમાણો મળ્યાં છે. તેમાં એક હજરત મહમ્મદ પયગમ્બરની પોતાની રહેણી-કરણી ('સુન્ના') વિષેની લોક સ્મૃતિ ('અલ્-હદિથ'). બીજું-'ઈજમા' કહેતાં સર્વમાન્ય આચાર-જેમાંના કેટલાંક હજરત મહમ્મદના પહેલાંના પણ હોય. અને ત્રીજું 'કિયાસ' યાને દૃષ્ટાંત; એટલે કે, અમુક બાબત વિષે કુરાનમાં કે પયગમ્બરના જીવનની સ્મૃતિમાં કે સર્વમાન્ય આચારમાં સ્પષ્ટ જુલાસો મળતો ન હોય, પણ એને મળતી બાબતનું કાંઈક એવામાં આવતું હોય તો તે ઉપરથી અનુમાન કરવું તે.

૧. આને મળતાં હિન્દુધર્મનાં પ્રમાણો યાદ કરવાં.

૨.

હજરત મહમ્મદ પહેલાંની અરબસ્તાનની ધાર્મિક સ્થિતિ.

૧. હજરત મહમ્મદ પહેલાંનો સમય-જેને ઇસ્લામ ધર્મનાં પુસ્તકમાં 'અજ્ઞાનનો જમાનો' કહે છે-તેમાં જંગલી પ્રજાના ધર્મનું અને અધમ અવસ્થામાં પડેલા ચાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું મિશ્રણ જોવામાં આવે છે.
૨. અરબલોકોની જાતવાર જુદી જુદી ટોળીઓ હતી, દરેક ટોળીનો પોતપોતાનો દેવ હતો, અને એ દેવની પત્થરની મૂર્તિઓ તેઓ પૂજતા. જાદુ શુકન તથા ભૂત-પ્રેત માનતા, તથા મૂએલા માણસની પાછળ જંગલી રીતનું શ્રાદ્ધ પણ કરતા. તેઓના દેવની ૩૬૦ મૂર્તિઓ હતી એમ કહેવાય છે. અને વર્ષના દિવસની સંખ્યા પણ એ જ છે, તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તેઓ મૂળ, સૂર્ય વગેરે આકાશનાં જ્યોતિષોની ઉપાસના કરતા હશે.
૩. ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે હજરત મહમ્મદના પહેલાં ચાર 'ઇલહામી મજહબ' યાને સત્ય ધર્મ ચાર ગએલા ગણાય છે: (૧) 'મજહબે સાબેઈન' (સેબિયન ધર્મ), (૨) 'મજહબે હમ્લાહીમી': ઝેબ્રહમે ઉપદેશેલો ધર્મ, (૩) ચાહુદી ધર્મ, અને (૪) ઇસ્વી એટલે કે ઇસુનો ધર્મ. મજહબે સાબેઈન મૂળ સારો હતો, પણ પાછળથી એમાં ઘડ અને તારાની

ઉપાસના દાખલ થઈ; અને (અરબસ્તાનમાં) ચાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ અધમતા દાખલ થઈને ઔમ્મદમ, મોઝીઝ, જુસુસ અને મેરીની મૂર્તિઓ પૂજવા લાગી—એમ ઇસ્લામ ધર્મનું કહેવું છે.

૪. આ સર્વ મૂર્તિપૂજા સાથે જો પુષ્કળ વહેમ અનીતિ અને નિર્લજ્જતા જોડાયાં હતાં એ સર્વને તંબીઆઝાટક કાઢી નાંખવાનું માન હજરત મહમ્મદ પયગમ્બરને છે.

૩

હજરત મહમ્મદ-પયગમ્બરનું જીવનચરિત્ર.

૧. ઇસ્વી સન ૫૭૦ ના ઑગસ્ટ માસની તારીખ ૨૬ મીને સોમવારને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં મક્કા (અરબસ્તાન) શહેરમાં હજરત મહમ્મદનો જન્મ થયો હતો. ‘મહમ્મદ’-(મોહમ્મદ) શબ્દનો અર્થ વખણાએલ, પ્રતાપી, નામાંકિત એવો થાય છે. મહમ્મદ પયગમ્બર માતાના ઉદરમાં હતા તેવામાં જ એમના પિતા શુજરી ગયા, અને એ છ વર્ષના થતામાં એમનાં માતા આમિના બીબીએ પણ સ્વર્ગવાસ કર્યો. હજરત મહમ્મદને એમના દાદાએ ઊછેર્યા. બે ત્રણ વર્ષમાં દાદા પણ ગત થઈ ગયા, અને જતી વખતે પોતાના દીકરા હજરત અબુ તાલિબને બાળકની સંભાળ સોંપતા ગયા. હજરત મહમ્મદ કાકાની દેખરેખ નીચે મોટા થયા. એ નહાનપણથી જ હોંશિયાર અને બાહોશ

હતા, પરંતુ હાલમાં આપણે જેને પુસ્તકની કેળવણી કહીએ છીએ તે તેમને જરા પણ મળી નહોતી. (સૈયદ અમીરઅલી કહે છે તેમ ‘ અલણ પયગમ્બર ’ નો મહાન ઇલ્કાબ હજરત મહમ્મદનો જ છે.) લાયક ઉમ્મરના યથા ત્યારે તેઓ એમના કાકાની સાથે સીરિયા તરફ ંહેપારની સફરે ગયા. આ સફરમાં તેમણે ંહેપારના કામમાં સારો અનુભવ મેળવ્યો, અને પ્રમાણિકપણા માટે એવું નામ પ્રાપ્ત કર્યું કે લોકો એમને ‘ અલ-અમીન ’ (સત્યનિષ્ઠ, ઇમાનદાર) કહી ઓળખવા લાગ્યા.

૨. મક્કામાં આ વખતે કુરેશી કુટુંબમાં ખદીજા બીબી કરીને એક વિધવા બાઇ હતી, એમને સીરિયા સાથે પુષ્કળ ંહેપાર વ્યાલતો. કાકાનો આજ્ઞાથી હજરત મહમ્મદ એમને ત્યાં મુનીમ રહ્યા, એ સ્થાને એમને એવું સારું કામ કર્યું કે એ સીરિયાથી પાછા ફર્યા તે વખતે ખદીજા બીબીએ-એમના પ્રમાણિકતા વગેરે ગુણથી આકર્ષાઈ-એમને પરણવા ઇચ્છા બતાવી અને પરણ્યાં.
૩. હજરત મહમ્મદને દિનપરદિન પ્રભુની લગની વધતી ગઈ. એક રાત્રે તેઓ પાસેના પર્વતની શુક્રામાં પ્રભુનું ચિન્તન કરતા પડ્યા હતા, ત્યાં એક દિવ્ય પુરુષે એમની સમક્ષ આવી કહ્યું “વાંચ.” ફરી કહ્યું: “વાંચ.” હજરતે જવાબ દીધો: “ મને વાંચતાં નથી આવડતું.” ફિરશ્તાએ કહ્યું: “ ખુદા તાલા (પરમેશ્વર) તું નામ હઈને વાંચ.” અને પછી, “ તું ખુદાતાલાનો પયગમ્બર થયો છે. ” એટલું કહી એ ફિરશ્તો ભીડી ગયો. હજરત મહમ્મદે ગહરાતે હૃદયે બીબી ખદીજા પાસે જઈને કહ્યું:

“ઓ ખદીજા ! મને કાંઈક થયું !” બીબી ખદીજાએ સઘળી હઠીકત સાંભળી, અને એમના હૃદયનું સાન્ત્વન કરીને કહ્યું: “પ્રાણનાથ ! તમે જરૂર પયગમ્બર થશો” કેટલાક દિવસ પછી હજરત મહમ્મદને ફરી એવો જ અલૌકિક અનુભવ થયો. અને સત્ય ધર્મ ઉપદેશવાની પોતાને પ્રભુની આજ્ઞા થઈ છે એમ એમને લાગ્યું. આ વખતથી એમણે પયગમ્બર (પ્રભુને સન્દેશ લાવનાર દત્ત)નું કામ શરૂ કર્યું.

૪. ઇશ્વર એક છે, અને એ જ પુજ્ય છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર એમણે બાર મૂક્યો. મક્કાના મૂર્તિપૂજકો એમના ઉપદેશથી બહુ ચીઢાયા, અને એમને મારી નાંખવા સુધીના ઉપાયો કરવા લાગ્યા. પણ હજરત મહમ્મદે, “કદી સૂર્ય મારી જમણી બાજુએ અને ચન્દ્ર મારી ડાબી બાજુએ આવીને મને અટકાવે તો પણ હું અટકવાનો નથી.” એમ નિશ્ચય કરી, પોતાનો ઉપદેશ બારી રાખ્યો. ધીમે ધીમે પ્રથમ એમનાં સગાં વહાલા અને પછી બીજા લોકો એમના પંથમાં જાળ્યા. થોડાક વખત પછી ખદીજા બાબી શુજરી ગયાં, અને આયેશા નામે એક કુમારિકાને મહમ્મદ પયગમ્બર પરણ્યા.

૫. ઇ. સ. ૬૨૨ માં મક્કાના લોકોના બુલ્લમ તથા કલેશથી કંટાળી હજરત મહમ્મદ, એમના શિષ્ય અને સસરા (આયેશા બીબીના પિતા) અબુબકરને લઈ મદીના તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં બંને જણ એક શુદ્ધામાં રહ્યા. ત્યાં શત્રુઓ ખોળ કરતા શુદ્ધાના દ્વાર સુધી આવી પહોંચ્યા. અબુબકરે એઓને જોયા અને ચિન્તાતુર થઈ હજરત મહમ્મદને કહ્યું: “હજ-

રત ! શત્રુઓ ઘણા છે અને આપણે જે જ છીએ.” ત્યારે હજરતે ગંભીરપણે જવાબ આપ્યો: “આપણી સાથે ત્રીજો ખુદા પણ છે, અને એ જ આપણો રક્ષણકર્તા છે.” ત્યાં બન્યું એવું કે ગુફાને મોંઝે કરોળીઆએ બળ બાંધી, તેથી શત્રુઓને લાગ્યું કે આ ગુફામાં તો કોઈ ગયું ન જ હોવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ અરણ્યમાં કાઢીને, હજરત મહમ્મદ મહીના પહોંચ્યા. આ એમનું મક્કા છોડીને મહીના તરફ નીકળી જવું તે ‘હિજરત’ કહેવાય છે, અને આ હિજરતની તારીખથી મુસલમાનોનો સંવત્ શરૂ થાય છે તેથી તે ‘હિજરી’ (‘હિજરત’ ઉપરથી અપભ્રંશ) એવે નામે ઓળખાય છે.

૬. મહીનાના લોકોએ ઈસ્લામ ધર્મને સારો સત્કાર આપ્યો. આસપાસની વસ્તી સાથે લઢાઈઓ તો ઘણી થઈ, પણ આખરે ઈસ્લામ ધર્મનો વિજય થયો. મક્કાના લોક સાથે ઠસ વર્ષની સુલેહ થઈ. તેનો લાભ લઈ મોટા કાફલા સાથે હજરત મહમ્મદ મક્કે *કાબા શરીફની યાત્રાએ આવ્યા. રખેને એમના સંગથી દૂષિત થઈએ એમ ધારીને મક્કાના કુરેશીઓ ગામ બહાર પર્વત ઉપર જઈને વસ્યા. ત્યાંથી એમણે ઈસ્લામીઓની ઉમદા રીતલાત જોઈ, તેથી એમનું મન પીગળ્યું. મહમ્મદ પયગમ્બરના પાછા ફરતા પહેલાં તેઓ મક્કામાં ગયા, અને ઘણાએ એમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો.

* આ એક કાળો પત્થર હતો, અને બહુ પ્રાચીન કાળથી એની પૂજા ચાલતી. હજરત મહમ્મદે મૂર્તિપૂજનનું ખંડન કર્યું પણ કાબા શરીફના પૂજા અને યાત્રા કાયમ રાખી.

૭. પણ આખરે મક્કાના લોકોએ સુલેહ ન પાળી. મહમ્મદ પયગમ્બરને એમના ઉપર ચઢાઈ કરવી પડી. ઇ.સ. ૬૩૦માં એમણે મક્કા લીધું. પણ એક પણ ઘર લૂટ્યું નહિ, અને માણસને હેરાન ક્યું નહિ. પણ કાબા શરીફના ધામમાં એકઠી કરેલી સઘળી મૂર્તિઓ તોડી નાંખી.
૮. ઇસ્લામ ધર્મ સારી રીતે બમ્બે. અરબસ્તાન બહાર પણ એની અસર પહોંચી. ઇ. સ. ૬૩૨ ના જૂન માસની તા. ૮ મીને સોમવારે બીબી આયેશાના, જોળામાં માથું મૂકીને પ્રભુની બંદગી કરતાં કરતાં હજરત મહમ્મદે આ ફના ફનીઆ છોડી, અને એમનો આત્મા પ્રભુના સાનિધ્યમાં હાખલ થયો.

૪.

ઇમાન.

૧. ઇસ્લામ ધર્મનાં બે અંગ છે: (૧) ઇમાન અને (૨) દીન. (૧) ‘ ઇમાન ’ એટલે માનવું, શ્રદ્ધા રાખવી, અને (૨) ‘ દીન ’ એટલે એને ઘટતાં, ધર્મમાં ફરમાવેલાં, કર્મ કરવાં.
૨. ઇમાનમાં છ વિષયની શ્રદ્ધાનો સમાવેશ થાય છે:—
 (૧) ઇશ્વર, (૨) ફિરિશ્તા, (૩) કુરાન શરીફ, (૪) પયગમ્બર, (૫) કયામત (સૃષ્ટિને છેલ્લે દિવસે થવાનો ન્યાય.) અને (૬) કિસ્મત (પ્રભુ-ઈચ્છા, જે ૧૩ મનુષ્યનું ભાગ્ય નિર્માય છે તે.)

૩. હવે આ છ વાનાં સંબંધી ઇસ્લામ ધર્મના ચા સિદ્ધાન્ત છે એ દંકામાં જોઈ જઈએ:—

(૧) ઇશ્વર એક છે, નિત્ય છે; ચેતન છે, સર્વજ્ઞ છે, સર્વ-શક્તિમાન છે; સ્વતંત્ર ઇચ્છાવાળો છે; એ સઘળું સાંભળે છે, સઘળું જૂએ છે, અને વાણીવાળો છે. એનાં ત્રણ હજાર નામ છે—એમાંનાં ૯૯ કુરાનમાં પ્રકટ થયાં છે.

(૨) ફિરશ્તાઓ ખાતા પીતા નથી, અને તેઓમાં સ્ત્રી-પુરુષ એવી જાતિ પણ નથી. પણ તેઓમાં ન્હાના-મોટાનો ક્રમ છે. કેટલાક પ્રભુનું સિંહાસન બિપાડે છે, કેટલાક એની સ્તુતિ કરે છે; ગંધિઅલ કરીને એક ફિરશ્તો છે તેણે હજરત મહમ્મદને કુરાન આપ્યું; બીજો એક જગતનું રક્ષણ કરે છે; ત્રીજો એક ફિરશ્તો મૃત્યુનો છે, અને એક કયામત વખતે દેખરેખ રાખવા માટે છે. હુદમાં હુદ ફિરશ્તો તે ઇબ્રિલસ યા શએ(શી)તાન છે. આ ફિરશ્તાઓ ઉપરાંત—ફિરશ્તાઓ અને મનુષ્યની વચ્ચે ‘જિન’ નામનો વર્ગ છે. આ જિન તે પિશ્ચાચાદિક—તેઓમાં સ્ત્રી અને પુરુષ એવી જ જાતિ છે.

(૩) કુરાન શરીરુ: ઇશ્વરે મનુષ્યને જુદે જુદે વખતે મળી ૧૦૪ ધર્મગ્રંથો પ્રકટ કર્યા છે. તેમાંના સો નહ થઈ ગયા છે, અને માત્ર ચાર જ રહ્યા છે: (૧) મોઝીઝનું ‘તક્રીમ’ યા ‘પેન્ટાટયૂક,’ (૨) ડેવિડનાં સામ (ગીત), (૩) જીસસનું ‘ઇન્જિલ’ યા ગોસ્પેલ (સુવાર્તા) અને (૪) હજરત મહમ્મદને મળેલું કુરાન. તેમાંના પહેલા ત્રણમાં

પાછળથી બહુ બગાડ દાખલ થઇ ગયો છે. સૌથી કુરાન શ્રેષ્ઠ છે, અને એને ઇસ્લામ ધર્મમાં માનવાચક 'શરીફ' શબ્દ લગાડીને 'કુરાન શરીફ' કહેવામાં આવે છે.

(૪) પયગમ્બરો પાંચ છે: (૧) નોહા, (૨) અબ્રહમ, (૩) મોહીઝ (મૂસા), (૪) ઇસસ (ઇસુ), અને (૫) હજરત મહમ્મદ. ઇસસને ઇસ્લામ ધર્મ પવિત્ર માને છે, પણ એ પ્રભુનો પુત્ર છે એ વાદ નાકબૂલ કરે છે. સર્વે ઇસ્વરના 'પયગમ્બર' યાને દૂતો છે, પણ તેમાં હજરત મહમ્મદ એ સૌથી છેલ્લા હોઈ, ધર્મના વિષયમાં સૌથી છેલ્લી છાપ એમની વાગી છે.

(૫) કયામત: કબરમાં જે શબને સૂવાડવામાં આવે છે તેને ઈઝરફલ નામનો ફિરશ્તો પોતાના તાબામાં લે છે, અને છેવટના ન્યાયને દિવસે કબરમાંથી જ્યારે સઘળા શબ ઊભા થાય છે ત્યારે પાપ-પુણ્યનો જવાબ લેવા જે એ ફિરશ્તા આવે છે તેને એ સોપી દે છે. સારા કર્મ કરનારને સ્વર્ગનાં બગીચામાં લઇ જવામાં આવે છે અને ખોટાં કર્મ કરનારને 'જહન્નમ' (બહનમ) યાને નરકની ધગચગતી ખાઈમાં નાંખે છે.

(૬) કિરમત: પ્રભુની ઇચ્છાથી મનુષ્યનાં સઘળાં સુખ દુઃખ નક્કી થઈ ચૂક્યાં છે.

૫.

દીન.

૧. ‘ દીન ’ એટલે કે ધર્મનું આચરણ, તેના ઇસ્લામ ધર્મમાં પાંચ ‘ રુકન ’ કહેતાં સ્તંભ ગણાવ્યા છે:
(૧) ‘ કદમો ’ (૨) ‘ નમાઝ ’ (૩) ‘ રોઝા ’ (૪) ‘ ઝકાત ’ વગેરે દાન, અને (૫) ‘ હજ્જ ’ યાને યાત્રા.
૨. “ ઈશ્વર એક છે, અને હઝરત મહમ્મદ એના પયગમ્બર છે. ” એ મન્ત્રનો ઉચ્ચાર કરવો, અને એમાં જણાવેલી વાત ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી એ દરેક મુસલમાનની પહેલી ફરજ મનાય છે. આ મન્ત્રોચ્ચારને ‘ કદમો પઢવો ’ કહે છે.
૩. ઇસ્લામનો બીજો સ્તંભ ‘ નમાઝ ’ એટલે કે પ્રભુને નમવું, પ્રભુની સ્તુતિ કરવી. તે દિવસમાં પાંચ વખત કરવાની હોય છે: (૧) સૂર્યોદય પહેલાં, (૨) બપોર થયા પછી તુરત, (૩) સૂર્યાસ્ત થતાં પહેલાં, (૪) સૂર્યાસ્ત થયા પછી તુરત, અને (૫) રાત્રિ પડ્યા પછી. મુસાફરીના, બિમારીના, અથવા બચના વખતમાં નમાઝ માટે કેટલીક સરળતા કરી આપવામાં આવી છે, પણ તે તરછટ માફ કરી નથી. ઇસ્લામ ધર્મમાં હિન્દુ અને પારસી ધર્મની માફક સ્વચ્છતા ઉપર બહુ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અને તે માટે ‘ લુઝુ ’ કરીને, એટલે કે કોણી સુધી હાથ પગ ધોઈ, કોગળા કરી, નાક સાફ કરી, મસ્તક કાન ગરદન વગેરે સ્થળે પાણી અસાડી, એમ સઘળો દેહ પવિત્ર કરી, નમાઝ કરવાની આજ્ઞા છે.

અને તે કરતી વખતે મક્કા સામું (હિન્દુસ્થાનમાં, પશ્ચિમે) મ્હેં રાખવાનું હોય છે.

૪. ઇસ્લામનો ત્રીજો સ્તંભ 'રોજ' કહેતાં ઉપવાસ છે. તે ખાસ કરીને રમઝાન મહિનામાં પાળવામાં આવે છે. રોજમાં દિવસે ખાવા-પીવાની સજ્જ મના છે; એટલું જ નહિ, પણ અપશબ્દ બોલવાની કે કામ ક્રોધ લોભ વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન થાય એવી વાતચિત કરવાની પણ ના છે.

૫. ઇસ્લામનો ચોથો સ્તંભ 'ઝકાત' વગેરે દાન યાને ખેરાત છે. ગરીબોને મદદ કરવી, મસજિદ ધર્મશાળા જગાશય વગેરે બંધાવવા માટે પોતાની પૂંજીનો અમુક ભાગ કાઢવો-વગેરે ઝકાત કહેવાય છે. તે ઉપરાંત બીજા પણ દાનના કેટલાક પ્રકાર છે.

૬. ઇસ્લામનો પાંચમો સ્તંભ 'હજ્જ' એટલે કે યાત્રા છે. હજરત મહુમ્મદે મૂતિ ઓનું બંધન કર્યું, તથાપિ મક્કામાં પ્રાચીન કાળથી 'કાબા' નામનો એક કાળો પત્થર પૂજાતો તેની યાત્રા કાયમ રાખી. એટલું જ નહિ પણ એ યાત્રા કરવાની દરેક મુસલમાનની ફરજ ઠરાવી. એ યાત્રાની રીત એવી છે કે મક્કા પાંચ છ માઇલ દૂર રહે એટલે લુલુ કરી હાથ(યાત્રાજી)માં વસ્ત્ર પહેરી, ખુટલે પગે મક્કાની મસજિદ જવું, ત્યાં કાબા ચરીફની સાત વાર પ્રદક્ષિણા કરવી, પાંસેના પર્વત ઉપર ચઢવું, અને પછી ત્રણ દિવસ પાછા મક્કામાં રહી, મહિને જઈ હજરત મહુમ્મદની કબરની બંદગી કરવી.

૧. અને મળતા અન્ય ધર્મના-ખાસ કરીને હિન્દુ ધર્મના-વિધિ મંભારવા-

૬.

ઈસ્લામ ધર્મના પન્થો.

૧. હજરત મહમ્મદે ઈસ્લામ ધર્મ સંબંધી એવું બલિષ્ઠ ભાષ્યું કહેવાય છે કે એ ધર્મના ૭૩ પન્થ પડશે. આનો અર્થ ઘણા પન્થો પડશે એટલો જ કદાચ હશે. પરંતુ પાછળથી જે પન્થો પડ્યા તેની સંખ્યા આ સંખ્યા સાથે બંધ બેસતી કરવામાં આવે છે. વળી, ખરું જોતાં, આ સમજના પન્થોમાં ખરા ધાર્મિક મતભેદ તો થોડા જ છે.
૨. ઈસ્લામ ધર્મના મુખ્ય પન્થ બે છે: (૧) 'સુન્ની' અને (૨) શિયા. 'સુન્ની' એટલે હજરત મહમ્મદ સંબંધી સાચવી રાખેલી વાર્તાઓ, સ્મૃતિઓ; નિયમ વા ધારા. એ ઉપરથી 'સુન્ની' શબ્દ થયો છે, અને જોનો અર્થ સંપ્રદાયને અનુસરનારા, સ્માર્ત એવો થાય છે. ઇરાન, અને હિન્દુસ્થાનનો કેટલોક ભાગ-તે સિવાય સર્વત્ર સુસલમાન દેશમાં આ પન્થ જ ચાલે છે. હજરત મહમ્મદના ગુજરી ગયા પછી અબુબકર, એમર, અને એથમાન-એ ત્રણ ખલીફા એક પછી એક લોકપસંદગીથી ધર્મની ગાદીએ આવ્યા, એમને સુન્ની પન્થવાળાઓ માને છે.
૩. આખું ઇરાન, અને હિન્દુસ્થાનના સુસલમાનોનો ભગભગ ત્રીજો ભાગ શિયા-પન્થી છે. 'શિયા' એટલે પક્ષકાર; હજરત પયગમ્બરના કુટુંબના પક્ષકાર. આ લોકો હજરત મહમ્મદના ભત્રીજા અને આલ શિખ અલિ-

જે હજરત મહમ્મદ અને જીજી ખદીજાની દીકરી કાતીબા સાથે પરણ્યા હતા-એમને જ હજરત મહમ્મદની ગાદીના ખરા વારસ ગણે છે. અને હજરત અલિ ખદીજાની ગાદીએ આપ્યા તે પહેલાંના ઉપર કહેલા ત્રણ ખદીજાને ગાદીના અધિકાર નહોતો એમ કહે છે. હજરત અલિ અને એમના અગીઆર વંશજો મળી બાર 'ઈમામ' યાને ધર્મશુરુ કહેવાય છે. તેમાં હજરત અલિને તો લગભગ હજરત મહમ્મદ જેટલું જ માન આપવામાં આવે છે.

૪. શિયાઓમાંથી 'સુફી' નામે એક પેટા-પંથ નીકળ્યો છે. 'સુફી' એટલે શુદ્ધ, સ્પષ્ટ; અગર જેણે જીનનાં-ફકીરીનાં-વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે તે, સુફીઓ વૈરાગ્યની ભાવના આવરે છે, અને હિન્દુ ધર્મના અદ્વૈત-પંથને મળતા સિદ્ધાન્તો માને છે: જેમકે, બ્રહ્મા એક છે, એનું જ તેજ આ સૃષ્ટિમાં અને મનુષ્ય આત્મામાં પ્રકટ થાય છે; એની સાથે પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિથી જ મનુષ્ય એકતા પ્રાપ્ત કરે છે-ઈત્યાદિ.

૭.

ગિતારા.

૧. તમારો ઇશ્વર એક છે; એ કુપાળ, દયાળુ, ઇશ્વર ! સવાય બીજો ઇશ્વર નથી.
૨. ખરેખર, આ આકાશ અને પૃથ્વીની સૃષ્ટિ, રાત્રિ અને દિવસની ઘટમાળ, સમુદ્રમાં વહાણનું ફોડવું, આકાશમાંથી

(વૃષ્ટિરૂપે) પાણીનું પડવું, અને તે થકી મરી ગયેલી પૃથ્વીનું ફરી જીવતાં થવું, અને સર્વ જીવતાં પશુઓનું, ચોતરફ ફરવું, પવનનું આમ તેમ વાવું, અને આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે વાદળાંએ સેવા કરવી—એ સમજે તેને (પ્રભુનાં) ચિહ્નરૂપ છે.

૩. એ રહસ્યાર કરે છે અને રાત્રિની શાન્તિ બતાવે છે. ચન્દ્ર અને સૂર્ય વડે (રાત અને દિવસની) બે ગણતરીઓ કરે છે—એ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પ્રભુની આજ્ઞા છે. જમીન અને દરિયાના અન્ધકારમાં તમને દોરવા માટે એણે તારા બનાવ્યા છે. આકાશમાંથી જળ એ મોકલે છે. એના વડે આપણે સઘળું જિગાડીએ છીએ, આપણે વનસ્પતિ જીવજાતીએ છીએ, અને ઠણસલામાં ભરેલું ધાન્ય ઉત્પન્ન કરીએ છીએ. ખજૂરી ઉપર આપણે ઢાલી થકીએ તેમ ખારે-કનાં ઝુમખાં બાજે છે, દ્રાક્ષ અને દાડમડીની વાડીઓ પાકે છે અને એને ફળ આવે છે ત્યારે તે સર્વ કેવાં સુંદર લાગે છે !—જેઓ શ્રદ્ધાવાળા છે તેમને માટે એમાં ઈશ્વરનાં ચિહ્નનો તમે જોશો.

૪. પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઈશ્વરનાં છે; અને જે તરફ તમે ફરો તે તરફ ઈશ્વરનું મુખ છે. ખરેખર, ઈશ્વર સઘળું સમજે છે, અને જાણે છે.

૫. તમે પૂર્વ કે પશ્ચિમ તરફ તમારાં મુખ ફેરવો તેમાં ધર્મ રહ્યો નથી—પણ જે ઈશ્વરને માને છે; ક્યામતનો (ન્યાયનો છેલ્લો—) દિવસ માને છે; ફિરસ્તાને માને છે; ધર્મશ્રવ્યને

માને છે; પથગમ્બરને માને છે; અને જે ઈશ્વર ઉપર પ્રીતિથી પોતાનાં સગાંને, અનાથ બાલકને, ગરીબને, મુસાફરને, બીખારીને, બન્દીવાનને ધન આપે છે, જે પ્રભુની બંદગીમાં હૃદ્ય છે, અને હાન કરે છે; કર્યો કરાર ખાતરીથી પાળે છે; હારિશ્ચ દુઃખ અને જીલ્મના વખતમાં જે સહનશીલ છે—એ જ ખરો ધર્મ સમજે છે. એ જ સાચા છે, અને એ જ પ્રભુથી પહીંનારા છે.

૬. એક ખુદા સિવાય બીજો ખુદા નથી. તે એકલો જ પૂજવાને લાયક છે. તેના સિવાય બીજો કોઈ ઉદ્ધાર કરનાર નથી. મનુષ્યહત્યા અને વ્યભિચાર છોડો, સ્ત્રીઓ ઉપર જીલ્મ કરવો મૂઝી દો, અને માત્ર એક નિરાકાર કિરતારની બંદગી કરો. હે ગૃહસ્થો ! હું આશા રાખું છું કે મારું કહેવું આજે તમે સઘળા ધ્યાન દઇને સાંભળશો. પ્રથમ હું તમને કહું છું કે જેવી રીતે આ વખત હું તમારી સાથે આંચો છું તેવો ફરી આવવાનો નથી. તમારી મિલકત પવિત્ર છે. તેને હમેશાં એવી જ સમજો. તેના કોઈ દિવસ ગેર ઉપયોગ કરશો નહિ. અને આ (રમજાન) મહિનો પવિત્ર સમજજો.

તમારે બધાઓને ખુદાની આગળ જવું પડશે, અને તમે જે કાંઈ કહ્યું હશે, તેના તેના હુકમ પ્રમાણે જવાબ આપવો પડશે. ખુદાએ સઘળાઓને વારસો નક્કી કરી આપ્યો છે. વારસાનો હુક નાખુદ થઇ ચકતો નથી. પહેલાના જ્ઞાન લોકો ખુનનો બદલો ખુનથી લેતા હતા તે હવે લેવાનો નથી.

તમારામાં પુરુષોના હકક કાયમ છે, તેમ જ સ્ત્રીઓના હકક પણ કાયમ છે. તમે સ્ત્રીઓ ઉપર માયા સખજો અને તેમની સાથે સારી રીતે ચાલજો. ગુલામોને પણ જે ખોરાક તમે ખાઓ તે તેમને ખવરાવજો. તેઓ કરી શકે એવું કામ તેમની પાસે કરાવશો નહિ. જો સખત કામ કરાવવું હોય તો તમે તેમને જાતે મદદ કરવા લાગજો. દહાડામાં ૭૦ વખત ગુલામને માફી આપવી જોઈએ કારણ કે તેઓ પણ તમારા માલીક-ખુદા-ના બંદા છે. તેમના ઉપર સખતી કરવી દુરસ્ત નથી. ગુલામોને છૂટા કરવા એના કરતાં બીજી કોઈ ચીજ ખુદાને વધારે પસંદ નથી. હું જે કહું છું તે ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળજો, અને તે પ્રમાણે ચાલજો. તમે બધા મુસલમાનો એક બીજાના ભાઈ છે.

કોઈ દિવસ ગેરમં-સાફ તરફ જશો નહિ. હું તમારી પાસે એવો ચીજ મૂકી જાઉં છું કે જો તેને વળગી રહેશો તો કઠી ભૂલા પડશો નહિ. એ કુરાનનું પુસ્તક છે.

નેકી, દયા અને સપ એ ત્રણ ચીજો અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરનારી છે. તેનું સેવન કરજો, અને જે લોકો અહિં ન આવી શક્યા હોય તેમને આ હકીકત સંભળાવજો કે તેઓ પણ ફાયદો મેળવવા ભાગ્યશાળી થાય.

[કુરાન શરીફ વગેરે.]

ઉપસંહાર—

૧. પરમેશ્વર એક છે, અને મનુષ્ય માત્ર સરખા છે—એ સાદું પણ મોટું સત્ય ખ્રિસ્તી ધર્મે ઉત્તમ રીતે આગળ પાડ્યું છે.

ઝંબિલોનિયાનો ધર્મ.

૧.

ઝંબિલોનિયા અને ઝંસીરિયાનો ધર્મ.

૧. અત્યાર સુધી આપણે જે ધર્મ જોયા તે હિન્દુસ્થાનમાં હાલ જે લોક વસે છે તેમના ધર્મ હતા. હવે આપણે હિન્દુસ્થાનની બહારના જે ધર્મ કહી હિન્દુસ્થાનમાં પ્રવેશ પામ્યા નથી તે ઉપર આવીએ. એ ધર્મ નીચે પ્રમાણે:—

(૧) પ્રાચીન ઝંબિલોનિયા અને ઝંસીરિયાનો ધર્મ.

(૨) „ ઇજિપ્ટનો ધર્મ.

(૩) „ ગ્રીસનો ધર્મ.

(૪) „ રોમનો ધર્મ.

(૫) „ ચીનનો ધર્મ.

(૬) „ જાપાનનો ધર્મ.

૨. આ ધર્મોમાં ઝંબિલોનિયા અને ઝંસીરિયાનો ધર્મ સૌથી જૂનો હોય, સૌથી પહેલો લેવા જેવો છે. એ ધર્મ ઇજિપ્ટના ધર્મ ઉપર અસર કરી છે, અને છેક ચીનના પ્રાચીન ધર્મ સાથે પણ એને સંબંધ હોય એમ લાગે છે. ઝંબિલોનિયાના ઉત્તર વિભાગમાં ઝેકેડિયન અને હક્ષિણ વિભાગમાં સુમેરિયન નામના તુરેનિયન જાતિના લોક વસતા,

૧. તેમનો અમુક મૂળ ધર્મ હતો; તેમાં ઝંબિલન સેમેટિક જાતિના લોકોને તાબે ગયું તેથી કેટલાક ફેરફાર પણ થયા. એ મૂળ ધર્મ અને તેમાં ફેરફાર થઈને જે ધર્મ થયો તેને આપણે ઝંબિલોનિયા અને ઝંસીરિયાના પ્રાચીન ધર્મ તરીકે ઓળખીશું; અને એ તરફ થોડી નજર ફેરવીશું.
૩. આ ધર્મના આદિકાળમાં એક માન્યતા એવી હતી કે આ જગતના પ્રત્યેક પદાર્થમાં જુદા જુદા 'ઝી' યાને દેવ વસે છે અને એવા દેવથી આ જગત બરેલું છે. સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો અને વ્યાધિઓ એ દેવ કરે છે. અને એ દેવને જાદુ મન્ત્રથી વશ કરી શકાય છે.
૪. વળી આ ઉપરાંત પ્રાણિપૂજા એ પ્રાચીન ઝંબિલોનિયન ધર્મનું બીજું લક્ષણ છે. વૃષભ ગરુડ વગેરે પ્રાણીઓ (પશુ-પંખી) પવિત્ર મનાતાં તથા દેવરૂપે પૂજાતાં. પ્રથમ પ્રાણીઓના આકારના, પછી અર્ધ-પ્રાણી અને અર્ધ-મનુષ્ય એવા આકારના, અને છેવટે પ્રાણી ઉપર બેઠેલા અથવા એના ચિહ્નવાળા મનુષ્યના આકારના દેવની પૂજા-એમ એ પૂજામાં ધીમે ધીમે ફેરફાર થયો હશે એમ લાગે છે.
૫. જુદાં જુદાં ગામોનાં જુદાં જુદાં પવિત્ર પ્રાણી તથા દેવ હતા. એ સર્વ ઝંબિલનનું એક મહાસામ્ય થયું ત્યારે એકત્ર થયા. અને એ રીતે એક મુખ્ય દેવની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ. પણ તે જ સાથે અસંખ્ય ન્હાના દેવો પણ કાયમ રહ્યા.
૬. એ ન્હાના દેવો જવા દઈ-માત્ર મ્હોટા દેવો જ જોઈએ તો તેમાં પ્રકૃતિના મ્હોટા મ્હોટા પદાર્થો, આસ કરીને સૂર્ય

અને અન્દ્ર, અને તે ઉપરાંત પૃથ્વી જળ વગેરેના દેવો પણ નજરે પડે છે: (૧) ઇથા-એ જળનો દેવ છે. એને અર્ધ મત્સ્યાકારરૂપે બતાવવામાં આવે છે. અને એણે સમુદ્રમાંથી આવી મનુષ્યને વિદ્યા અને કળા શીખવ્યાં એમ કહેવાય છે. (૨) અના: એ આકાશનો દેવ છે. એ સ્વર્ગની પણ પેઢી પાર, સર્વ સૃષ્ટિ પદાર્થોની અને દેવોની પણ પાર મનાય છે. (૩) બેલ: એ પૃથ્વી અને એની નીચેના પાતાળ લોકનો દેવ છે.

૫૭. ઇથા-પિતા; દાવકિના-માતા; અને દુમુઝિ અથવા તે મિરિદુગ્ગા યા મેરોડાક-પુત્ર: એ ત્રણ મળીને એક દેવ-ત્રયી બને છે. આ પુત્ર તે સૂર્યદેવ છે. અને એના સંબંધી બાબિલોનિયન ધર્મમાં ઘણી કથાઓ છે. એ દુ:ખીનાં દુ:ખ હરનાર અને પાપની ક્ષમા આપનાર દયાળુ દેવ છે.

૮. ઇથા અને દાવકિનાના પુત્ર દુમુઝુ (દુમુઝિ) યા તામઝ અને એની જ્ઞેન-માતા-વા પત્ની ઇસ્તર વિષે એવી કથા છે કે તામઝ જ્યારે પાતાલ લોકમાં ગયો અને ત્યાં બન્દી-બાને પકડ્યો, ત્યારે ઇસ્તર પણ એની પાછળ ગઈ, અને તેથી જગત્ બધું સૂકું થઈ ગયું. આખરે તામઝને મુક્ત કરવા ઇથાને પ્રાર્થના કરવામાં આવી, અને તામઝ અને ઇસ્તર પાછાં પૃથ્વી ઉપર આવ્યાં. આ તામઝ તે વસન્તઋતુનો સૂર્યદેવ છે, અને ઇસ્તર તે પૃથ્વીદેવી છે. વસન્તઋતુનો સૂર્યદેવ પૃથ્વીને લીલોતરીથી તાણ કરે છે એનું આ કથામાં રૂપક છે.

૬. બીજી એક કથા એવી છે કે-પૂર્વે આકાશ પૃથ્વી બહુ દેવ-તાઓ કાંઈ જ ન હતાં: માત્ર જળ જ જળ હતું. એનો દેવ અગ્નિ અને દેવી (રાક્ષસી સ્ત્રી) તિયામત એ બે જ હતાં. એમાંથી આગળ જતાં બીજા દેવ ઉત્પન્ન થયા. તે સાથે તિયામતે અસુરો યા રાક્ષસોને પણ ઉત્પન્ન કર્યા, તિયામત એક રાક્ષસી હતી તેને મેરોડાકે (સૂર્યદેવે) મારી, એના શરીરના બે ભાગ કર્યા, એકનું આકાશ અને બીજાની પૃથ્વી બનાવી. આ તિયામત તે જળ છે, એનાથી પૃથ્વી છવાઈ રહે છે ત્યારે વનસ્પતિ હોતી નથી. પૃથ્વી વસન્ઋતુનો સૂર્યદેવ એ જળને સૂકવો નાંખે છે, અને પૃથ્વી ઉપર લીલાતરો પ્રકટ થાય છે-એમ તિયામતને મેરોડાકે માર્યાની કથાનું તાત્પર્ય છે.

૧૦. મેરોડાકે ઇંડન નામના બાગમાં વસે છે. એમાં આ જગતનું મહાવૃક્ષ-જે દેવોને પ્રિય છે—તે આવેલું છે ચાહુદી ધર્મમાં આદ્ય અને ઇવ ઇંડનના બાગમાં રહેતાં અને ત્યાં જ્ઞાનવૃક્ષનું ફળ ખાધું હત્યાદિ કથા છે તે આ વૃક્ષની જ છે. ચાહુદી ધર્મમાં અને હિન્દુ ધર્મમાં મહાપ્રલયની જે કથા છે તે પણ બાબિલન ધર્મના લેખોમાં મળી આવે છે.

૧૧. પ્રાણીઓનાં બલિદાન આપવામાં આવતાં તેમાં ઘેટાનું બલિ-દાન (અન્નમેધ) સુખ્ય હતું. ધર્મશુરુદ્ધારા જ દેવ પ્રસન્ન થતા. અને પાપથી મુક્ત થવા તથા દેવનો કૌપ દૂર કરવા માટે અન્ન અને જળ તથા (ઉપવાસ કરી) દેવને બહુ અસરકારક શબ્દોમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવતી.

૨.

ગિતારા.

૧. (મેરોડાક મનુષ્યને સર્જીને એને કહે છે:—)

તારા દેવ પ્રત્યે તારું હૃદય શુદ્ધ રાખજે—કારણ કે એ
(શુદ્ધિ-પવિત્રતા) એ દેવત્વનો મહિમા છે.

પ્રાતઃજાગે વહેલાં ઊઠી, પૃથ્વી ઉપર નીચા નમી, પ્રાર્થના
કરવી, દેવથી ખુદીએ છે તે એનો કરુણાને પાત્ર થાય છે,
એને બલિદાન આપવાથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, અને
પ્રાર્થના કરવાથી પાપમાંથી મુક્તિ મળે છે

મિત્ર અને પાડોશી સામે કદી ભૂંડું બોલીશ નહિ વચન
આપે તે પાળજે.

૨. આકાશમાં કોણ મહાન છે ? તું એકલો જ મહાન છે.

પૃથ્વી ઉપર કોણ મહાન છે ? તું એકલો જ મહાન છે.

તારા શબ્દથી વરસાદ આવે છે, અન્ન અને જળ થાય છે,

તારા શબ્દથી સત્ય અને ન્યાય ઉત્પન્ન થાય છે.

તારો શબ્દ એ દૂર સ્વર્ગ અને ગૂઢ પાતાળ છે.

તારો શબ્દ કોણ સમજી શકે ? કોણ એને પહોંચી વળે ?

૩. હે દેવ !—કોપાયમાન દેવ !—મારી પ્રાર્થના સ્વીકાર. હે

દેવી !—કોપાયમાન દેવી !—મારી અરજ સ્વીકાર....હે દેવો!

મારા ઉપર કયા કર, અને મારી અરજ સ્વીકાર. મારાં
પાપની ક્ષમા થાઓ, મારા અપરાધો ભૂસાઇ જાઓ ! મારાં

બન્ધનો છૂટો. આ નદીનાં વહેતાં જળ મને સ્નાનવટે
શુદ્ધ કરે.

ઉપસંહાર—

ઐબિલનના લોકોએ જ્યોતિ શાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રવીણતા મેળવી હતી.
અને આકાશનાં જ્યોતિઓની—ખાસ કરીને સૂર્ય અને ચંદ્રની—પૂજા
એ ઐબિલનના ધર્મનું લક્ષણ છે.

પ્રાચીન ઇજિપ્ટનો ધર્મ.

૧.

૧. ઐબિલન અને ઍસીરિયાની માફક ઇજિપ્ટ (મિસર) દેશ
પણ બહુ જૂના કાળમાં—ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર
પણ—એક મહોજલાલીવાળો અને સુધારામાં આગળ
વધેલો દેશ હતો. એટલા જૂના કાળના ધર્મ સંબન્ધી બહુ
ચોક્કસ નિર્ણયો કરવા કઠણ છે. તથાપિ, એના પ્રાચીન મહેલો
દેવળો અને કબરો, એના ઉપર લખાયેલા લેખો, અને
એની અંદર રહેલાં ‘ પેપિરસ ’ (જેના ઉપરથી અંગ્રેજી
‘ પેપર ’ શબ્દ નીકળ્યો છે.) યાને એક જાતના તાંબાપત્ર
ઉપર લખાયેલાં પુસ્તકો—એ સર્વની મદદથી વિદ્વાનોએ
ઘણી હકીકત એકઠી કરી છે. એમાં એક વાત એ જણાય
૧૬

છે કે જુદી જુદી જાતના, બદકે એક બીજાથી ઉલટા, ધર્મના આચાર-વિચાર પ્રાચીન ઇજિપ્ટમાં ચાલતા. અને તે ઉપરથી એક અનુમાન એમ જાંઘવામાં આવ્યું છે કે ઇજિપ્ટનો પ્રાચીન ધર્મ તે એક જ પ્રજાનો ધર્મ નહિ હોયઃ અનેક ક્રોમના લોકો એકત્ર થવાથી એમના ધર્મ પરસ્પર ભળ્યા હશે, અને પરદેશી લોકોની પણ અસર થઈ હશે. આવી એક અસર ઈબ્રિલોનિયાની પણ થઈ હશે એમ લાગે છે.

૨. પ્રાચીન ઇજિપ્ટના ધર્મનું એક મ્હોટામાં મ્હોટું લક્ષણ તે પ્રાણિપૂજા છે. આ પ્રાણિપૂજા ઘણા દેશના ધર્મમાં મળે છે, પણ ઇજિપ્ટમાં એ જેવી જામી હતી તેવી બીજે કોઈ ઠેકાણે જામેલી જોવામાં આવી નથી. મગર, વૃષભ, અજ, વાનર, શ્વન, માર્બર, ઊઠર, દેડમાં, સર્પ—બદકે તમરાં સુદાં—અનેક ન્હાનાં મ્હોટાં પ્રાણીઓની પૂજા ચાલતી. એ પ્રાણીઓ દેવાલયમાં રાખવામાં આવતાં. ત્યાં તે જટથી ફરતાં; અને અમુક પ્રાણીને માનનારા લોક તે એ પ્રાણીનું માંસ ખાતા નહિ. ઇજિપ્ટના મ્હોટા દેવોની જે આકૃતિઓ જોવામાં આવે છે તેમાં પણ મનુષ્ય આકાર સાથે પશુ-પખીનાં અવયવો જોડાયેલાં હોય છેઃ જેમ કે, હાથોર નામની દેવીને આકાર મનુષ્ય-શ્ચીનો અને માથે ગાયનાં શીંગડાં; બીજે સ્થળે એ જ દેવીનું માથું અને શીંગડાં ગાયનાં અને બાકીનો દેહ મનુષ્ય-શ્ચીનો, હૃદયનું માથું બાજ પક્ષીનું, અને બાકીનું શરીર મનુષ્ય-પુરુષનું; અને

તે જ પ્રમાણે કોઈકનું માથું બિલાડીનું, તે કોઈકનું ઘે-
ટાનું-વગેરે. મૂળ તો એ સર્વ દેવ-દેવીઓ તે તે પશુપં-
ખીના આકારનાં જ હતાં, પણ પાછળથી જેમ જેમ લોકના
ધાર્મિક વિચારમાં સુધારો થતો ગયો તેમ તેમ મનુષ્યરૂપ
હાખલ થવા લાગ્યું.

૩. ઇન્જિનિયરના મોટા દેવો ઘણે ભાગે આકાશનાં જ્યોતિષો-
તેમાં પણ ખાસ કરી સૂર્યદેવ જ છે. જુહાંજુહાં રથજના અને
જ્યોતિષોના જુહાં જુહાં દેવો છે. એક જ રથજમાં અને
જ્યોતિષમાં એક કરતાં વધારે દેવો પણ હોય છે: ઘણું કરીને
ત્રણ, કે નવ. ત્રણ દેવમાં એક પિતા, એક માતા, અને
એક પુત્ર-એમ ત્રિમૂર્તિ હોય છે. અને કેટલીક વાર એ
ત્રણેના નામ એકઠાં જોવામાં આવે છે. એમાંના થોડાક
મુખ્ય દેવોની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રા : રવિ યાને સૂર્યદેવ. એનું સ્થાન હેલિઓ-
પોલિસ (સૂર્યપુર) નામના ગામમાં હતું. એને મૂળ એક
રાજા અને યોદ્ધા તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે એ અન્ધકાર
સાથે લડે છે, એને બાણવતી લેદે છે, તેમ પોતે પણ એ-
નાથી ઘવાય છે, ઘવાઈને પડે છે, અને એનો પુત્ર એનું
વેર વાળે છે.

(૨) ઑસિરસ: આ પણ સૂર્યદેવ છે. અને ઇન્જિનિયરના
સવળા દેવોમાં સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે. એ પણ મૂળ
મનુષ્ય હોઈ દેવત્વને પામ્યો કહેવાય છે. એ એળ અને
નેટ (પૃથ્વીનો દેવ અને આકાશની દેવી)નો પુત્ર અને

એની ઝીનું નામ આઈસિસ છે. રાગ અન્ધકાર અજ્ઞાન વગેરે દુષ્ટ તત્ત્વનો અધિષ્ઠાતા અસુર સેટ નામે આસિરિસનો એક ભાઈ છે—તેની સાથે આસિરિસને નિત્ય યુદ્ધ આદર્શ કરે છે. વળી એ આસિરિસના ચૈદ દુકડા થયા એ દાટવામાં આવ્યા અને પુનર્જીવન થયું એવી પણ કથા છે. (૩) હોરસ: એ આસિરિસ અને આઈસિસનો પુત્ર છે. અને એ પણ પિતાની માફક એક સૂર્યદેવ છે. (હોરસ ઉપરથી અંગ્રેજી 'Hour'—અવર=કલાક શબ્દ થયો છે.) પ્રથમ એના માતાના ખોળામાં, પછી પિતા તરફથી યુદ્ધ ચડેલો, અને છેવટે પિતાને સ્થાને બિરાજેલો એને બતાવવામાં આપે છે.

(૪) પ્તાહ: ત્વષ્ટા, વિશ્વકર્મા—એ અગ્નિદેવ છે. જગતના અન્તરૂમાં રહેલો, અને જીવન માત્રનું કારણ એવો જ અગ્નિ તે એ છે. એ રા અને આસિરિસની માફક પાતાળનેક પણ દેવ છે. મૈત જીવો પાસે એ પાપ-પુણ્યનો જવાબ લે છે તથા એમનો ન્યાય કરે છે.

૪. આગળ જતાં આ જૂના દેવો ઝાંખા પડીને—ઝંમન, એમ, સેમક, થાથ, વગેરે દેવો પૂજવા લાગ્યા. પણ ઇજિપ્ટના ધર્મનું એક ખાસ લક્ષણ છે કે એમાં જૂનું નાશ પામીને નવું ઉત્પન્ન થતું નથી, પણ જાને સાથે સાથે રહે છે. તે પ્રમાણે રા અને ઝંમન જાને એકઠા મળી ઝંમન-રા નામનો દેવ થયો. ઝંમન-હોટેપ (ચોથો) નામના એક રાજાએ એકેશ્વરવાદ પ્રવર્તાવવાના હેતુથી માત્ર ઝંમન-રા નામે સૂર્ય-

૧. બિન્ખની પૂજા કરવી એવી આજ્ઞા કરી. પણ તે લાંબી ચાલી નહિ; અને આખરે ઐમન-રાની પૂજા આવીને ઊભી રહી. ઐમન-રા એટલે પ્રકૃતિનો ચૂંઢ સર્જનાર. આ ઉપરાંત નવા દેવોમાં એમ ખેલીનેા દેવ, એળક નાઇલ નદીનેા દેવ, થાથ સત્ય અને વિદ્યાનેા દેવ વગેરે મુખ્ય છે.
૫. ઇજિપ્ટનાં પ્રાચીન દેવાલયોમાં ખુદ્દો ચાચરનેા ભાગ હતો તેમાં સૌને જવાની છૂટ હતી. પણ દેવના નિજમન્દિરમાં તો માત્ર ધર્મગુરુઓ જ જઇ શકતા. એમાં દેવની પેટી રાખવામાં આવતી, અને એની આગળ યજ્ઞનાં ખલિકાન આપવામાં આવતાં. દેવળમાં મૂર્તિઓ પૂજા માટે નહોતી, પણ દેવને વસવાના શરીર તરીકે અર્પણ કરવામાં આવતી. (હિન્દુ દેવીના દેવળમાં માતાને આંગી ચઢાવવામાં આવે છે તેમ.) બુદ્ધના વખતમાં દેવની પેટી સન્ય સાથે દેરવવામાં આવતી.
૬. પ્રાચીન ઇજિપ્ટના લોકોની મરણ-ક્રિયા જાણવા જેવી છે. તેઓ મુકદ્દાને મશાલો બરીને સાચવી રાખતા, અને ઢાટલા ત્યારે-પ્રેતને ઉપયોગી થશે એવી સમજણથી-જાતજાતની વસ્તુઓ એની સાથે મૂકતા. નાઇલ નદીનેા પશ્ચિમનેા દેશ શમશાન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતો. ત્યાં ચિયાળ ઘણાં હતાં, અને તેથી શૂગાલ (ચિયાળ) દેવ ઐન્યુખિસ નામે પ્રેત જીવનેા દેવ હતો.
૭. પ્રાચીન ઇજિપ્ટનું એક સર્વોત્તમ જાણીતું પુસ્તક ‘ બુક ઓફ ધ ડેડ ’ યાને ‘ પ્રેતસંહિતા ’ કહેાને છે. (પ્રેતનું

દિવસમાં વા દિવસ પ્રત્યે નિષ્કમણ એમ એનો ખરો અર્થ થાય છે.) જુદા જુદા સમયના વચનો એકઠાં થઈને આ સંહિતા બનેલી છે. પણ એમાં મુખ્ય ભાગે ઑસિરિસને મહિમા વર્ણવેલો છેવામાં આવે છે. એ પુસ્તક એટલું બધું પવિત્ર ગણાતું કે પેપિરસ-પત્ર ઉપર લખીને શબની સાથે એને દાટવામાં આવતું, અને એના શબ્દમાં જાદુઈ શક્તિ મનાતી, તથા એનાં માહળીયાં કરવામાં આવતાં. મુવા પછી જીવ સત્યલોકમાં જાય છે અને ત્યાં પાપયુક્ત માટે એનો જવાબ લેવામાં આવે છે. તેમાં જીવ તે તે પાપ ગણાવીને કહે છે કે મેં એ પાપ નથી કર્યાં. પછી એક તાજવામાં સત્ય અને ખીજા તાજવામાં પ્રેત જીવનું હૃદય મૂકીને ન્યાય કરવામાં આવે છે. એ વર્ણન વાંચતાં જણાય છે કે પ્રાચીન ઇજિપ્ટના લોકો ધર્મમાં નીતિનો મહિમા બરાબર જાણતા, અને હૃદયનો પવિત્રતા શું છે એ સમજતા.

-
૧. હિન્દુ જરથોસ્તી યાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી સરખામણી કરવીઃ પ્રાણપૂજા, દેવાસુર(સંપદ) સંગ્રામ, પુનરુજ્જીવન વગેરે બાબતમાં.

૨.

ગિતારા.

૧. (જીવ ધર્મરાજના દરબારમાં કહે છે:--)
 મેં કોઈને છેતર્યો નથી કે કોઈનું જીવું કબુલ નથી.
 મેં ગરીબને દુઃખ દીધું નથી.

હું અન્યાયથી વર્ત્યો નથી.
 મેં ગેરવાજબી રીતે મનુષ્ય પાસે કામ લીધું નથી.
 હું કૃપણ થયો નથી.
 મેં કોઈને ભૂખ્યો રાખ્યો નથી.
 મેં કોઈને રોવડાવ્યો નથી.
 મેં કોઈનું ખૂન કર્યું નથી.
 મેં વ્યભિચાર કર્યો નથી.
 મેં ખોટાં તોલ કર્યાં નથી.
 મેં વાગડાના મોંમાંથી દૂધ લીધું નથી.
 મેં વગડામાં પશુઓનો શિકાર કર્યો નથી.
 મેં પંખીઓને જાળમાં ખાંધ્યાં નથી.
 હું શુદ્ધ છું; હું શુદ્ધ છું; હું શુદ્ધ છું.

૨. હું (આસિરિસ) આકાશ અને પૃથ્વીનો કર્તા છું સર્વ દેવોમાં
 આત્મા છે તે મેં આપ્યો છે. હું આંખ બિલાડું છું ત્યારે
 અજવાળું થાય છે, હું નેત્ર મીંચું છું ત્યારે રાત્રિ પડે છે.

ઉપસંહાર: —

પ્રાણિપૂજા એ મનિષ્ટના ધર્મનું ખાસ લક્ષણ છે.

પ્રાચીન ગ્રીસનો ધર્મ.

૧.

૧. પ્રાચીન ગ્રીસનો ધર્મ જાણવાના મુખ્ય સાધન—એની કવિતા, શિલ્પકળા, જૂન ખંડેર, હિરોડોટસનો ઇતિહાસ અને ત્યાર પછીના બીજા કેટલાક પરચુરણ બન્યો છે. હોમર (ઇ.સ. પૂ. ૧ ૦૦) અને હિસિયડ (ઇ. સ. પૂ. ૮૦૦) નામના કવિ-ઓએ—હિન્દુઓનાં પુરાણો જેવી—દેવદેવીઓની વાર્તાઓ અને વંશાવળિઓ રચી છે. અને ક્ષિત્તિએસ વગેરે શિલ્પકારોએ એની મૂર્તિઓ ઘડી છે તે ઉપરથી અસલના ગ્રીક લોકોની પોતાના દેવો સંબંધી કેવી માન્યતા હતી તથા ધર્મ સંબંધી કેવા વિચારો હતા વગેરે બાબત સમજી શકાય છે. પણ આ કવિઓ અને શિલ્પકારો થયા તે વખતે તો ગ્રીસદેશ મનુષ્ય-સુધારાનો જાહોજલાલીમાં ઢાખલ થઇ ચુક્યો હતો. તેથી એના ધર્મનું મૂળ સ્વરૂપ જાણવા માટે આપણે એ કવિઓ અને શિલ્પકારોની પણ પાર જલું પડે છે. ગ્રીસ અને એની આસપાસના દેશોના પ્રાચીન ખંડેરો ખોદી કાઢીને, તથા બાવાશાસ્ત્ર વગેરેની મદદથી કેટલોક પ્રાચીન ઇતિહાસ જિલો કરવામાં આવ્યો છે, એ આ સંબંધી નિષ્ણય કરવામાં બહુ મદદે આવે છે. વળી આ બધું એકઠું કરતા—ગ્રીસના ધર્મ સંબંધી જે ચિત્ર આપણી નજર આગળ ખડું થાય છે તે પ્રાચીન ગ્રીક

ઈતિહાસકાર હિરોડોટસના વર્ણન સાથે મળતું આવે છે, એટલે એની સાચાઈ માટે આપણને કશી શંકા રહેતી નથી.

૨. ગ્રીક લોકો એક આર્થ પ્રજા છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ એમના દેવોનાં નામમાં તથા એ સંબંધી કથાઓમાં હિન્દુ-ઓના વેદધર્મ સાથે કેટલુંક મળતાપણું જોવામા આવે છે. મધ્ય એશિયામાંથી અગર તે કરતાં પશ્ચિમ ઉત્તરેથી છૂટા પડેલા આર્યોની એક શાખા યૂરોપમાં જઈ વસી હતી. તેમાના કેટલાક ગ્રીસમાં ઉત્તર તરફથી દાખલ થયા, અને એના મૂળ વતનીઓ જે ‘ પેલેસગીયન ’ કહેવાય છે તેમનો સાથે ભળ્યા-અને બંનેના ધર્મનું સંમિશ્રણ થયું. આ સમય તે હોમરના પહેલાંનો.

૩. આ સમયમાં, અતિપ્રાચીન કાળની ઘણી મનુષ્યજાતિઓની માફક, ગ્રીક લોકો પણ નદી-ઝરા-રક્ષ-પાષાણ-પશુ-પંખી વગેરે પદાર્થમાં દેવનો વાસ જોતા અને એને દેવભાવે પૂજતા. એતરને સીમાડે તથા કબર ઉપર, વગરઘડયો પત્થર જે ‘ હિર્મીસ ’ કહેવાતો તે જિલો કરી એની પૂજા કરવાનો ચાલ ઘણો સામાન્ય હતો. ડેલ્ફમાં આવો એક પત્થર હતો, તેના ઉપર દરરોજ ત્યાંના લોક તેલ ચઢાવતા, તથા તહેવારને હાડે અજીઠાંત્યું જિન મૂકતા, અને બલિદાન ધરાવતા. આવા પાષાણ કબર આગળ સ્થાપવામાં આવતા તેથી એ પાષાણની પૂજામાં મહાન પુરુષોની પૂજા પણ ભળતી હતી. એ પાષાણમાં બહુમતી શક્તિ મનાતા; અને એના પ્રભાવથી સર્વ તરફના શારીરિક અને માનસિક રોજ મટે છે.

એવી સાધારણ માન્યતા ચાલતી. વળી દરેક કુટુંબમાં હોસ્ટિયા નામે એક ગૃહદેવતાનું પૂજન થતું. ડીમીટર નામે એક પૃથ્વીદેવી હતી. તથા હીરા કરીને મૂળ વતની-એના ધર્મમાંથી આવેલી એક મુખ્ય દેવી હતી. સૌથી મોટો દેવ તે આદ્ય ધર્મમાંથી આવેલો ‘ઝ્યૂસ’ (સં. જૌસ) નામે હતો. એની કુલદેવ અને આમદેવ રૂપે પૂજા ચાલતી. જેમ આપણા દેશમાં મહાદેવ ગણપતિ વગેરે દેવો એક છતાં સ્થળ-સ્થળના અને કુળ-કુળના જુદા જુદા પણ હોય છે, તેમ ઝ્યૂસ પણ ગામ ગામના અને ઘર ઘરના જુદા હતા. એ ઉપરાંત મુખ્ય દેવોમાં અપોલો (સૂર્યદેવ), હીરંકલીસ અને પોસીડન (સમુદ્રનો દેવ) વગેરે હતા. વળી જુદા જુદા ધંધાનાં પણ જુદાં જુદાં દેવદેવીઓ હતાં.

૪. જતે દહાડે હોમરના વખત સુધીમાં આ પ્રાચીન દેવદેવી-એના સ્વરૂપમાં અને કાર્યમાં અનેક રૂપ-રૂપાન્તરો થયાં. નદી ઝરા વગેરેની દેવતાઓ આગળ જતાં બહુ મનોહર કવિપ્રતિભાની મૂર્તિઓ બની. ઝ્યૂસ વગેરે દેવો વૃષભ ઘેડું રીંછ વગેરે પ્રાણીરૂપે પૂજાતા, તે મટી જઇને, એમાંથી, અથવા તો પશુપંખી માત્ર ચિહ્નરૂપે રહીને, માનુષી ભાવથી ભરપૂર એવા દેવદેવીઓ ઉત્પન્ન થયાં. અને અત્યાર સુધી એ છતાં છતાં ગણુતાં તેને બહલો એમનું એક મંડળ બધારું, એમનાં જુદાં જુદાં કર્મો ઠર્યાં, અને સૌનો પિતા થા મુખ્ય દેવ ઝ્યૂસ, અને એની પાર કોઈ હોય તો તે માત્ર કાલ ભગવાન ક્રોનોસ એમ માન્યતા થઈ. દેવમંડળને વ્યવસ્થિત

કરવામાં હોમરનાં ઠાઠોએ ઘણી મદદ કરી છે; અને તે અનુપમ. એક રીતે જોતાં એણે દેવોને મનુષ્ય બનાવી દીધા, તથાપિ એ દેવોમાં પહેલા કરતાં એણે બહુ ઉચ્ચતા દાખલ કરી: હોમરનો ઝયૂસ મનુષ્ય અને દેવોનો પિતા છે, ન્યાયી કરુણાવાન અને સર્વ જ્ઞાનથી ભરપૂર છે; હીરા મૃગવતનો-ઓની દેવી ઝયૂસની પત્ની થઈ છે, અને સૌન્દર્ય અને ગંભીર પ્રભાવથી ભરેલી છે. ઍપોલો આજ્ઞાંકિત પુત્ર છે હર્મીસ સ્ત્રીમાડાનો પત્થર હતો તે હવે દેવહત બન્યો છે.

૫. હોમરના વખતમાં પ્રાર્થના બહુ સાદી હતી, રાજા અને ગૃહપતિ (કુટુંબનો સુખ્ય માણસ) જાતે જ યજ્ઞ કરી લેતા, પુરોહિતની જરૂર ન પડતી. દેવો ન્હાનાં હતાં. દેવને નૈવેદ્ય ધરાવીને સૌ એકઠા મળી લોજન કરતા, અને તે પછી ધાર્મિક સંગીત થતું. સુખ દુઃખ સંબંધી એવી સમજણ હતી કે, તે દેવો જ કરે છે; અને ખરું જોવો તો ભાવી જ કરે છે, કારણ કે દેવો પણ ભાવીને ઉલટાવીને કાંઈ કરી શકતા નથી ઝયૂસ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને એને શરણે રહેવું અને સારે માર્ગે ચાલવું એવો નીતિ અને ધર્મનો સિદ્ધાન્ત હતો.

૬. આ સમયના ગ્રીક લોકો સારા ખોટા શુકન બહુ માનતા. જૂની વૃક્ષપૂજાનું એક ચિહ્ન એ રહ્યું કે અમુક વૃક્ષનાં પાદમાં અમુક રીતે હાલે તે ઉપરથી ભવિષ્ય જણાય એમ સમજણ હતી.

૭. સ. પૂર્વે જ્ઞાતમા સૈકામાં ગ્રીકમાં નવું જીવન આગ્યું.

સારાં સારાં દેવાલયો બંધાવા માંડ્યાં. ત્યાં દેવના વાર્ષિક મહોત્સવો બહુ ઉત્સાહ અને દળદળાથી ઊજવાવા લાગ્યા. એમાં સંગીત નૃત્ય કસરતી રમતગમતો વગેરે પણ થતાં, અને તેમાં આખી પ્રજા લાગ લેતી. આ સમયમાં જૂના દેવ-મંડળમાંથી ઝથૂસ અને ઝેપોલો એ બે દેવ ખાસ તરી આવ્યા. ઝથૂસ સર્વ ઉત્તમ ગુણથી ભરપૂર પરમેશ્વર તરીકે મનાવા લાગ્યો. જગતનો એ જ નિયંત્ર છે, એનો શબ્દ કદી પણ મિથ્યા થતો નથી, એ જ મનુષ્યનો મોક્ષદાતા છે-વગેરે ઉચ્ચ ધાર્મિક વિચારો એના નામ સાથે જોડાયા. ઝેપોલો એ સર્વ વિદ્યા અને કળા-જ્ઞાન માત્ર-નો દેવ છે. એના પૂજારીઓ એને પૂછીને ભવિષ્ય જાણે છે. પણ એને સત્ય પવિત્રતા જ પ્રિય છે, એટલે એ ભવિષ્યવાણી ગ્રીક પ્રજામાં ઉત્તમ સદ્ગુણો પ્રેરવામાં સહાયભૂત થાય છે.

- ૭ રોક્રેટિસ અને પ્લેટોના સમયમાં આવતાં-ગ્રીસના ધર્મમાં બે નવા તરવો દાખલ થાય છેઃ એક તત્ત્વજ્ઞાન, અને બીજું તાનત્રિક ભક્તિ. (૧) હોમરનાં દેવદેવીઓમાથી લોકને શ્રદ્ધા ધટી ગઈ હતી, અને મનુષ્ય જેવા રાગદ્રેષ દેવમાં અનુચિત છે એમ લાગવા માંડ્યું હતું. તેથી સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ. રાગદ્રેષ છૂટી, ઇન્દ્રિયો વશ કરી, મનુષ્યે બુદ્ધિયોગ સાધવો જોઈએ એમ આ તત્ત્વજ્ઞાનનો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત હતો. આ ઉપરાંત ‘ ઝેારક્યૂસ ’ સંપ્રદાયના કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ હતા એ કાયોનિસસને સૃષ્ટિના આદિકાળમાં મૂકી, એ પરમ પુરુષમાંથી સર્વજનું ઉત્પન્ન થયું

છે અને એમાં એકરૂપ છે એવો અદ્વૈતનો ઉપદેશ કરતા, તથા પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત માનતા. આમાં કેટલીક પર-
દેશી અસર હશે એમ લાગે છે. (૨) તાનત્રિક ભક્તિ ઔચિ-
યામાંથી દાખલ થઈ હતી અને પ્રજાના ઉત્સવો ગાયે
જોડાઈ હતી. ડીમીટર, ડાયોનીસસ અને સીઝીલીની
ઉપાસના આ જાતની છે. એમાં ભક્તમંડળ બહુ
આવેશથી ધાર્મિક સંગીત અને નૃત્ય કરે છે. એ ઉપાસ-
નાના વિધિમાં કેટલીક ક્રિયા કેવળ મૌનપૂર્વક કરવામાં
આવે છે તેથી એ ‘મિસ્ટરી’ ને નામે ઓળખાય છે.
(‘મિસ્ટરી’ એટલે ગુપ્ત વિદ્યા નહિ, પણ મૌનપૂર્વક કર-
વાની ક્રિયા એવો અર્થ વિદ્વાનો કરે છે.) એ ક્રિયા માટે
ઉપાસકે અન્તઃકરણ શુદ્ધ કરી હીક્ષા લેવી પડે છે, અને એને
અંગે ઉપવાસ યાત્રા વગેરે કરવાનાં હોય છે.

૨.

વિતારા.

૧. સર્વ મનુષ્યને દેવની જરૂર છે.
૨. ઝયૂસ આદિ છે, ઝયૂસ અન્ત છે, ઝયૂસમાંથી સવળી થીજે
ઉત્પન્ન થઈ છે. એ પુરુષ છે, તેમ જ સ્ત્રી છે. એ પૃથ્વીનો
અને આકાશ(દૈવ)નો પાથો છે. સર્વનો પ્રાણ એ છે.
અગ્નિનું બળ એ છે, સમુદ્ર સૂર્ય અને અન્દ્રનું મૂળ એ છે.
ઝયૂસ રાજા છે, સર્વનો સર્જનહાર છે.

૩. મનુષ્યના નિર્બળ મનને સત્કર્મનું બળ આપનાર પ્રભુ છે. પોતાની પૂર્ણતામાંથી એ મનુષ્યને જ્ઞાન આપે છે, હાથની તાકાત અને પગની ઝડપ આપે છે, તથા વાણીની મીઠાશ આપે છે.
૪. તમે એમ ધારો છો કે ખોટાં કૃત્યો પાંખો વડે ઊડીને દેવો પાસે જાય છે, અને ત્યાં એક દેવ ઝૂસના પુસ્તકમાં એને નોંધે છે, અને એ નોંધ જોઈને ઝૂસ ન્યાય કરે છે! જરે! આખું આકાશ પણ મનુષ્યનાં પાપ લખવા માટે બસ ન થાય. ન્યાય પૃથ્વી ઉપર જ છે, અહીં જ છે, આપણે હાથે જ થયે છે—માત્ર, એ જોવાને માણસને આંખ જોઈએ.
૫. હે એપોલો! તું સર્વનું છેવટ શું નક્કી થઈ ચૂક્યું છે તે જાણે છે. એના માર્ગો પણ તું જાણે છે. વસન્તઋતુમાં પૃથ્વી ઉપર કેટલાં પાંદડા જિંદે છે તે તું જાણે છે, અને સમુદ્રમાં અને નદીઓમાં રેતીના ઠણ કેટલા છે તે પણ જાણે છે.
૬. સૉક્રેટિસ કહે છે: “બાઈ યુથોડીમસ! તમે કેાઈ વાર કેદશી ગયા છો?” યુથોડીમસ “ જો વાર. ” સૉ “ અને ત્યાં દેવળ ઉપરનો લંખ વાંચ્યો?—
‘તને પોતાને (તારા આત્માને) જોળખતાં શીખ. ’ ”
૭. સૉક્રેટિસ: “ આખી દુનિયા તમારી સાથે મળે, તો પણ હું એક તમારી સાથે નથી મળતો: અન્યાયના બહલામાં અન્યાય કરવો એ ખોટું છે. કેાઈ માણસે ગમે તેટલું ભૂંડું ઠડું હોય તોપણ એનું ભૂંડું કરવું એ બજાબર નથી. ”

૮. આ પહેલાં (પૂર્વ જન્મમાં) હું છોકરો, છોકરી, ઝાડ, પક્ષી અને સમુદ્રની માછલી થયો છું.

ઉપસંહાર:—

ઉત્તમ અને પરિપૂર્ણ મનુષ્યત્વની ભાવના પ્રાચીન ગ્રીસના ધર્મે પૂરી પાડી છે.

પ્રાચીન રોમનો ધર્મ.

૧.

૧. ગ્રીસ પછી યુરોપમાં મનુષ્યસુધારામાં આગળ પડતો બાક લેનાર મહાન પ્રજારોમની હતી. રોમે પ્રથમ લેશિયમ, પછી ઇટાલિ, અને પછી યુરોપના મોટા ભાગ ઉપર પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. તે દરમિયાન, જો અનેક જાતિની પ્રજા સાથે સંબંધમાં આવી, અને એ સંબંધથી એના ધર્મ ઉપર અસર થઈ. એ રીતે મૂળ રોમન ધર્મમાં જે બહારના અંશો ભળ્યા છે તે સર્વને છૂટા પાડી મૂળ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવું સહેલું નથી. પણ તેમ કરવાનાં કેટલાંક સાધનો છે, એનો ઉપયોગ કરી વિદ્વાનોએ જે નિર્ણય બાંધ્યા છે તે આપણે જોઈશું. એ સાધનો તે બસલનાં રોમન લોકોનાં

પંચાંગ, એમના દેવોની પ્રાચીન ખ્રિસ્તી ધર્મશુરુઓએ આપેલી નામાવલિ, એમના પ્રાચીન રીતરિવાજોની લેટિન ભાષાના સાહિત્યમાં રહેલી નોંધ—વગેરે છે.

૨. ગ્રીકની માફક રોમન લોકો પણ આર્ય જાતિના હતા. એમનો મુખ્ય દેવ ‘જુપિટર’ તે (સંસ્કૃત ‘દ્યૌષ્ પિતર’) ચોખ્ખો આર્ય પ્રજાનો જૂનો દેવ છે, અને એમનાં પંચાંગમાં જે ઉત્સવોની નોંધ છે તે અન્ય સ્થળના આર્ય લોકોના (ઠાખલા તરીકે, હિન્દુઓના) ઉત્સવને મળતી આવે છે.
૩. રોમના લોકોના જેટલી દેવોની સંખ્યા ખીજા કોઈ લોકમાં જોવામાં આવતી નથી. દરેક વન અને જળાશયમાં એક એક દેવ મનાતો, એટલું જ નહિ, પણ અંકુર ફૂટતા પહેલાં અનાજનો એક દેવ, અંકુર ફૂટ્યા પછીનો બીજો, અનાજ કોઠારે નાંખ્યા પછીનો ત્રીજો; ગૃહના દ્વારનો એક દેવ, ઊભરાનો બીજો દેવ, મજ્જગરાનો ત્રીજો દેવ; બાળક થોડીઆમાં હોય તે સમયનો એક, ઊંચું રહેતાં થીજે તેનો બીજો, બોલતાં થીજે તેનો ત્રીજો વગેરે. તથાપિ, જે જૂના દેવોમાંના થોડાક મુખ્ય દેવ ગણાવીએઃ
 (૧) જુપિટર (સં. ‘દ્યૌષ્ પિતર’) : મૂળ આર્ય લોકનો પ્રકાશવન્ત આકાશનો દેવ; તે પછી મધનો દેવ થઈ ગયો હતો.
 (૨) જૂનો : જુપિટરની પત્ની, અને દરેક અંની અધિ. દેવતા.
 (૩) જેનસ : દ્વારનો દેવ; પ્રારંભનો દેવ. (એના ઉપરથી અંગ્રેજી ‘જન્મશુઆરી’ મઃસતું નામ પડ્યું છે.)

- (૪) વેરુટા : ગૃહની અગ્નિદેવતા.
 (૫) સેંટર્નસ : વાવણીનો દેવ.
 (૬) ટર્મિનસ : સીમાનો દેવ.
 (૭) માર્સ : અનાજ ઊગાડનાર (વસન્ત ઋતુ વખતે)
 દેવ એ રામન લોકોના દેવમાં પ્રથમ ગણાતો. (એના
 ઉપરથી ‘માર્ચ’ માસ—જે પૂર્વે વર્ષનો પહેલો મહિનો
 હતો—એતું નામ પડ્યું છે.) આગળ જતાં, એ
 યુદ્ધનો દેવ થયો.

અ. ઉપરાંત લેર્સ અને મેઇન્સના નામથી પિતૃઓતું
 પૂજન થતું.

૪. દેવોની ઉપાસના કરવામાં બહુ જ કાળજી રાખવી પડતી.
 દેવના નામનો નિર્દેશ બહુ જ ચોકસ થવો જોઈએ, સ્વર્ગના
 દેવને સ્વેત પશુ જ અર્પાય, પાતાળના દેવોને રયામ પશુ
 જ અર્પાય, પુરુષદેવને પુરુષ જ અર્પાય; સ્ત્રી દેવીને સ્ત્રી પશુ
 જ અર્પાય—ઇત્યાદિ ક્રિયાકાંડની ઝીણી ઝીણી ખાખતો ઉપર
 પુષ્કળ લક્ષ અપાતું. બરને લગતી સઘ ૧ ધાર્મિક ક્રિયાઓ
 કુટુંબનો વડો માણસ ગૃહપતિ કરતો, અને એની સાથે
 કુટુંબના બીજાં માણસો સ્ત્રી પુત્ર વગેરે ભાગ લેતા. દ્વારનો
 દેવ જોનસ તેની પૂજા ગૃહપતિ કરતો, અને ગૃહની અગ્નિ-
 દેવતા વેરુટા તેની પૂજા એની પત્ની—ગૃહિણી—કરતી. અનેક
 કુટુંબોએ એકઠાં થઈ ખેતીવાડીના ધાર્મિક ઉત્સવો ઊજ-
 વવાનો રિવાજ હતો. એવા ઉત્સવોમાં એક વર્ષારંભે—માર્ચ
 માસમાં—વસન્ત ઋતુનો, બીજો ઑગસ્ટ માસમાં કાપણીનો,
 ૨૦

અને ત્રીજો શિયાળામાં નવા વર્ષની વાવણીનો એમ ત્રણ હતા.

૫. રામન લોકોમાં ધર્મગુરુઓની સંસ્થા હતી, પણ તે વંશ-પરંપરાની નહિ. મૂળ તો રામ જ પ્રજાનો ધર્મગુરુ ગણાતો, પણ પાછળથી જ્યારે ધર્મને લગતી ક્રિયાઓ વધી પડી ત્યારે યોગ્યતા જોઈને અધિકાર માટે બીજાં મનુષ્યો પસંદ કરવામાં આવતાં. એમાં એક લાણવાજેમ મંડળ ‘વેસ્ટલ વર્જિન’ થા ‘ગૃહ્યાગ્નિની કુમારિકાઓ’ તું છે. સમસ્ત રામન રાજ્ય તરફનો એક ગૃહ્ય (ગાર્હપત્ય) અગ્નિ રાજના મહેલ પાસે રાખવામાં આવતો, અને એની પૂજા કુમારિકાઓ કરતી. એ કુમારિકા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી રહેતી. (પરણતી નહિ,) રાજની દીકરીઓ પણ આ વત લેતી.

૬. રામન ધર્મ ઉપર બહારની અસર થઈ તે ત્રણ પ્રકારની હતી: (૧) એક એટ્રિયાની, (૨) બીજી ગ્રીસની, અને (૩) ત્રીજી એશિયા (પાશ્ચિમ ખૂણા) ની એટ્રિયાનો ધર્મક્રિયા લણી જંગલી હતી. રામમાં શુકન વગેરેના વહેમો તો હતા જ, તેમાં એટ્રિયાએ વધારો કર્યો. પશુનાં આંતરડાં ઉપરથી ભવિષ્ય ભાખવાનો એક રિવાજ એટ્રિયામાંથી આવ્યો હતો. વળી, રામે ગ્રીસ જીત્યું તેમાં એ પોતે જ જીતાયું: ગ્રીસની વિદ્યા તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે રામમાં દાખલ થયાં એટલું જ નહિ, પણ એના દેવો પણ જ્યાંજ સ્વીકારવામાં આવ્યા અને રામન દેવ ગ્રીક બન્યા:—

જીપિટર (રામન) = ઝયુસ (ગ્રીક)

જૂનો (રોમન) = હીરા (ઓક)
 નેચ્યુનપ્ર-સમુદ્રદેવ (,,) = પોલીડન (,,)
 સીમીટર (,,) = સીરીઝ (,,) ઇત્યાદિ.
 એટલું જ નહિ પણ ગ્રીસના દેવોની મૂર્તિઓ પણ ગ્રીસ-
 માંથી લાવીને રોમમાં પધરાવવામાં આવી. સીબીલી અને
 હાયેનિસસનો ઉપાસના જે તાન્ત્રિક વિધિથી ભરપૂર હતી
 તે પણ એશિયામાંથી ગ્રીસદ્વારા રોમમાં ફાળ્ય થઇ. શાન્ત
 સંવમની વૃત્તિવાળા રોમનોના સ્વભાવ સાથે આ બધે સ્તી
 થતી નથી. પણ મનુષ્યહૃદયને ભક્તિરસની કેટલો તૃષા છે
 એ આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે. જતે દહાડે એક ચોથી
 અસર પણ થઇ-અને તે ઇરાનની. ઇરાનના મિથ્રદેવનો
 પન્થ આખા યુરોપમાં એવો પ્રસરી ગયો કે કેટલાંક કાર-
 જીવી આખરે ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિજય ન થયો હોત તો
 મિથ્રના ઉપાસના જ સર્વત્ર જામી હોત.

૨.

ઊતારા.

૧. હે રોમન પ્રજાની માતા અને રાણી ! દેવ અને મનુષ્યના
 જ્ઞાનન્દરૂપા—વીનસ !—દરેક સ્થાને તું વસે છે; ત્યાં
 ક્ષણ અને વનસ્પતિ ઊગે છે ત્યાં, તેમ જ નૌકાવડે ખેડાતા
 સમુદ્રના રસ્તા ઉપર—જળ સ્થળ અને વાયુ સર્વત્ર—તે

વરતી કરી છે. આ આકાશ નીચે જે કોઈ વસે છે તેને પ્રાણ આપનાર શક્તિ તારી છે.

૨. જેમણે આ જીવનમાં બાઇનો દ્રેષ કર્યો છે, માળાપને માર્યા છે, અસીલને વિશ્વાસઘાત કર્યો છે; જેમને ધન જડ્યું છે અને એને એકલા સેવ્યા કરે છે, પણ એમાંથી સર્ગાવહાલાંને કે કોઇને કંઇ પણ આપતા નથી; જેઓ રાજદ્રોહનો ઝંડો ઊપાડે છે, અને સ્વામી પ્રત્યે બેવફા થાય છે—તેમને માટે નરકમાં બહુ ઘોર શિક્ષા થવાની છે.
૩. સદ્ગુણ એ શાન્તિનો માર્ગ છે. હું તને બતાવું છું એ છૂટથી તું બહુ કર. જ્ઞાની પુરુષો કદી નસીબને માન આપતા નથી. મૂર્ખાનો જ એને ઊંચે બેસાડે છે—જેથી તે આકાશને વળગા પડે છે.
૪. તમને સંકટ પડે ત્યારે તે શાન્તિથી લેજો: એ સંકટ વિશ્વની તન્દુરસ્તી માટે, અને ઝૂંસની સમૃદ્ધિ માટે જરૂરનું હશે. ખાતરી રાખજો કે એ સંકટ તમારા ઉપર કદી મોકલવામાં આવત નહિ—જો વિશ્વને એથી લાભ ન હોત તો.
૫. દેવોને બાજો; અને મનુષ્યની રક્ષા કરો. આ જીંદગી ટૂંકા છે, અને એમાંથી તમે લાભ ખેંચી શકો એમ છે તે એટલો જ કે ઈશ્વરબક્ષિત અને પરોપકાર.
૬. વેર વાળવાનો ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે અપકારનું અનુકરણ ન કરવું. એક માણસ બૂડું કરે છે એથી મને શું ? એ બુંડું કૃત્ય એનું છે, એ કૃત્ય કરવાની બૂંડી વૃત્તિ પણ એની છે—અને તેથી એની ફિકર એને હોવી જોઈએ.

૭. તમે હમેશાં દેવ, માતાપિતા, ભાઈઓ, સ્ત્રી, અને છોકરાં પ્રત્યે, ગુરુઓ, શાસકો, મિત્રો, સંબંધીઓ અને સેવકો પ્રત્યે, કેવી રીતે વર્તો છો એ યાદ કરો. મનુષ્યો તમારે માટે એમ કહી શકે કે આ માણસે કદી વાણી કે કૃત્યથી 'કોઈનું બૂંડું' કર્યું નથી ત્યારે ખરું.
૮. કેટલીક ચીજો સારી છે, કેટલીક ખુરી છે, અને કેટલીક બે-માંથી એકે નથી. હવે, સારી ચીજો તે સદ્ગુણો અને જે પદાર્થોમાં સદ્ગુણનો સ્વભાવ રહેલો છે તે છે; ખુરી ચીજો તે દુર્ગુણો અને જે પદાર્થોમાં દુર્ગુણનો સ્વભાવ રહેલો છે તે છે; અને બેમાંથી એકે નહિ એવી ચીજો તે—ધન, આરોગ્ય, આયુષ્ય, મૃત્યુ, સુખ અને દુઃખ.
૯. એક જઠ પૂતળાની માફક મારે વૃત્તિહીન રહેવું ન જોઈએ; પણ સ્વાભાવિક અને આગ-તુક જે જે સમ્બંધો મારા છે—જેમકે એક ધાર્મિક પ્રાણી તરીકે, પુત્ર તરીકે, ભાઈ તરીકે, પિતા તરીકે, અને પૌર તરીકે—તે સર્વ મારે સંભાળવા જોઈએ.

ઉપસંહાર:—

આત્મસંયમ અને ધર્મના નિયમ માટે માન—એ બે રોમન ધર્મનાં - ખાસ લક્ષણ છે.

ચીનનો ધર્મ.

૧.

૧. ચીન દેશ બહુ પ્રાચીન કાળથી સુધારામાં આવેલો દેશ છે. કાગળ, છાપવાની કળા, અને બંદરનો ઢાઝ—જે અર્વાચીન કાળમાં યુરોપમાં થએલી મોટી શોધો ગણાય છે તે—તે પહેલાં ઘણાં વર્ષો ઉપર ચીનમાં શોધાઈ ચૂકી હતી. એ દેશ અત્યારે પૃથ્વીના બીજા દેશો કરતાં અગગો પડી રહેલો દેખાય છે, પણ પ્રાચીન કાળમાં એનો હિન્દુસ્થાન અને બીજા દેશો સાથે પુષ્કળ હોવાર ચાલતો, અને લોકની પણ જાણ-આવ હતી, જેથી જૌહર ધર્મ એ દેશમાં દાખલ થયો તથા જામ્યો છે. વળી એના પ્રાચીન ધર્મનો બેબિલોનના ધર્મ સાથે સંબંધ છે એમ પણ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

૨. આ જૌહર ધર્મ દાખલ થતા પહેલાં ચીનનો ધર્મ કેવો હતો એ જાણવાનાં મુખ્ય સાધનો—ઇતિહાસ, કાવ્ય, ધર્મક્રિયા આદિને લગતા પાંચ મહાગ્રન્થો, છઠું પિતૃભક્તિને લગતું એક પુસ્તક, અને તે ઉપરાંત ‘મહાવિદ્યા’, ‘સમતાનો સિદ્ધાન્ત’ વગેરે વિષયનાં ચાર બીજા ગ્રન્થોનાં પુસ્તકો છે. તેમાંના પહેલા પાંચ ગ્રન્થોનાં છે, અને કોન્ફ્યુશ્યસ નામે ચીનના એક મહાન પુરુષે (ઈ. સ. પૂ. ૫૫૦-૪૭૮) એનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. છઠું કોન્ફ્યુશ્યસ અને એના શિષ્યના

સંવાદરૂપે છે. અને તે પછીનાં ચાર તે એના શિષ્યોએ રચેલાં છે.

૩. ચીનનો પ્રાચીન ધર્મ બીજા ઘણા દેશોના ધર્મે સાથે મળતો આવે છે. વેદધર્મના 'દૌષપિતરૂ' ની માફક, ચીનના લોકો આગાશમાં એક ઇશ્વર યા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જોતા. એને 'તી' યા 'શાહ્-તી' કહેતા. એ ઇશ્વર સર્વવ્યાપી અને સર્વ-સાક્ષી છે એમ પણ સમજતા. પરંતુ તે જ સાથે, સૂર્ય ચન્દ્ર એક પર્જન્ય વાયુ પર્વત નદી વગેરે અસંખ્ય પદાર્થોના જુદા જુદા દેવોને પણ માનતા. તેમાં, આકાશ પૃથ્વી પર્વત અને નદીઓ વગેરે મોટા દેવોની પૂજા તે રાજા જ કરે, અને પરચુરણ નહાના દેવોની પૂજા પ્રજા કરે-ઇત્યાદિ લેહ હતા.
૪. ચીનના પ્રાચીન ધર્મમાં પિતૃઓનો મહિમા દેવ જેટલો જ હતો. પિતૃઓનાં શ્રાદ્ધ બહુ ઠાઠથી કરવામાં આવતાં, તથા તેઓનાં દેવળો બાંધવામાં આવતાં. રાજા પોતાના પૂર્વજોનું, અને બીજા અધિકારીઓ એમના પૂર્વના અધિકારીઓનું એ દેવળોમાં શ્રાદ્ધ કરતા. વળી રામન અને હિન્દુ (વેદ) ધર્મની માફક, ઘરમાં પિતૃઓનું પૂજન થતું.
૫. ચીનના પ્રાચીન ધર્મના ઇતિહાસમાં કૉન્ફ્યુશ્યસ(કર્-ફૂ-ત્સે)નું નામ સૌથી મોટું છે. એ મહાન પુરુષ એક કુળ-વાન પણ દરિદ્ર થઈ ગએલા કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. એના વૃદ્ધ પિતા એને ત્રણ વર્ષનો મૂંઝીને જ મરી ગયા. સોળ વર્ષનો

થયો ત્યારે એણે બાણવા માંડ્યું. પરણીને નહાની સરખી નોકરી લીધી. પણ તે ત્રણ વર્ષમાં છોડી દીધી, અને ખાલીસ વર્ષની ઉમ્મરેથી એણે ચીનના ઉદ્ધારક અને ઉપદેષ્ટા તરીકે જીવન શરૂ કર્યું: કૉન્ફ્યુશ્યસ ઉદ્ધારક અને ઉપદેષ્ટા ગંને હતો. એને રાજ્યકારભારની લાલસા નહોતી, છતાં ધણ પોતાનો ઉપદેશ યથાર્થ છે એ બતાવવા માટે રાજ્યના અધિકારમાં દાખલ થઇ એણે પ્રજાનું કલ્યાણ કરી બતાવ્યું. એના વખતમાં કેટલાક નિવૃત્તિમાર્ગી સાધુઓ હતા તે ધર-ખાર છોડી વનમાં જઇને રહેતા. તેને લગતી એક એવી વાત છે કે કૉન્ફ્યુશ્યસ અને એના શિષ્યે એક વખતે જતા હતા, ત્યાં નદી પૂર આવેલી એમ પાસેના ખેતરમાં ઊભેલા એક માણસને એના શિષ્યે પૂછ્યું કે “ભાઈ! આ નદી કયે ઠેકાણેથી ઊતરાયે?” એ માણસ—જે નિવૃત્તિમાર્ગી સાધુ હતો—તેણે કૉન્ફ્યુશ્યસ ઉપર ટાણે મારી કહ્યું: “પૂછ તારા ગુરુને: એ તોફાનની વચ્ચે જઈ એમાંથી કેમ રસ્તો કાઢવો એ જાણે છે!” શિષ્યે કૉન્ફ્યુશ્યસને આ ઉત્તર કહ્યો. ત્યારે કૉન્ફ્યુશ્યસે કહ્યું: “જગત્માંથી નીકળી પશુ—પંખીઓનો સંગ કરવો વૃથા છે. આપણે અને પશુપંખીઓને શું? સંકટમાં આવી પડેલાં મનુષ્ય-જન્મુઓ સાથે જ હું રહીશ. રાજ્યોમાં અન્ધાધુન્ધી ચાલે છે, માટે જ એ મટાડવા પ્રયત્ન કરવાની મારી ફરજ છે. સ્વર્ણ સાડું હોત તો કશું મુધારવાની જરૂર જ રી હતી?” મનુષ્યજન્મુઓ માટે કૉન્ફ્યુશ્યસને કેવી લાગણી હતી એ આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે. કૉન્ફ્યુશ્યસ—કુલ ૪૦૦૦,

તેમાં મુખ્ય ૭૦-૮૦ શિષ્યો મૂકીને, ૭૨-૭૩ વર્ષની વૃદ્ધ ઉચ્ચરે ગુજરી ગયો. એ કહેતો કે “ પરંપરાથી મને જે સત્ય મળ્યાં છે તે જ હું લોકોને આપું છું ”—તથાપિ એણે એના ઉપદેશથી ચીનમાં નવું જ ચૈતન્ય દાખલ કર્યું એમ કહીએ તો ચાલે, એના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો આ હતા:—

- (૧) દેવોની તથા પિતૃઓની ઉપાસના કરવી; પણ સહાચાર અને માળાપની ખરી ભક્તિ વિના એ નિરર્થક છે.
- (૨) હમેશાં મધ્યમપણાનો મહિમા સમજી, કશું પણ અતિશય કરવું નહિ.
- (૩) જેવું પોતાનું તેવું જ પારકું સમજવું.
- (૪) કહેવું તે કરતાં કરી બતાવવું એ વધારે સાફ છે.

૬. કૉન્ફ્યુશ્વસના જ વખતમાં એના કરતાં પચાસ વર્ષ મ્હોટો—લાઓ-ત્સે નામનો એક નિવૃત્તિમાર્ગી મહાન જ્ઞાની અને યોગી થઈ ગયો છે. એનો ઉપદેશ ‘ તાઓનો સિદ્ધાન્ત ’ એ નામે ઓળખાય છે. ‘ તાઓ ’ એટલે બ્રહ્મ, યાને પ્રકૃતિમાં રહેલું ગૂઢ સત્ત્વ; માર્ગ એમ પણ એ શબ્દનો અર્થ કરે છે. જેણે તાઓનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એ સમજા વિધિનિષેધની પારજઈ આત્મામાં રમમાણ રહે છે—એવો, નિવૃત્તિમાર્ગી વેદાન્તના સિદ્ધાન્તને મળતો, આ તાઓનો સિદ્ધાન્ત છે. એમ કહેવાય છે કે જ્યારે કૉન્ફ્યુશ્વસે ‘ ઉપકારને બદલે ઉપકાર, અને અપકારને બદલે ન્યાય ’ એમ ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે લાઓત્સેએ ‘ ઉપકારને બદલે ઉપકાર, તેમ જ અપકારને બદલે પણ ઉપકાર ’ એમ ઉપદેશ કર્યો.

પણ નવાઈ જેવું છે કે આવો ઉત્તમ ઉપદેશ બૂલાઈ જઈ-
લાઓએનું નામ જાડુ અને ખોટા વહેમો સાથે જોડાઈ ગયું.

૭. ઈ. સ. પછી પહેલા સૈકામાં ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મ દાખલ થયો. એ ધર્મની મહાયાન શાખા—જે તે વખતે હિન્દુ-સ્થાનમાં પૂર્ણ જહોજલાલીમાં હતી—તેના અનેક સાધુઓ ચીનમાં ગયા, અને ઉપદેશ કર્યો. બૌદ્ધ ધર્મના ઘણા અન્યોનું ચીનાઈ ભાષામાં ભાષાન્તર થયું, અને બુદ્ધદેવની મૂર્તિઓ પૂજવા લાગી. ચીનમાં પ્રથમ સંન્યાસ લેવાની કોઈને છૂટ નહોતી તે પણ મળી, અને ઈ. સ. ચોથા સૈકામાં બૌદ્ધ ધર્મ (મહાયાન શાખાનો) પૂરેપૂરો જામ્યો.
૮. કવાન્યિન--નામની એક દેવીની ઉપાસના ચાલે છે. એ મૂળ એક બૌદ્ધ બિશુણ્ણી હતી એમ ધારવામાં આવે છે. એ કરુણાની દેવી છે. મનુષ્યનાં સઘળાં સંકટ હરે છે, તથા છોકરા આપે છે. દરેક ઘરના રસોડામાં એનું ચિત્ર હોય છે.
૯. ઈ. સ. સાતમા સૈકામાં અને તે પછી ચીનમાં બૌદ્ધ ધર્મ દાખલ થયા. સાતમા સૈકામાં—જરથોશ્ટ્રી ઇસ્લામી અને ખ્રિસ્તી ધર્મો પ્રવેશ કર્યો અને ઈ. સ. ૧૨ માં સૈકામાં ચાહુદ્ધી ધર્મ પણ દેખા દીધો. પણ આમાંના કોઈ પણ ધર્મની ચીનના ધર્મ તરીકે ગણના થઈ શકે એમ નથી.

૨.

ઊતારા.

૧. મનુષ્યે પોતાનો મૂળ સ્વભાવ સ્વર્ગમાથી પ્રાપ્ત કર્યો છે; એ સ્વભાવને અનુસરતું આચરણ તે સદાચરણ.
૨. સત્ય જાણે તે કરતાં સત્યને ચાહે તે વડો; અને સત્યને ચાહે તે કરતા સત્યને આચરે તે વડો.
૩. માતાપતાની સેવા એટલે તેઓનું ભરણપોષણ કરવું એમ લોકો સમજે છે. પણ ભરણપોષણ તો આપણે કૃતરા અને ઘોઠાનું-પશુઓનું-પણ કરીએ છીએ ! ભક્તિ વિનાનું ભરણ-પોષણ એ ખરી-સેવા નથી.
૪. પાત્ર જાતના ધર્મ: રાજા અને મંત્રી યા પ્રજા વચ્ચેના, પતિ અને પત્નીના, પિતા અને પુત્રના, ભાઈઓના, અને મિત્રોના. ત્રણ સાધનો: જ્ઞાન, મૈત્રી (પ્રેમ-હૃદયકાર) અને ઉત્સાહ. એક આવશ્યકતા: સાચાઈ.
૫. યોગ્યતા યાને ઔચિત્યનો મહિમા; ઔચિત્યવિનાનો આહ-રભાવ તે ધાધળરૂપ છે; ઔચિત્યવિનાની કાળજી તે પ્લીકણ-પણ છે, ઔચિત્યવિનાની હિંમત તે ધૂંટતા છે; અને આચિત્ય વિનાની સીધાઈ તે અવિવેક છે.
૬. જીવતાં માણસોની સેવા ન કરે તો મુવા પછી એમના પ્રેતની સેવા શી રીતે કરવાના હતા ? જીવનને ઓળખતા નથી ત્યાં મુખી મૃત્યુ વિષે તમે શું જાણવાના હતા ?
૭. પરોપકાર અને નમ્રતા: સર્વોત્તમ સદૃશ્ય તે જળ જેવો છે; જળ સર્વને લાભ કરે છે, છતાં તેમ કરવામાં એને યત્ન

કરવો પડતો નથી. કોઈને ન ગમે એવું નીચલું સ્થાન એ પોતે લે છે. સમુદ્ર અને મહાનદીઓ ન્હાનાં ન્હાનાં ડુંગરી ઝરણાં ઉપર રાજ્ય લોગવે છે તેનું કારણ એ છે કે સૌથી નીચે કેમ રહેવું એ તેઓ જાણે છે.

૮. કાઢવવાળા પાણીને પોતાની મહેનતથી કોણ નિર્મળ કરી શકવાનું હતું ? પણ એને શાન્ત પડી રહેવા દેશે તો એ એની મેળે સ્વચ્છ બની જશે.

૯. જ્યારે પૃથ્વી ઉપર તાઓનો અમલ થયે ત્યારે ઘોડાઓનો ઉપયોગ ખેતીમાં થશે; તાઓનો અમલ નહિ હોય ત્યારે ખેતરોના ઘોડા લઢાઈ માટે તૈયાર કરવામાં આવશે.

૧૦. ભપકાદાર જ્વલા પહેરવા, વ્યકમકતી તરવારો બાંધવી, ખાવા પીવામાં શોકીન થવું, માલમિલકત ખૂબ એકઠી કરવી—એને હું લૂટ કહું છું; એ તાઓ (પ્રભુનો માર્ગ) નથી.

૧૧. ત્રણ ચીજોને હું સૌથી કિંમતી ગણું છું: કોમળતા, કરકસર, અને નમ્રતા. કોમળ થશે તો બહાદુર થઈ શકશે, કરકસરી થશે તો ઉદાર થઈ શકશે, નમ્ર થશે તો મનુષ્યોમાં અગ્રણી થશે.

૧૨. બલ પ્રત્યે હું બલો થઈશ; ભૂડા પ્રત્યે પણ બલો થઈશ—જેવી ભૂડા પણ બલો થાય.

ઉપસંહાર—

૧. કૌન્ડયુક્તસનો ધર્મ એ પ્રાચીન ચીનના ધાર્મિક જીવનનો પ્રાણ છે: પિતૃભક્તિ અને સમતા—માતૃપિતાની સેવા અને મધ્યમપણાનો મહિમા—એ એના ઉપદેશનાં ખાસ તત્ત્વો છે.

જાપાનનો ધર્મ.

૧.

૧. ચીનની માફક જાપાન પણ અત્યારે બૌદ્ધ ધર્મનો દેશ છે. પણ એનો પ્રાચીન ધર્મ જુદો હતો. એ ધર્મનું નામ શિન્તો છે. ‘શિન્તો’—ચીનાઈ શબ્દ છે, અને એનો અર્થ ‘દેવતાઈ માર્ગ’ એવો થાય છે. ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકા પછીથી આ નામ જાપાનના પ્રાચીન ધર્મને લગાડવામાં આવ્યું છે. તે પહેલાં એ ધર્મનું શું નામ હશે એ જણાતું નથી.
૨. શિન્તો-ધર્મનું મોટું પુસ્તક ‘કોન્જિકિ’ કરીને છે. એ ઇ.સ. આઠમા સૈકાને આરંભે—જૂની દેવકથાઓ વગેરે ધર્મને લગતી બાબતો જાણનાર એક પૌરાણિકને મુખેથી બિતારી લીધેલું છે. એમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પુરાણી દેવકથાઓ, જાપાનનો જૂનો ઇતિહાસ વગેરે બાબતો વર્ણવી છે. આખું જ એ સમયનું એક બોજું પુસ્તક ‘નિહોંગી’ કરીને છે. આ ઉપરાંત ઈર્મકાંડનો પણ એક ગ્રંથ છે.
૩. શિન્તો ધર્મમાં દેવને ‘કમી’ કહે છે. આ ‘કમી’ યા દેવના વર્ગ પાકીએ તો તેમાં એક વર્ગ પ્રકૃતિના દેવોનો અને બીજો મનુષ્યદેવોનો એમ બે વર્ગ થાય. આ બીજા વર્ગ

ઉપરથી શિન્તો ધર્મને પિતૃપૂજા કહેવામાં આવે છે પણ તે તદ્દન ખરું નથી. જાપાનમાં ચીનની માફક પિતૃપૂજાનો મહિમા થયો છે પણ જૂનામાં જૂના શિન્તો ધર્મના દેવ તે સૂર્ય ચન્દ્ર પૃથ્વી સમુદ્ર વગેરેમાં વસનારા દેવ છે. એમાંના સુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) અમતેરસુ: સૂર્યદેવી. આ દેવીના વંશજો જાપાનના મિકાડો (રાજ) છે એમ મનાય છે. જાપાનમાં એ દેવીનું એક મહાદુર્ગ મન્દિર છે. એમાં એક અષ્ટભુજા આઠ ખૂણાવાળું દર્પણ એ દેવીનો મૂર્તિ છે, અને એ દર્પણ દેવીએ પોતે પહેલા મિકાડોને આશ્રય હતું એમ કહેવાય છે.

(૨) ત્સુકિ-યોમિ: ચન્દ્રદેવ. સૂર્ય દેવી, એટલે ચન્દ્ર દેવ.

(૩) સુસ નો વો: પશ્ચિમદેવ.

(૪) ઓહોનમોચિ: પૃથ્વીદેવ.

(૫) ઉકેમોચિ: અન્નદેવી.

આ ઉપરાંત પર્વત વાયુ સમુદ્ર નદી અગ્નિ વગેરેના દેવો છે. વૃક્ષ અને કૃષ (કુવા) ના પણ દેવો છે, તથા ગૃહસ્તમ્મનો પણ એક દેવ છે.

૪. શિન્તો ધર્મનાં દેવજો સદેહ લાકડાનાં અને કોઈ પણ તરેહના કોતરકામ વગરનાં હોય છે—જેથી પવિત્રતા અને સાદાઈના ભાવ સૂચવાય છે. દેવની મૂર્તિ હોતી નથી. પણ એના પ્રતીક

- (ચિહ્ન) રૂપે તરવાર હર્ષણુકે રત્ન હોય છે, અને તે રેશમી વસ્ત્રથી આચ્છાદિત રાખવામાં આવે છે. આ ધર્મમાં દેવની ઉપાસનાને અંગે યાત્રા વગેરેનો પણ વિધિ છે. પવિત્રતા (શૌચાશૌચ) માટેના નિયમો હિન્દુ જ્યોત્ષ્ણી વગેરે ધર્મને મળતા છે—જેમકે જાતસૂતક (શુદ્ધિ), મૃત્યુસૂતક વગેરે
૫. બૌદ્ધ ધર્મ જાપાનમાં ઈ. સ. છઠ્ઠા સૈકામાં આવ્યો. એ જૂના ધર્મનો નાશ ન કરતાં, એની સાથે જાળી ગયો. ચિન્તો ધર્મનાં દેવજો ઉત્સવો વગેરે કાયમ રહ્યાં, અને ચિન્તોના દેવ તે બુદ્ધદેવના જ અવતાર છે એમ મનાવા લાગ્યું. આ સમય પછી જાપાનમાં બૌદ્ધ ધર્મના ઉપદેશને અંગે—અનેક પન્થો ઉત્પન્ન થય. કેાઈકે શાન્તિનો ઉપદેશ કર્યો, કેાઈકે ધ્યાન અને સમાધિનો કર્યો, કેાઈકે ભક્તિ અને પ્રપત્તિનો કર્યો. બુદ્ધદેવ મૂળ એક છે પણ જેમ એક ચન્દ્ર અનેક જળમાં પ્રતિબિમ્બ પડીને અનેક થાય છે તેમ એક બુદ્ધદેવના અનેક બુદ્ધ થાય છે: વસ્તુતઃ એક જ છે—જેમ એકેશ્વરવાદનો ઉપદેશ પણ થયો છે. બુદ્ધદેવનું જાપાનમાં મુખ્ય નામ ‘અમિદા’ (‘અમિ-તાલ’) છે.
૬. હાલમાં જાપાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મે પણ પ્રવેશ કર્યો છે. પણ એ હજી જાપાનના ધર્મમાં ગણી શકાય એમ નથી.

૨.

ઊતારા.

૧. ઇંડનગી અને ઇંડનમી આકાશના તરતાં પૂલ (મેઘધનુષ્ય) ઉપર ઊભાં રહી માંહોમાંહે વિચાર કરવો લાગ્યાં : “ આની નીચે કોઈ દેશ નથી ? ” એમ કહી એમણે આકાશનેા રત્ન-જડિત ભાલો નીચે ખોશ્યો અને જોયું તો સમુદ્ર જણાયો. પછી એ ભાલો ઊપાડ્યો અને એને છેડેથી સમુદ્રના જળનાં ટપકાં પડ્યાં. એ ઠરીને દ્વીપ બન્યો. એના ઉપર બંને-દેવ અને દેવી-રહ્યાં. અને એક બીજા સાથે પરણવાનો વિચાર કર્યો. એ દ્વીપની વચ્ચે સ્તમ્ભ બનાવ્યો અને પછી ઇંડન-ગીએ ઇંડનમીને કહ્યું : “આવો આપણે આ દિવ્ય સ્તમ્ભની આસપાસ ફેરા ફરીએ, અને સામી બાબુએ એકઠાં થઈ પરણીએ....તમે ઠાળી બાબુએ જાઓ, અને હું જમણી બાબુએથી જાઉં છું.” એમ કહી એ ઠાળી અને જમણી બાબુ-એથી જઈને સામસામાં મળ્યાં, અને પરણ્યાં. એકે કહ્યું : “ મને કેવો સારો પતિ મળ્યો ! ” બીજાએ કહ્યું : “ મને કેવી સારી પત્ની મળી ! ”

દૃપસંહાર—

કુલભક્તિ અને રાજ્યભક્તિ એ જાપાનના ધર્મનાં ખાસ લક્ષણ છે.

સમાપ્ત.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

છપાએલાં પુસ્તકો.

કિંમત.

૧. વિજ્ઞાન-ગુચ્છ:—

૨. ભૂપૃષ્ઠવિચાર (સચિત્ર).	૦-૧૦-૦
૧૧ દેહધર્મવિધાનાં તત્ત્વો.	૧-૦-૦
૧૨. વિજ્ઞાનપ્રવેશિકા.	૦-૧૧-૦
૧૩. જીવગીતો વિમો.	૦-૧૧-૦
૧૭. ઉદ્ભિન્નવિદ્યાનું રેખાદર્શન (સચિત્ર).	૧-૦-૦
૧૮. કારણીઆ (સચિત્ર).	૦-૧૪-૦
૨૨ પ્રાણીવિદ્યાનું રેખાદર્શન (સચિત્ર).	૧-૦-૦
૨૫. મનુષ્યવિદ્યાનાં તત્ત્વો.	૧-૦-૦
૩૫. જીવવિદ્યા (સચિત્ર).	૧-૦-૦
૩૮. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર.	૧-૪-૦
૪૬. રાજનીતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૧-૪-૦
૮૭. સમાજશાસ્ત્રપ્રવેશિકા.	૦-૪-૦
૪૮. બાળઉછેર.	૧-૮-૦
૫૦. બાળસ્વભાવ અને બાળઉછેર.	૧-૮-૦
૫૧. શરીરચત્રનું રેખાદર્શન (સચિત્ર)	૧-૪-૦
૬૩. વિદ્યુત (સચિત્ર).	૧-૪-૦
૭૦. રસાયનપ્રવેશિકા (સચિત્ર).	૧-૪-૦
૭૫ વડોદરાનું અર્થશાસ્ત્ર.	૦-૧૨-૦
૮૪ સર્વજ્ઞવાદન પાઠમાળા પુ. ૩. (મરાઠી).	૧-૨-૦
૮૫. સદર સદર પુ. ૪. (મરાઠી).	૧-૧૨-૦
૮૬. જીવતારરહસ્ય (હિન્દી).	૦-૧૪-૦

२. चरित्र-गुच्छः—

८. ज्ञेमानंद (सचित्र).	१-०-०
१४. दयाराम.	०-११-०
२०. भीरामाई.	०-१२-०
३०. त्रिरुधर.	०-१४-०
३३. आसक्त (सचित्र)	१-०-०
४०. तुकाराम (सचित्र)	०-१४-०
४१. महाराजा शिवाजी (मराठी) (सचित्र)	१-६-०
४५. विष्णुदास.	१-०-०
४८. वीर शिवाजी (सचित्र).	१-०-०
५३. भक्तिशंकर प्रकाशी.	१-६-०
६२. हनुमतराम.	१-२-०
७२. समुद्रगुप्त (सचित्र)	०-१३-०
७६. मीराबाई. (मराठी)	०-१४-०
७७. अक्षय ती अशीत	०-१४-०
७८. समुद्रगुप्त (हिन्दी) (सचित्र)	१-१२-०

३. इतिहास-गुच्छः—

१. संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास. (मराठी)	२-८-१
८. जगतूतो वार्ता३५ इतिहास, भाग १ ले.	३-८-१
१८. ब्रिटिश राष्ट्रीय संस्थापना.	०-१३-१
२४. पॅलेस्टाइनची संस्कृति.	०-१२-
२६. जगतूतो वार्ता३५ इतिहास भाग २ ले.	१-०-१
३१. पार्लामेन्ट.	१-४-
८४. इतिहासनुं प्रकाश.	१-४-
४३. नवीन जपानची उत्क्रांति.	१-०-
५५. चीनची संस्कृति	१-६-
६५. हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास-मराठी रिसायल (मध्यविभाग) भा. १. (मराठी)	२-१२-

६६. सदर भाग २.	मराठी	२-१२-०
६८. सदर भा. ३	"	२-४-०
६९. हिंदुस्ताननी संस्कृति.		१-१२-०
९०. मराठ्यांच्या प्रसिद्ध लढाया (मराठी)		३-०-०
४. वार्ता-गुच्छः—		
३. आपल्या लघुगन्धु अंग्रेज (अंग्रेज आलखवन- भीष्ट आवृत्ति.)		१-०-०
४. अलकोनो अद्भुत प्रवास (सचित्र-भीष्ट अ वृत्ति.)		१-४-०
१६. वीर पुरुषो.		०-१२-०
५. धर्म-गुच्छः—		
६. हिंदुस्तानना देवे (सचित्र).		४-०-०
२३. दीधानेक्षय (भा. १ ला.) (मराठी)		१-८-०
३२. तुलनात्मक धर्मविचार.		०-१३-०
३६. धर्मनां भूतत्वो		०-१०-०
४२. विविध धर्मोक्तुं रेखादर्शन.		०-१२-०
४४. उत्तर युरोपनी पुराण्युक्था.		०-१४-०
८०. तुलनात्मक धर्मविचार (हिन्दी)		१-०-०
६. नीति-गुच्छः—		
५. भाषापने भे भेद (त्रीष्ट आवृत्ति).		०-६-०
७. नीतिशास्त्र.		०-६४-०
२७. नीतिविवेचन.		१-२-०
२८. कोण्टोनो उपदेश.		०-१५-०
३७. नैतिक श्रवण तथा नैतिक उत्कर्ष.		०-१५-०
७१. हदार्सी पंचनां नाति वचनो.		०-१०-०
७. शिक्षण-गुच्छः—		
१०. बालोद्यानपद्धतीचें पृष्ठाक्षिपण (सचित्र) (मराठी)		०-१०-०

(४)

२८. आलोचनपद्धतिनुं गृहशिक्षण (सचित्र)	०-१४-०
५२. शाळा अने शिक्षणपद्धति.	०-१५-०
८५. आर्यीन हिन्दुमांनो केणवशी	०-१३-०
<u>८. अडीथुं गुच्छः--</u>	
१५. सुधारणा आणि प्रगति. (द्वितीयावृत्ति, मराठी)	३-०-०
१९. शिस्त (मराठी)	१-०-०
३९. हिंदुस्तानचा लश्करी इतिहास व दोस्तराष्ट्रांच्या फौजा (मराठी)	२-८-०
५४. संस्कृति अने प्रगति	२-८-०
७३. जव.बदार राज्यपद्धति (मराठी)	०-१३-६
८६. नागरिकांची कर्तव्ये.	०-१४-०

प्रकाशक

अ.म. सी. कोळारी.

रावपुरा, कापडीपोरा-डोहरी.

શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા.

જીપાએલાં પુસ્તકો:—	કિંમત.
૧ ગિરનારનું ગૌરવ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
૨ ઋતુના રંગ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
૩ શરીરનો સંયોગ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
૪ મહારાણી પ્રતાપ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
૫ દોપતી કથા (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
૬ પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
૭ પાવાગઢ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
૮ ઓરંગઝેબ (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
૯ મધપુડો (બીજી આવૃત્તિ) (સચિત્ર)	૦-૬-૦
૧૦ રણછતસિંહ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
૧૧ સુખી શરીર (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
૧૨ શ્રીહર્ષ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
૧૩ સૂર્યકિરણ (સચિત્ર)	૦-૬-૦
૧૪ વાતાવરણ	૦-૬-૦
૧૫ અહથ (સચિત્ર)	૦-૬-૦
૧૬ ખાલનેપોલોઅન	૦-૬-૦
૧૭ કોષકી કથા (સચિત્ર) (હિન્દી)	૦-૮-૦
૧૮ લોહીની લીલા	૦-૬-૦
૧૯ શ્રીહર્ષ (હિન્દી)	૦-૮-૦
૨૦ સિક્કરની સ્વારો	૦-૬-૦

૨૧ સુરત	૦-૬-૦
૨૨ એશિયાની ઓળખાણ, ભાગ પહેલો	૦-૬-૦
૨૩ શ્રુતતરની કથા	૦-૬-૦
૨૪ લોડ વિલિયમ બેન્ટન.	૦-૬-૦
૨૫ નાના હડનવિસ	૦-૬-૦
૨૬ ચંદ્ર.	૦-૬-૦
૨૭ વડોદરાનો વૈભવ.	૦-૬-૦
૨૮ મહાદેવ સિંધિયા	૦-૬-૦
૨૯ ધરધોણી	૦-૬-૦
૩૦ ચાંચડ	૦-૬-૦
૩૧ પાચનક્રિયા અને દૂધ.	૦-૬-૦
૩૨ એશિયાની ઓળખાણ, ભાગ બીજો.	૦-૬-૦
૩૩ ગર્ભની કથા.	૦-૬-૦
૩૪ બાલ બાબર	૦-૬-૦
૩૫ નાડીતંત્ર.	૦-૬-૦
૩૬ બૌદ્ધ ગુફાઓ.	૦-૬-૦
૩૭ મહાબળેશ્વર.	૦-૬-૦

પ્રકાશક

એમ. સી. કોઠારી.

રાવપુરા, કોપડીપોળ-ડોહરા.

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० ७२ कुव

लेखक शुभा आनन्दशंकर, बाबूभाई

शीर्षक वर्त वर्णन
८१२